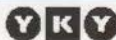

cogito

MATT RIDLEY

erdemın kökenleri

Çeviren: Erhun Yücesoy

Yapı Kredi Yayınları

ERDEMİN KÖKENLERİ

Matt Ridley Oxford'da yürüttüğü zooloji araştırmalarının ardından gazetecilik yapmaya başladı. *Economist*'te sekiz yıl çalıştı, *Sunday Telegraph* ve *Daily Telegraph* gazetelerinde köşe yazarı oldu. Kızıl Kraliçe 1994 yılında Rhône-Poulenc bilim kitapları ödülüne aday gösterilmiştir. Ridley, International Centre for Life'in (Uluslararası Yaşam Merkezi) başkanlığını yürütmektedir.

Öteki yapıtları: *Warts and All, Nature via Nurture, Genome.*

Erhun Yücesoy 1969 yılında Ankara'da doğdu. İlk ve orta öğrenimini Kıbrıs'ta tamamladı. 1992 yılında Bilkent Üniversitesi İşletme Fakültesi'nden mezun oldu. Çeşitli bankalarda Kurumsal Pazarlama alanında çalıştı. Bankacılığın ardından, emtea ithalatı yapan firmalarda finansman ve ithalat direktörlüğü görevlerini yürüttü. Oliver Sacks'ın *Migren* ve *Uyanışlar* adlı kitaplarını da Türkçeye çeviren Yücesoy halen dış ticaret danışmanlığı yapmaktadır.

*Matt Ridley'nin
YKY'deki kitapları:*

Kızıl Kraliçe (2010)
Erdemin Kökenleri (2011)

MATT RIDLEY

Erdemin Kökenleri

Çeviren:
Erhun Yücesoy

Yapı Kredi Yayınları

Yapı Kredi Yayınları - 3304
Cogito - 187

Erdemin Kökenleri / Matt Ridley
Özgün adı: The Origins of Virtue
Çeviren: Ethun Yücesoy

Kitap editörü: Dürrin Tunç
Düzeltili: Kerkut Tankuter

Kapak tasarımı: Nahide Dikel - Elif Rifat

Baskı: Mas Matbaacılık A.Ş.
Hamidiye Mah. Soğuksu Cad. No: 3 Kağıthane-İstanbul
Telefon: (0 212) 294 10 00 e-posta: info@masmat.com.tr
Sertifika No: 12055

Çeviriye temel alınan baskı: Penguin Books, 1997
1. baskı: İstanbul, Mart 2011
ISBN 978-975-08-1982-7

© Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A.Ş. 2007
Sertifika No: 12334

© Matt Ridley 2006

Bu kitabın telif hakları Onk Ajans ve Felicity Bryan Ltd. aracılığı ile alınmıştır.

Bütün yayın hakları saklıdır.

Kaynak gösterilerek tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında
yayıncının yazılı izni olmaksızın hiçbir yolla çoğaltılamaz.

Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A.Ş.
Yapı Kredi Kültür Merkezi
İstiklal Caddesi No. 161 Beyoğlu 34433 İstanbul
Telefon: (0 212) 252 47 00 (pbx) Faks: (0 212) 293 07 23
<http://www.ykykultur.com.tr>
e-posta: ykykultur@ykykultur.com.tr
İnternet satış adresi: <http://alisveris.yapikredi.com.tr>

İÇİNDEKİLER

Teşekkür • 7

Önsöz • 9

Birinci Bölüm: Gen Toplumu • 17

İkinci Bölüm: İşbölümü • 49

Üçüncü Bölüm: Mahkûmun İkilemi • 69

Dördüncü Bölüm: Şahinleri Güvercinlerden Ayırt Etmek • 89

Beşinci Bölüm: Görev ve Ziyafet • 111

Altıncı Bölüm: Kamu Malları ve Özel Hediyeler • 133

Yedinci Bölüm: Ahlaki Duygu Kuramları • 159

Sekizinci Bölüm: Kabile Primatları • 187

Dokuzuncu Bölüm: Savaşın Kaynağı • 213

Onuncu Bölüm: Ticaretin Getirdiği Kazançlar • 241

On Birinci Bölüm: Ekoloji Dini • 261

On İkinci Bölüm: Mülkiyetin Gücü • 281

On Üçüncü Bölüm: Güven • 305

Teşekkür

Bu kitaptaki sözcükler tümüyle bana, görüşler ve fikirler ise çoğunlukla başkalarına aittir. Benimle düşüncelerini ve keşiflerini cömertçe paylaşanlara minnettarım. Bu insanlardan bazıları uzun sorgulamalara razı oldular ya da bilimsel yazılar ve kitaplar gönderdiler; bazıları manevi ya da kolaylık sağlar türde destekte bulundular ve bazıları da kitabın bölümlerinin taslak halini okudu ya da eleştiri getirdiler. Hepsine gönülden teşekkürlerimi sunarım.

Bunlar arasında Terry Anderson, Christopher Badcock, Roger Bate, Laura Betzig, Roger Bingham, Monique Borgehoff Mulder, Mark Boyce, Robert Boyd, Sam Brittan, Stephen Budiansky, Stephanie Cabot, Elizabeth Cashdan, Napoleon Chagnon, Bruce Charlton, Dorothy Cheney, Jeremy Chérfas, Leda Cosmides, Helena Cronin, Lee Cronk, Clive Crook, Bruce Dakowski, Richard Dawkins, Robin Dunbar, Paul Ekman, Wolfgang Fikentscher, Robert Frank, Anthony Gottlieb, David Haig, Bill Hamilton, Peter Hammerstein, Garrett Hardin, John Hartung, Toshikazu Hasegawa, Kristen Hawkes, Kim Hill, Robert Hinde, Mariko Hiraiwa-Hasegawa, David Hirshleifer, Jack Hirshleifer, Anya Hurlbert, Magdalena Hurtado, Lamar Jones, Hillard Kaplan, Charles Keckler, Bob Kentridge, Desmond King-Hele, Mel Konner, Robert Layton, Brian Leith, Mark Lilla, Tom Lloyd, Bobbi Low, Michael McGuire, Roger Masters, John Maynard Smith, Gene Mesher, Geoffrey Miller, Graeme Mitchison, Martin Nowak, Elinor Ostrom, Wallace Raven, Peter Richerson, Adam Ridley, Alan Rogers, Paul Romer, Garry Runciman, Miranda Sey-

mour, Stephen Shennan, Fred Smith, Vernon Smith, Lyle Steadman, James Steele, Michael Taylor, Lionel Tiger, John Tooby, Robert Trivers, Colin Tudge, Richard Webb, George Williams, Margo Wilson ve Robert Wright bulunmaktadır. Bu beyinleri çalışırken izlemek bir ayrıcalık olmuştur ve ben sadece bu insanların fikirlerinin hakkını verdiğimi umuyorum.

Gösterdikleri sabır ve verdikleri tavsiyeler için temsilcilerim Felicity Bryan ve Peter Ginsberg'e; Viking Penguin yayınevindeki editörlerim ve teşvikçilerim Ravi Mirchandani, Clare Alexander ve Mark Stafford'a; ve bazı fikirleri yazılı basın da denemem için bana zemin sağlayan gazete ve dergi editörleri Charles Moore, Redmond O'Hanlon, Rosie Boycott ve Max Wilkinson'a teşekkür ederim.

Hepsinden öte ve her şey için, karım Anya Hurlbert'e teşekkür ederim.

Önsöz

Bir Rus anarşist hapisten firar eder

Yaşlı adamın içinde bulunduğu berbat durumu düşününce acı çekiyordum; ve şimdi benim sadakam onu biraz olsun avutuyor ve bana da huzur veriyor.

Thomas Hobbes, neden bir dilenciye altı peni verdiğini açıklıyor.

Mahkûm bir ikilem yaşıyordu. Her zaman yürüdüğü yolu yavaşça adımlarken, birdenbire, hapishanenin avlusuna yukarıdan bakan evin açık penceresinden gelen bir keman sesi duydu. Bu çalan, Kontski'nin* coşkulu bir mazurkasıydı.** İşaret! Fakat volta atan mahkûm tam da o anda hapishanenin giriş kapısına en uzak noktada bulunuyordu. Kaçış planı ya ilk seferde işe yarayacak ya da asla başarılı olamayacaktı zira bu plan gardiyanları şaşırtmak üzerine kuruluydu.

Şimdi üzerindeki ağır sabahlıktan sıyrılıp, hapishanenin açık kapısına doğru dönerek gardiyanlar onu yakalamadan koşmalıydı. Hapishane kapısı, düzenli olarak yapılan yakacak odunu teslimatını karşılamak üzere açıktı. Kapıdan çıkar çıkmaz, arkadaşları bir at arabasıyla çıkagelecek ve mahkûmu kapıp Saint Petersburg sokaklarının arasından kaçıracaklardı. Planlar titiz-

* Anton De Kontski: 19. yy'da yaşamış Polonyalı piyanist ve besteci. (ç. n.)

** Polonya halk türküsü. (ç. n.)

likle hazırlanmış ve şifreli bir mesaj halinde yazılarak, ziyarete gelen bir kadının mahkûma verdiği bir kol saatinin içine gizlenmişti. Arkadaşları iki mil boyunca yolun üzerindeki farklı noktalarda dikilerek, her biri bir sonrakine sokakların تنها olduğuna dair bir işaret verecekti. Keman sesi, sokakların boş olduğuna, at arabasının hazır olduğuna, at arabasına yakın olan hastane kapısındaki bekçinin, mahkûmun işbirlikçilerinden biriyle, parazitlerin mikroskop altında nasıl görüldüğüne dair (araştırmalar sonucunda bekçinin ilgi alanının mikroskopi olduğu ortaya çıkmıştı) dikkat çeldirici ve derin bir sohbete daldığına ve her şeyin hazır olduğuna yönelik bir işarettti.

Fakat tek bir aksilik ya da hata olursa, bir daha asla başka bir şansı olmayacaktı. Muhtemelen Saint Petersburg askeri hastanesinin hapishanesinden, daha önce yapayalnız iki yıl geçirdiği ve skorbüt hastalığıyla boğuştuğu, Peter ve Paul kalesinin karanlık, rutubetli ve insanı bitap düşüren kasvetli ortamına geri dönecekti. Öyleyse dikkatli olup, harekete geçmek için en doğru anı yakalamalıydı. Acaba mazurka nağmeleri, yürüdüğü yolun kapıya en yakın noktasına varana dek sürecekti miydi? Ne zaman koşmalıydı?

Titrek adımlarla, geriye, hapishane kapısına doğru yol boyunca yürümeye başladı. Yolun sonuna ulaştı ve kendisini takip eden muhafıza bakmak için döndü: Adam beş adım gerisinde durmuştu. Kemanın sesi hâlâ duyuluyordu (iyi, diye düşündü).

Şimdi! Mahkûm, daha önce bin defa prova ettiği iki çevik hareketle, üzerindeki hantal sabahlıktan sıyrılıp, birdenbire koşmaya başladı. Muhafız, mahkûmun peşine düşerek, süngüsüyle vurup, mahkûmu yere indirmek üzere tüfeğini doğrulttu. Fakat çaresizliğin verdiği güçle mahkûm, peşindeki muhafızın birkaç adım önünde, burnu bile kanamadan giriş kapısına vardı. Kapıdan çıkarken, at arabasında asker şapkalı birini gören mahkûm bir an için tereddüt etti. Düşmana satıldım! diye geçirdi aklından. Fakat ardından, arkadaşının saman sarısı bıyıklarını fark etti. Şapkanın altındaki adam, çarichenin özel doktoru ve gizli bir devrimciydi; mahkûm ileriye doğru fırladı. Araba şehrin içlerine doğru hızla yol aldı. Civardaki tüm araba-

ları kiralamış olan arkadaşları olası bir takibi engellemiş oldular. Bir berber dükkânına giderek mahkûmun sakalını kestirdiler ve akşam olunca, gizli polisin bakmayı aklından bile geçirmeyeceği, Saint Petersburg'un en şık restoranlarından birine girip oturdular.

Yardımlaşma

Aradan epey uzun bir zaman geçtikten sonra, mahkûm, özgürlüğünü diğerlerinin cesaretine borçlu olduğu gerçeğini hatırlayacaktı: Kol saatini getiren kadın, keman çalan kadın, at arabasını kullanan arkadaşı ve arabanın içindeki doktor, onlar başarılı bir kaçış gerçekleştirenken yolları trafikten arındıran işbirlikçi arkadaşları. Kendisini hapishaneden çekip çıkaran şey bir takım çabasıydı ve bu yaşadıklarının anısı, zihninde insan evrimine ilişkin koca bir teorinin kıvılcımını çakacaktı.

Prens Peter Kropotkin, eğer hatırlayabilen varsa, günümüzde bir anarşist olarak bilinir. Fakat 1876 yılında, çar döneminin bir hapishanesinden kaçış, prensin uzun, tartışmalı ve halka mal olmuş yaşamındaki en çarpıcı ve dikkate değer andır. Daha erken yaşlardan itibaren, prens ayrıcalıklı bir yaşam sürmeye başladı. Seçkin ve aristokrat kökenli bir generalin oğlu olan Kropotkin, Acem içoğlanlarının giydiği türden bir kostüm içerisinde katıldığı bir baloda Çar 1. Nikola'nın dikkatini çektiğinde henüz sekiz yaşındaydı ve hemen ardından, Rusya'nın en seçkin askeri akademisi *Pajeski Korpusu**'a katılması emri verildi. Prens, katıldığı bu birlikte başarılı olup yükselerek bizzat çarın (o dönemde II. Alexander) özel yaveri konumundaki astsubay çavuşu olarak seçildi. Kropotkin'in önünde parlak bir askeri ya da diplomatik kariyer uzanıyordu.

Fakat Akademi'deki Fransız hocası tarafından kafasına hür düşünce tohumları sokulmuş bir deha olan Kropotkin'in başka fikirleri vardı. Adı skandallara karışmış ve rağbette olmayan bir

* 17. yy'da St. Petersburg'da kurulan, Hizmetkârlar Kütası ya da Birliği olarak ifade edilebilecek ve aristokrat çocuklarını askerliğe hazırlayan bu kurum, örnekse Osmanlı'daki Enderun'a benzetilebilir. (ç. n.)

Sibiryaya alayına katılan prens, birkaç yılını Sibiryaya'nın doğu sınırlarını keşfetmekle geçirip, o coğrafyanın dağları ve nehir geçitleri arasından geçen yeni ulaşım yolları açılmasına öncülük ederek, Saint Petersburg'a saygın bir coğrafyacı ve gördüğü siyasi hapishanelerden nefret etmiş, gizli bir devrimci olarak dönmüştü. İsviçre'de bulunduğu sırada Anarşist Bakunin'in büyüüne kapılan Kropotkin, bu ülkeden dönüşünün ertesinde Rusya'nın başkentinde bir yeraltı anarşist teşkilatına katıldı ve devrimi teşvik edip hızlandırmak için çalıştı. Bazen Kışlık Saray'da katıldığı akşam yemeklerinin ardından, kıyafet değiştirerek işçiler ve köylüler arasına karışıp, propaganda yapma imkânı bulduğu toplantılara katılıyordu. Borodin takma adını kullanan prens, kışkırtıcı broşürler bastırıp, bunları yayımladı ve ortalığı birbirine katan ateşli konuşmalarıyla şöhret kazandı.

Nihayet polise yakalanan Borodin'in, meşhur Prens Kropotkin'den başkası olmadığı anlaşıncaya, çar ve tüm saray halkı bunu büyük bir şaşkınlık ve öfkeyle karşıladı. İki yıl sonra Kropotkin şaşaalı bir şekilde hapishaneden firar edip, sürgünde kimseler tarafından fark edilmeden yolculuk yaptığı anda, asilzadeler daha da büyük bir öfkeye kapıldılar. Prens sırasıyla İngiltere, İsviçre ve Fransa'da yaşadı ve nihayet hiçbir ülke kendisini kabul etmeyince tekrar İngiltere'ye döndü. İngiltere'deyken tahrik ve çalkantıdan yavaş yavaş uzaklaşıp daha sağgörü ve felsefi yazılar yazmaya başladı ve anarşist davayı savunarak, kendisinin ve arkadaşlarının zayıflatıp çökertmek için o denli mücadele verdikleri merkezi, otokratik ve bürokratik devlet zihniyetini yeni baştan icat etme amacı güttüğüne inandığı rakip Marksizm öğretisini kıyasıya eleştirdi.

Giderek kelleşmeye başlayan, sakallı, gözlüklü, tombul ve babacan tavırlı Kropotkin, 1888 yılında, Londra'nın banliyölerinden Harrow'da serbest yazarlık yaparak ve ülkesindeki devrimin gerçekleşmesini sabırla bekleyerek yoksul bir yaşam sürüyordu. O yıl, Thomas Henry Huxley'nin, içerdiği görüşlere katılmadığı bir makalesini okuduktan sonra harekete geçen anarşist, geride bıraktığı mirasın günümüzde de akıllarda kalmasını sağlayan çalışmasına başladı ve bu çalışma *Mutual Aid: A Factor in Evolution* [Yardımlaşma: Evrimin Bir Unsuru] adlı kita-

ba dönüştü. Birtakım kusurları olsa da, bu muazzam öngörülerle dolu bir çalışmaydı.

Huxley, doğanın, çıkarıcı yaratıklar arasında geçen acımasız bir mücadelenin zemini olduğunu ileri sürüyordu. Bu yaklaşım, Huxley'yi, Malthus, Hobbes, Machiavelli ve Aziz Augustinus'tan tutun da, Yunan Sofist felsefecilere kadar geriye uzanan ve insan doğasını kültürle ehlileştirilmedikçe, özünde bencil ve bireyci olarak gören bir geleneğin savunucuları arasına yerleştiriyordu. Kropotkin ise Godwin, Rousseau, Pelagius ve Plato'dan türeyen ve insanların doğuştan erdemli ve iyiliksever olduğunu fakat toplum tarafından yozlaştırıldığını savunan farklı bir geleneğe yakın durdu.

Kropotkin, Huxley'nin "varoluş mücadelesi"ne yaptığı vurgunun, insanın dünyası bir yana, doğal yaşamda dahi gözlemledikleriyle uyuşmadığını ileri sürdü. Hayat, kanlı ve kanunsuz bir meydan kavgası ya da (Huxley'nin, Thomas Hobbes'un sözlerini yeniden yorumlamasıyla) "her bireyin diğer herkese karşı verdiği bir mücadele" değildi ve rekabetle olduğu kadar yardımlaşmayla da nitelik kazanmaktaydı. Gerçekten de görünen oydu ki, en başarılı hayvanlar en çok yardımlaşanlardı. Şayet evrim, bireyleri birbirleriyle boy ölçüştürerek işlerlik kazanıyorsa, aynı zamanda onları karşılıklı fayda peşinde koşacak şekilde tasarlayarak da işlerlik kazanıyordu.¹

Kropotkin, bencilliğin hayvanlardan ve erdemliliğin ise medeniyetten kaynaklanan bir miras olduğunu kabullenmedi. Ona göre yardımlaşma, hayvani dürtüler kadar eski bir gelenektir ve diğer hayvanlar gibi insana da bahşedilmişti. "Şayet dolaylı bir deneye başvurup, doğaya 'Kim daha güçlüdür? Sürekli birbirleriyle savaşan türler mi yoksa birbirlerine destek olan türler mi?' diye sorarsak, kuşkusuz yardımlaşma alışkanlıklarını edinen hayvanların en güçlü olduğunu görürüz." Kropotkin, yaşamın bencil varlıklar arasında sürüp giden acımasız bir mücadele olduğu fikrini hazmedemiyordu. Yaşamlarını büyük bir tehlikeye sokma pahasına, bir düzine sadık arkadaşı tarafından hapishane

1 Woodcock, George ve Avakumovich, Ivan, 1930, *The Anarchist Prince. A Biographical Study of Peter Kropotkin*, T.V. Boardman and Co. Londra; Kropotkin Peter, 1902/1972 *Mutual Aid. A Factor in Evolution*. Allen Lane, Londra.

neden kurtarılan kendisi değil miydi? Huxley'nin mücadele fikrinde böylesine bir fedakârlığın açıklamasını bulabilmek mümkün müydü? Kropotkin, papağanların daha sosyal ve dolayısıyla daha zeki olmalarından ötürü diğer kuşlardan üstün olduklarını öne sürdü. İnsanlar arasında ise yardımlaşma en az medeni topluluklarda olduğu kadar ilkel kabilelerde de göze çarpar. Kropotkin, kırsal bir yöredeki ortak kullanılan bir otlaktan, bir ortaçağ loncasının kuruluşuna kadar, insanlar birbirleriyle ne kadar fazla yardımlaşırsa, toplumun da o kadar fazla büyüyüp geliştiğini ileri sürüyordu.

Bir Rus komününün bir otağı biçmesini izlemek – erkekler, tırpanı kim daha hızlı kullanacak diye birbirleriyle yarışırken, kadınlar da otları çevirip, yığın haline getirirler – en hayranlık uyandıran görüntülerden biridir ve insanın emek ve gayretinin ne olabileceğini ve ne olması gerektiğini ortaya koyar.

Kropotkin'in kuramı, Darwin'inki gibi mekanik bir evrim teorisi değildi. Prens, karşılıklı yardımlaşmanın, sosyalleşebilen tür ve grupların, daha düşük sosyalleşme düzeyindekilerle rekabet içine girmeleri dışında – ki bu, sadece rekabeti ve doğal seçilimi bireyden ziyade gruba doğru bir adım yaklaştırmak amacı güdüyordu – nasıl bu kadar yerleşik hale geldiğini açıklayamıyordu. Fakat Kropotkin, aradan yüz yıl geçtikten sonra bile ekonomi, siyaset ve biyoloji alanlarında yankı bulan bir soru sormuştu. Şayet yaşam rekabetçi bir mücadele ise, neden çevremizde bu kadar çok yardımlaşma var? Ve niye, özellikle insanlar, yardımlaşmak için bu kadar can atarlar? Acaba insanoglu, içgüdüsel olarak anti-sosyal mi yoksa sosyalleşme taraftarı bir hayvan mı? Bu kitapta insan toplumunun kökenlerini araştıracağım. Kropotkin'in yarı yarıya haklı olduğunu ve bu kökenlerin sandığımızımızdan çok daha derinlerde olduğunu ortaya koyacağım. Toplum, onu bilinçli olarak icat ettiğimiz için değil, evrim geçirmiş eğilimlerimizin kadim bir ürünü olduğu için işlerlik kazanır ve esas itibariyle doğamızda vardır.²

Hakiki Erdem

Bu kitap, insan doğası, özellikle de insan denen hayvanın şaşırtıcı boyuttaki sosyal doğası ile ilgilidir. Bizler şehirlerde yaşarız, takımlar halinde çalışırız ve yaşamlarımız örümcek ağları gibi, bizi akrabalarımıza, meslektaşlarımıza, arkadaşlarımıza, üstlerimize, astlarımıza bağlar. İnsanları sevmeyip, güvenmeyenler de dahil birbirimiz olmadan yaşayamayız. Tatbiki bir düzeyde dahi, herhangi bir insan, muhtemelen bir milyon yıldan beri tümüyle ve inandırıcı bir biçimde kendi kendine yeterli haldedir: Becerilerini, diğer insan kardeşlerinininkiyle takas etmeden hayatta kalabilir. Bizler türümüzün diğer üyelerine, herhangi bir insansı ya da maymundan çok daha bağımlıyız. Bizler daha ziyade mensubu oldukları topluluğun köleleri gibi yaşayan karıncalar ya da termitler [akkarınca, kanatlı karınca] gibiyiz. Erdemi neredeyse salt sosyal bir davranış ve ahlaksızlıklığı ise anti sosyal bir davranış olarak niteleriz. Kropotkin, yardımlaşmanın türümüz için oynadığı muazzam rolü vurgulamakta haklıydı fakat türümüzde geçerli olan şeyin diğer türler için de geçerli olduğunu varsaymakta hatalı ve insanbiçimci bir yaklaşım içine girmişti. İnsanlığı diğer türlerden ayıran ve ekolojik başarı ve becerilerimizi açıklayan etmenlerden biri, aşırı sosyal içgüdülerimizin derlemesidir.

Buna rağmen çoğularına göre içgüdüler insanlara değil hayvanlara özgüdür. Sosyal bilimlerdeki yaygın inanaşa göre, insan doğası bireyin geçmişi ve deneyimlerinin bıraktığı bir izden ibarettir. Fakat kültürlerimiz, keyfi alışkanlıkların gelişigüzel bir derlemesi değildir. Onlar içgüdülerimizin yönlendirilmiş dışavurumlarıdır. Bundan ötürü tüm kültürlerde aynı içerik ve temalar ortaya çıkar: Aile, âdet, pazarlık, aşk, hiyerarşi, dostluk, kıskançlık, gruba bağlılık ve batıl inanç. Bu yüzden, dil ve gelenek anlamındaki tüm yüzeysel farklılıklarına karşın, birbirine yabancı kültürler, daha derindeki güdülenim, duygu ve sosyal alışkanlıklar düzeyinde hemen kavranabilir. İnsan gibi bir türün içgüdüleri, değişmez genetik programlar değildir; onlar öğrenilen eğilimlerdir. Ve insanların içgüdüleri olduğuna inanmak, yetiştirme tarzlarının ürünleri olduklarına inanmaktan daha belirlemeci değildir.

Bu kitabın iddiası, toplumun nasıl mümkün kılındığına dair

eski sorunun yanıtının, evrimsel biyolojinin kavrayışları sayesinde birdenbire bulunmuş oluşudur. Toplum, akıl yürüten insanlar tarafından icat edilmemiştir. Toplum, doğamızın bir parçası olarak evrimleşmiştir. En az bedenlerimiz kadar genlerimizin bir ürünüdür. Onu anlamak için, beyinlerimizin derinliklerine bakıp, orada bulunan ve sosyal bağlar yaratarak onlardan faydalanan içgüdüleri görmeliyiz. Bunun yanı sıra rekabetçi evrim sürecinin bazen nasıl yardımlaşma içgüdülerini ortaya çıkardığını anlamak için diğer hayvanları da gözlemlemeliyiz. Bu kitap üç farklı düzlemi, yani genlerimizin işbirlikçi takımlara dönüşmesinin milyar yıllık, atalarımızın işbirlikçi toplumlara dönüşmesinin milyon yıllık ve toplum ve kökenlerine ilişkin fikirlerin oluşmasının bin yıllık süreçlerini konu alıyor.

Bu, asla mütevazı bir iş değildir ve bu konular üzerine son sözü söylediğim gibi bir iddiam yok. Bu kitapta ileri sürüp tartıştığım görüşlerin çoğunun doğru olduğundan bile emin olamam. Fakat bu fikirlerden bir kısmı doğru istikamete yönlendirebilirse memnun olacağım. Amacım sizi, insan kimliğinizden sıyrılıp bütün kusur ve zaaflarıyla türümüzün geçmişine bakmaya ikna etmektir. Doğa bilimciler her tür memelinin davranışı ve görünüşüyle bir diğerinden kolayca ayırt edilebildiğini bilir ve ben insanoğlunun da aynı olduğuna ikna olmuş durumdayım. Bizlerin kendimize has, türümüze özel davranış biçimlerimiz vardır ve bunlar bizi şempanzelerden ve şişe burunlu yunuslardan ayırt ederler – kısacası evrimleşmiş bir doğamız vardır. Bu şekilde ifade ettiğim zaman kulağa çok aşikâr gelse de pek nadiren bunu bu şekilde ifade ederiz. Biz sürekli kendimizi birbirimizle kıyaslarız ki bu iç karatıcı ölçüde dar bir bakış açısıdır. Dolayısıyla, varsayalım ki Marslı bir yayıncı için dünyadaki yaşam üzerine bir kitap yazmak için sipariş aldınız. Her memeli türüne kitapta bir bölüm ayırıyorsunuz (bu uzun bir kitap olacak) ve sadece vücut biçimlerine ilişkin değil, davranışlarına da ilişkin tanımlar yapıyorsunuz. İnsansılara geldiniz ve şimdi önünüzde *Homo sapiens* türünü tanımlama işi var. Bu tuhaf görünüşlü, iri yarı insansının davranışlarını nasıl nitelendirirdiniz? Akla ilk gelen fikirlerden biri “Sosyal: Bireyleri arasında karmaşık ve karşılıklı ilişkilerin sürdüğü büyük gruplar halinde yaşarlar” türünden bir niteleme olurdu. Bu kitabın konusu da budur.

BİRİNCİ BÖLÜM

GEN TOPLUMU

Bir isyan söz konusudur

Kovan arısının oluşturduğu topluluk “Herkesten gücü kadar, herkese ihtiyacı kadar” şeklindeki komünist aforizmanın hedeflediği idealin gerçekleşmiş halidir. Kovanın içinde sürüp giden varlık mücadelesi katı biçimde sınırlandırılmıştır. Kraliçe, erkek arılar ve işçi arıların her birine tahsis edilmiş yeterli yiyecek vardır... Ahlaki bir felsefeye aklını takmış, düşünceli bir erkek arı (işçi ve kraliçe arıların tahmin yürütecek boş zamanları yoktur) ister istemez en katıksızından bir ahlak tınsali olma iddiasındadır. Erkek arı, işçilerin salt boğaz tokluğuna sonu gelmez bir meşakkate katlanmalarının, ne aydınlanmış bir bencillik ne de herhangi bir faydacı güdü ile izah edilemeyeceğini, kusursuz bir yerindeliyle ifade edecektir.

T. H. Huxley, *Evolution and Ethics*
(Evrin ve Ahlak), Önsöz. 1894.

Prens Kropotkin, "Karıncalar ve termitler Hobbes prensiplerine dayalı bir mücadele vermekten vazgeçmiş ve iyi de etmişlerdir" diye yazar. Şayet işbirliğinin gücüne ilişkin bir kanıt varsa, o da karıncalar, arılar ve termitlerin ta kendileridir. Gezegenimizde muhtemelen on katrilyon karınca vardır ve toplam ağırlıkları tüm insanların bir aradaki toplam ağırlığına eşittir. Tahminlere göre, Amazon yağmur ormanlarındaki tüm böceklerin canlı kütlelerinin ağırlıklarının üçte ikisi –ve bazı yerlerde tüm hayvanların toplam ağırlığının üçte biri– karıncalar, termitler, arılar ve yaban arılarına aittir. Milyonlarca tür böceğin çeşitliliğinin göklere çıkarılmasını filan boşverin. Maymunları, tukanları, yılanları ve salyangozları da unutun. Amazon ormanları karınca ve termit kolonilerinin hâkimiyetindedir. Karıncaların yaydığı formik asit kokusunu havadaki bir uçağın içindeyken alabilirsiniz. Bu hayvanlar muhtemelen çölde daha da yaygındır. Serin iklimlere, anlaşılması güç bir biçimde dayanıksız olmasalar, karıncalar ve termitler soğuk kuşaklardaki iklimlerde de yaygın biçimde hüküm sürerlerdi. Onlar en az bizim kadar bu gezegenin efendileridir.¹

Arı kovani ve karınca yuvası, hatırlayamadığımız kadar eskiden beri insanların birlik ve işbirliğini ifade eden gözde metafor olmuştur. Shakespeare'e göre, bir arı kovani, bir hükümdara uyum içinde itaat edenlerin, iyiniyetli bir despotizmle yönetildiği bir düzendi. Başpiskopos'un [Shakespeare kastediliyor] V. Henry'ye yazdığı methiyedeki gibi:

Böylece çalışır bal arıları,
Doğadaki bir hükmü öğretircesine.
Meskun kılınmış bir krallıkla, düzenin takdiri
Bir kralları ve her türden görevlileriyle,

1 Hölldobler, B. ve Wilson, E. O. 1990, *The Ants*, Harvard University Press, Cambridge, Mass.

Bazıları yurtlarında adaleti sağlar, yargıçları gibi;
 Diğerleri dışarıda ticarete girer, tacirleri gibi,
 Diğerleri iğneleriyle silahlanmış, askerleri gibi,
 Yazın kadife tomurcuklarına ayak basarak,
 Neşe içinde yağmalayıp, evlerine geri dönerler
 Beraberlerinde, imparatorlarının kraliyet çadırına getirdikleri;
 Kral hazretleri, tetkik etmekle meşgul,
 Şarkı söyleyerek, altından çatılar inşa eden duvarcılar,
 Sivil vatandaşı balı yoğurur
 Zavallı makina işçileri kalabalıkta güç bela içeri doluşur
 Sorumlulukları ağır, haşmetlinin dar kapısında,
 Hüzünlü bakan adalet, huysuz vızıltılarıyla,
 Devrederler balı vasinin yetkisine,
 Tembel tembel esneyen erkek arıları gibi.

Kısacası, arı kovarı insanoğlunun hiyerarşik monarşi düzenini daha küçük bir ölçekte sürdüren bir topluluktur.

Stephen Jay Gould'un aktardığı üzere, kimliği meçhul bir polemikçi, aradan dört asır geçtikten sonra daha farklı bir bakış açısı ortaya koyar:

1964 yılındaki New York Dünya Fuarı'nda bir gün, yağın yağmurdan ıslanmamak için Hür Teşebbüs Holü'nden içeri girdim. İçeride, göze çarpan bir biçimde sergilenen bir karınca kolonisinin üzerine iliştirilen yazıda şunlar okunuyordu: "Yirmi milyon yıldır sürüp giden evrimsel bir durgunluk. Neden mi? Çünkü karınca kolonisi sosyalist ve totaliter bir sistemdir."²

Bu iki tanımın ortak yanı, sosyal böceklerle insanlar arasında salt sezgiye dayalı bir kıyaslama yapmaları değil, her nasılsa karıncaların ve arıların, bizim elde etmek için çabalayıp ulaşmaya çalıştığımız bir şeyde, bizden daha başarılı olduklarını kabul etmeleridir. İster komünizm, isterse de monarşi ile yönetiliyor olsunlar, karınca ve arı toplulukları daha uyumludurlar ve her bireyin iyiliğini amaçlayan ortak gayeye ya da daha iyiyi elde etmek için özveride bulunmaya daha çok yönelmişlerdir.

² Gould, S. J. 1978, *Ever Since Darwin* Burnett Books, New York.

Tek bir karınca ya da bal arısı yaralı bir parmak kadar güçsüz ve mahkûmdur. Ama kolonisiyle birlikte hareket ederken, bir başparmak kadar faydalıdır. Kolonisinin iyiliği için üremeden feragat ederek ve yaşamını tehlikeye atarak hizmet eder. Karınca kolonileri tıpkı canlılar gibi doğar, çoğalır ve ölürler. Arizona'da yaşayan hasatçı arılarda, kraliçe arı on beş ya da yirmi yıl yaşar. Kraliçenin yaşamının ilk beş yılında koloni yaklaşık 10 bin işçiye ulaşana kadar büyür. Kraliçe üç ve beş yaşları arasındayken, koloni, bir araştırmacının yakıştırmasıyla "iğrenç bir ergenlik" döneminden geçer ve bu süreçte tıpkı genç bir insansının sürü hiyerarşisi içinde kendini kabul ettirmek için yaptığı gibi, komşu kolonilere saldırır ve meydan okur. Olgun bir insansı gibi, kraliçe beş yaşına geldiğinde koloninin büyümesi durur ve bunun yerine kanatlı üreyiciler üretmek amacıyla çoğalırlar: Bir bedendeki sperm ve yumurtaların eşdeğeri.³

Müşterek bütüncülüklerinin bir sonucu olarak, karıncalar, termitler ve arılar, tek başına yaşayan canlılar için tatbiki mümkün olmayan ekolojik stratejilerden faydalanırlar. Arılar, kısa ömürlü bahar çiçeklerinin nektarlarını araştırıp bularak birbirlerini en iyi beslenme alanlarına yönlendirirler; karıncalar da aynı şekilde, dehşetli bir verimlilikle çöpleri silip süpürerek, bir reçel kavanozunu sadece birkaç dakika içerisinde açmak için muazzam sayıda işçi karınca toplayabilirler. Arı kovanı birçok dokungacı olan tek bir beden gibidir ve kovanın parmakları, yuvadan bir milden uzaktaki çiçeklere kadar uzanır. Bazı termit ve karıncalar, kıyılmış yapraklarla karıştırılarak titizlikle hazırlanmış gübre harçları üzerinde mantar tarımı yapmak için kule gibi yükselen yuvalar ve derin yeraltı odacıkları inşa ederler. Diğerleri, haraççı mandıra patronları gibi, koruma karşılığı yaparak özsuyu elde etmek için yaprak bitlerini çalıştırır. Diğerleri daha da acımasız bir saldırganlıkla birbirlerinin yuvalarına akın ederek, düşman türleri korumak için kandırılan köle işçilerden oluşan ordular toplarlar. Bazıları, ittifak oluşturarak rakip kolonilere karşı savaş açarlar. Afrika'nın safari karıncaları, toplam ağırlıkları yirmi kiloyu bulan, 20 milyon kişilik ordu-

3 Gordon, D. M. 1995, The development of organization in an ant colony, *American Scientist* 83: 50-57.

lar halinde kırsal bölgelere üşüşüp, yolları üzerine çıkan kaçamayacak kadar yavaş canlı her organizmayı, hatta küçük memeli ve sürüngenleri dahi silip süpürürler. Karınca, arı ve termit, müşterek girişimin zaferini temsil ederler.

Eğer karadaki tropik ormanlarda egemenlik kuranlar karıncalarsa, en geniş çeşitliliği gösteren okyanus ekosistemlerinde de işbirliğine onlardan daha yatkın, onlardan bile baskın canlılar vardır: Mercanlar. Amazon yağmur ormanlarının denizaltındaki eşdeğeri olan Avustralya'nın Büyük Mercan Resifleri'nde, koloniler halinde yaşayan bu hayvanlar, salt baskın hayvanları değil aynı zamanda ana üreticiler olan ağaçları da oluşturur. Mercanlar resifleri, güneş ışınlarından elde ettikleri enerjiyi kullanan müttefik deniz yosunlarını kullanarak karbon oranını sabitler ve okyanus sütunlarında yaşayan hayvan ve bitkileri tüketirler. Isırgan dokungaçları ile, yosun ve küçük omurgasızları bulmak için, hiç durmadan suyu elekten geçirirler. Mercanlar, karıncalar gibi müşterek hareket ederler ama tek farkları birliği oluşturan bireysel hayvanların, bireyler gibi yer değiştirmekte özgür değil, daimi bir kapsam içerisinde yaşamlarını sürdürmeleridir. Bireyler ölebilir fakat koloni neredeyse ölümsüzdür. Bazı mercan kayalıkları aralıksız yirmi bin yıldan daha fazla bir süreden bu yana canlı kalmış ve son buzul çağını atlatıp, yaşamlarını sürdürmüşlerdir.⁴

Dünyadaki ilk yaşam atom düzeyinde ve bireyseldi. O zamandan bu yana yaşam giderek artan bir hızla birleşip bütünlerek, yalnız bireylerin arasındaki bir yarışmaya değil, bir takım oyununa dönüştü. 3.5 milyar yıl önce, bin gen tarafından yönetilen metrenin beş milyonda biri büyüklüğünde bakteriler vardı. O zaman dahi olasılıkla bir takım çalışması söz konusuydu. Bugün bazı bakteriler, sporlarını dağıtıp, yaymak amacıyla "üreyen canlılar" oluşturmak için bir araya gelirler. Bazı mavi yeşil algler –basit bakteri benzeri yaşam biçimleri– hücreler arasında en temel işbölümü ilkelerini devreye sokarak dahi koloniler oluşturur. 1.6 milyar yıl önce, bakteriden milyon kat daha ağır ve on bin gen tarafından yönetilen karmaşık hücreler vardı: Proto-

4 Buss, L. W. 1987, *The Evolution of Individuality*, Princeton University Press, Princeton.

zoalar [tekhücreli canlılar]. 500 milyon yıl önce, bir milyar hücreden oluşan karmaşık hayvan bedenleri vardı ve gezegendeki en büyük hayvan fare büyüklüğünde bir eklembacaklı olan trilobitti. O zamandan beri, en büyük canlılar, giderek daha da büyüyor. Dünyada bugüne dek yaşamış en büyük bitkiler ve hayvanlar –dev sekoya ağaçları ve mavi balina– günümüzde hâlâ varlıklarını sürdürmektedir. Bir mavi balinanın vücudunda 100 katrilyon hücre vardır. Fakat halihazırda yeni tür ve biçimde bir oluşum vücuda geliyordu: Sosyal oluşum. 100 milyon yıl önce milyondan fazla canlıdan oluşan takımlarca yönetilen karmaşık karınca kolonileri vardı ve artık bu canlılar gezegendeki en başarılı tasarımlardan biridir.⁵

Memeliler ve kuşlar dahi sosyal oluşumlar içine girmeye başlamışlardır. Florida'da yaşayan tepeli kestane kargaları, muhteşem çit kuşları ve yeşil ibibikler, işbirliği yaparak türeyip yetişen kuşlardandır: Bir erkek, bir dişi ve gelişmesini tamamlamış birkaç genç kuş, yuvadaki en genç yavrunun bakımını müştereken üstlenirler. Kurtlar, yaban köpekleri ve cüce firavun fareleri de aşağı yukarı aynısını yaparlar: Üremeyi sürüdeki en kıdemli çifte bırakırlar. Kazdığı termit yuvası benzeri oyuk ya da çukurlarda yaşayan bir memeli olan Doğu Afrika'nın tüysüz köstebek faresi özellikle tuhaf bir vakadır. Bu hayvanlar yetmiş, seksen nüfuslu yeraltı kolonilerinde yaşarlar ve aralarından sadece bir tanesi devasa bir kraliçedir, diğerleri ise bekâr ve çalışan işçilerdir. Köstebek fareleri, örneğin yuvalarını istila etmek üzere olan bir yılanı engellemek üzere koşup deliği kendi vücutlarıyla tıkararak, termitler ya da arılar gibi, kolonileri için yaşamlarını dahi tehlikeye atarlar.⁶

5 Bonner, J. T. 1993. *Life Cycles: Reflections of an Evolutionary Biologist*, Princeton University Press, Princeton; Dawkins, R. 1996, *Climbing Mount Improbable*, Viking, Londra.

6 Sherman, P. W., Jarvis, J. U. M. ve Alexander, R. D. 1991. *The Biology of the Naked Mole Rat*. Princeton University Press, Princeton. Tüysüz köstebek farelerine dair belki de en dikkat çekici şey, Richard Alexander'ın bu hayvanların yaşam biçimlerini öngörmüş olmasıdır. Bu hayvanlar hakkında hiçbir şey bilmeyen Alexander, termitlerle paralellik kurarak 1976 yılında, köstebek farelerinin kazdığı oyuklarda yaşayan sosyal memeliler olduklarını doğru olarak varsaydı. Bunun ardından kısa bir zaman sonra, tüysüz köstebek faresinin sosyal yaşamı açıklığa kavuştu.

Yaşamın amansızca birleşip bütünleşmesi sürüp gidiyor. Dünya karıncalara ve mercanlara miras kalıyor. Köstebek farceleri de bir gün belki aynı başarıyı kaydedecekler. Peki, bu nerede duracak?⁷

İşbirliği Denen Matruşka

Portekizli savaşçı ya da *Fizalya* denizanası, okyanuslarda süzülerek gezen ve safari karıncaları sürüsü kadar yırtıcı ve yağmacı olan bir canlıdır. On sekiz metrelik ısırgan dokungaçlarıyla, rüzgârla birlikte su üzerinde süzülen, bebek mavisi renginde, korkunç bir şöhrete sahip bu tehditkâr yaratık, bir hayvan değil bir komündür. Komün, birbirine sıkı sıkıya bağlı yaşayan ve aynı yazgıyı paylaşan binlerce minik hayvandan oluşur. Kolonide yaşayan karıncalar gibi, her hayvan yerini ve görevini bilir. Gastrozoidler yiyecek toplayan işçiler, daktilozoidler koloniyi savunan askerler ve gonozoidler de üreyen kraliçelerdir.

Victoria döneminin zooloji ile ilgilenen akademik çevrelerinde, *Fizalya*'ya dair bir tartışma alevlendi. Bu bir koloni mi yoksa bir hayvan mıydı? HMS *Rattlesnake* gemisinin güvertesinde hayvanın kadavrasını inceleyen Thomas Henry Huxley, zoidleri münferit hayvanlar olarak görmenin saçma olduğunu savunuyordu. Onlar sadece bir bedenin organlarıydı. Günümüzde Huxley'nin hak-sız olduğunu addediyoruz zira her bir zoid eksiksiz ve küçük bir çokhücreli organizmadan türer. Fakat zoid'in geçmişi hakkında yanıl-sa da, Huxley felsefi anlamda haklıydı. Zoidler tek başlarına yaşayamaz. Kolumuzun midemize muhtaç olduğu kadar, zoidler de kolonilerine bağımlıdırlar. 1911 yılında William Morton Wheeler, karınca kolonileri için de aynı şeyin geçerli olduğunu ileri sürdü. Koloni, bağışıklık sistemi yerine askerleri, yumurtalıkları yerine kraliçeleri ve mide yerine işçileri olan bir organizmadır.

7 Yaşamın yavaş yavaş ve giderek daha büyük gruplar halinde bütünleşip birleşmesi fikri, daha küçük yaşam formlarının yokolacağı anlamına gelmez. Fakat büyük yaşam formları giderek daha fazla güneş enerjisi emeyeceğinden, gitgide artan sayıda küçük yaşam formu da parazitlere özgü alışkanlıkları benimseyecektir.

Bu tartışma meselenin özünü ıskalıyordu. Mesele Portekiz savaşı ya da karınca kolonisinin hakikaten de tek bir organizma olması değil, her bir organizmanın işbirliği içinde hareket etmesidir. Organizma da her biri tıpkı bir işçi karınca gibi kendi kendine yeterli fakat aynı zamanda bütüne bağımlı milyonlarca münferit hücreden oluşur. Sormamız gereken soru neden bazı canlıların koloni oluşturmak için bir araya geldiği değil, hücrelerin neden bir araya gelip bedenleri oluşturduğudur. Bir köpekbalığı, an az bir Portekiz savaşı kadar bir araya gelme yoluyla oluşmuştur ama köpekbalığı işbirliği içine girmiş katrilyonlarca hücrenin birliğiyle, Portekiz savaşı hücre birliklerinin birliğidir.

Bizzat organizmanın açıklığa kavuşturulması gerekmektedir. Neden bir organizmanın hücreleri birlik olurlar? Bunu ilk kez gerçekten net olarak gören ve *Extended Phenotype* (Büyü[tül]müş Fenotip) başlıklı kitabında bundan bahseden Richard Dawkins'ti. Dawkins, şayet hücreler küçük lambalar gibi yakılsaydı, yoldan geçen biri "birbirleriyle uyum içinde hareket eden ve benzer hücre topluluklarından farklı davranan katrilyonlarca parıldayan iğne ucu görürdü" diye belirtir.⁸

Pratsipte, hücrelerin tek başlarına etkili olmalarını engelleyen hiçbir şey yoktur: Amip ve diğer tekhücrelilerde olduğu gibi birçoğu başarıyla bunu yapar. Canlının ya bir tekhücreli ya da küf mantarına benzer bir büyüme yapısı içinde olduğu özellikle tuhaf bir vakadan söz edebiliriz. Balçık küfü, koşullar ümitsizleşene dek her biri kendi yoluna giden yaklaşık 100 bin amiplik bir gruptan oluşur. Ardından tüm hücreler bir tepcik halinde bir araya gelirler, tepcik gitgide yükselir, devrilir ve sonra pirinç tanesi büyüklüğünde, "kabuksuz bir sümüklüböcek" olarak yoluna devam edip yeni beslenme alanları aramaya koyulur. Şayet sümüklüböcek bunu başaramazsa, bir Meksika şapkası şeklini alır ve orta yerinde yavaş yavaş yukarı doğru büyüyen ve uzun, ince bir sap tarafından desteklenen bir hücre topu çıkar. Bu top sertleşip, esen rüzgârla savrularak, oradan geçen ve farkında olmadan kendilerini taşıyacak sineklerin bedenlerine takılmak ve başka yerlerde yeni ve ba-

8 Dawkins, R. 1982, *The Extended Phenotype*, Freeman, Oxford.

ğimsız amip kolonileri kurmak ümidiyle hareketlenen 80 bin spora dönüşür.⁹

Balçık küfleri hem tek başına yaşama hem de geçici bir organizma oluşturmak amacıyla bir araya gelme konusunda epey beceri sergileyen ayrı hücrelerin kurdukları ittifaklardır. Fakat daha yakından bakıldığında, hücrelerin dahi bir birlikten meydana geldiği görülür. Birçok biyoloğa göre bunlar, bakteriler arasındaki sembiyotik [ortakyaşam] işbirliğinden meydana gelir. Bedeninizdeki her hücre mitokondriyalara ev sahipliği yapar. Mitokondriyalar, enerji üreten aküler gibi öylesine uzmanlaşmış minik bakterilerdir ki, yaklaşık yedi ya da sekiz yüz milyon yıl önce, atalarımızın hücrelerinde rahat bir yaşam sürme karşılığında bağımsızlıklarından feragat etmişlerdir. Hücreleriniz dahi koalisyon içindedir.

Matruşka burada son bulmuyor. Zira mitokondriyanın içinde genleri barındıran küçük kromozomlar bulunur ve hücre çekirdeklerinizin içinde de, toplamda kabaca 30 bin gen taşıyan kırk altı daha büyük kromozom bulunur. İnsan kromozomları, yalnız başına değil yirmi üç çiftten oluşan gruplar halinde hareket eder, fakat bakterilerde olduğu gibi bireysel de davranabilir. Ve kromozomlar da bireysel değil işbirliği içindedir: Genlerin işbirliği. Genler, elli civarında genden oluşan minik gruplar halinde hareket edebilir (ki bu durumda bunlara virüs denir) fakat çoğu bunu yapmamayı tercih eder ve gruplaşarak kromozomları oluşturur: Birbirleriyle yakın bağlantı içinde biner genden oluşan gruplar. Genler bile bağımsız davranmayabilir: Bazı genler sadece kısmi mesajlar üretir ve anlam ifade etmeleri için diğer genlerden gelen mesajlarla birleşmeleri gerekir.¹⁰

Böylece işbirliği arayışımız, beklenmedik bir biçimde bizi biyolojinin derinliklerine götürdü. Genler gruplaşarak kromozomları; kromozomlar gruplaşarak genomları; genomlar gruplaşarak hücreleri; hücreler gruplaşarak karmaşık hücreleri; karmaşık hücreler gruplaşarak canlıları; canlılar da gruplaşarak

9 Kessin, R. H. ve Van Lookeren Campagne, M. M. 1992, The development of social amoeba, *American Scientist* 80: s. 556-65.

10 Maynard Smith, J. ve Szathmari, E. 1995, *The Major Transitions in Evolution*. W. H. Freeman, Oxford

kolonileri oluşturlar. Bir arı kovanı, ilk başta görüldüğünden çok daha üst düzeylerde müşterek bir girişimdir.

Bencil Gen

1960'ların ortalarında biyoloji alanında özellikle George Williams ve William Hamilton'ın öncülüğünü yaptıkları bir devrim yaşandı. Bu devrim Richard Dawkins'in "bencil gen" ifadesiyle bilinir ve özünde, bireylerin tutarlı bir biçimde içinde bulundukları grupların ya da ailelerinin ve hatta kendilerinin iyiliği için hareket etmedikleri fikri yatar. Bireyler sürekli ve tutarlı bir biçimde genleri için iyi olanı yaparlar zira onlar kaçınılmaz olarak aynısını yapanların soyundan türemiştir. Atalarınızdan hiçbiri bakir olarak ölmemiştir.

Williams ve Hamilton, her ikisi de yalnızlığı seven doğabilimcilerdi. Amerikalı Williams kariyerine deniz biyoloğu olarak başladı; İngiliz olan Hamilton ise sosyal böcekler üzerine araştırma yapan bir öğrenci olarak. 1950'lerin sonunda ve 60'ların başında önce Williams ve sonra da Hamilton, genel olarak evrim ve özellikle de sosyal davranışa dair yeni ve şaşırtıcı bir kavrayışa yöneldiler. Williams, bedenın yaşlanmasının ve ölmesinin canlı açısından üreme amacına epey ters düştüğünü fakat genlerin üremenin ardından, canlının bedenini yaşlanmaya programlamasının anlamlı olduğunu ileri sürerek, hayvanların (ve bitkilerin) türleri ya da kendileri için değil genleri için harekete geçmek üzere tasarlandıkları sonucuna vardı.

Genellikle, genetik ve bireysel çıkarlar örtüşür, fakat bu her zaman geçerli değildir (somon balıkları yumurtlamaya çabalarken ölürler, arılar ısırıkları sırada intihar etmiş olurlar). Genlerin çıkarı için, çoğu kez bir canlının yavrularının faydasına bir şeyler yapması gerekir, fakat bu da her zaman geçerli değildir (yiyecekleri tükenmeye başladığı takdirde, kuşlar yavrularını terk ederler; anne şempanzeler, daha fazla süt için kendilerine yakaran yavrularını, merhametsizce memeden keserler). Bazen bu, diğer akrabaların yararına bir şeyler yapmak anlamına gelir (karıncalar ve kurtlar kız kardeşlerinin üremesine yar-

dımcı olurlar). Zaman zaman bu, daha büyük bir grubun çıkarına hizmet eden bir şeyler yapmak anlamına gelir (misk öküzleri, sürüdeki yavruları bir kurt sürüsüne karşı savunmak için omuz omuza dururlar). Bazen bu, diğer canlıları kendileri açısından kötü bir şey yapmaya mecbur bırakmak anlamına gelir (nezle sizi öksürtür; salmonella virüsü ishal olmanıza yol açar). Fakat istisnasız, her zaman, canlılar genlerinin ya da genlerinin kopyalarının hayatta kalma ve çoğalma şansını arttıran şeyler yapmak üzere tasarlanmıştır. Williams kendine has açıksözlülüğüyle meseleyi özetler: "Genel bir kural olarak, modern bir biyolog, bir hayvanın diğerinin yararına bir şey yaptığını görürse, hayvanın ya diğeri tarafından manipüle edildiğini ya da gizliden gizliye ve kurnazca bir bencillik içerisinde olduğunu varsayar."¹¹

Bu fikir iki ayrı yönden ve ilk olarak kuramdan ortaya çıktı. Genlerin, doğal seçilimin kendi kendini yenileyip üreten maddi değerleri olduğunu göz önünde bulundurursak, bu tür genlerin hayatta kalma şansını arttıran davranışa yol açan genlerin, bunu yapmayan genlerin pahasına çoğalması, kaçınılmaz ve kesindir. Bu çoğalma, gerçeğinin basit bir sonucudur. Yani sıra, bu görüşe gözlem ve deneyle de ulaşıldı. Bireyin ya da diğer türlerin merceğinden bakıldığında anlaşılmaz gözüken her türden davranış, gene odaklanmış bir mercekten bakıldığında birdenbire açıklığa kavuşur. Özellikle, Hamilton'ın büyük bir başarıyla ortaya koyduğu gibi, kız kardeşlerinin üremesine yardımcı olan sosyal böcekler, kendi kendilerine çoğalmaya çalışan böceklere kıyasla bir sonraki nesilde kendi genlerinin daha fazla kopyalarını bıraktılar. Dolayısıyla gen merkezli bir bakış açısından, işçi karıncanın muazzam özgeciliği tümüyle ve hiç tartışmasız bencildi. Karınca kolonisinin özverili işbirliği bir yanılsamaydı: Her bir işçi karınca, kendi yavrularından ziyade, erkek ve kız kardeşlerinin ve kraliçenin asil yavruları vasıtasıyla genetik sonsuzluğa erişmek için çabalamaktaydı; fakat karınca bunu, herhangi bir insanın kariyer basamaklarını tırmanırken rakipleri-

11 Paradis J. ve Williams, G. C. 1989, *Evolution and Ethics*. T.H. Huxley's *Evolution and Ethics with New Essays on its Victorian and Sociobiological Context*, Princeton University Press, Princeton.

nin ayağını kaydırmamasına benzer bir gen bencilliğiyle yapıyordu. Kropotkin'in dediği gibi karıncalar ve termitler birey olarak "Hobbes prensiplerine dayalı bir mücadele vermekten vazgeçmiş" olabilirler fakat genleri bu mücadeleden vazgeçmemiştir.¹²

Biyolojideki bu devrimin, ona yakın duranlarda yarattığı zihinsel etki çarpıcıydı. Kopernik ve Darwin gibi, Williams ve Hamilton insanın kibirine aşağılayıcı bir darbe indirmişlerdi. İnsanoğlu, sadece herhangi bir hayvan olmakla kalmayıp, aynı zamanda kendi çıkarları doğrultusunda hareket eden bir gen topluluğunun kullanıp attığı bir oyuncak ya da araçtı. Bizzat Hamilton, bedeninin ve genomlarının bir makineden çok bir topluluk olduklarını idrak ettiği anı hatırlamaktadır. "Genomun şimdiye dek düşündüğüm gibi, yekpare bir veri bankası ve kendini tek bir projeye adanmış bir yönetim kadrosu –hayatta kalan ve üreyip, çoğalan– olmadığını fark etmiştim. Bu daha ziyade, bir şirketin yönetim kurulu odası, bencil ve ayrılıkçı varlıkların güç mücadelesine sahne olan bir tiyatro salonuydu... Ben ise her an dağılabilecek bir koalisyon hükümeti tarafından ülke dışına gönderilmiş, bölünmüş bir imparatorluğun, sıkıntı içerisindeki yöneticileri tarafından verilen çelişkili emirleri yerine getirmekle yükümlü bir elçiydim."¹³

Genç bir bilimadamı olarak aynı görüşe varan Richard Dawkins de eşit ölçüde afallamıştı: "Bizler sağkalım makineleyiz – gen olarak bilinen bencil molekülleri korumak için körükörüne programlanmış robot vasıtalarız. Bu, beni hâlâ şaşırtan bir gerçektir. Yıllardır bilmeme rağmen, görünen o ki buna tam olarak alışamadım."¹⁴

Hakikaten de, Hamilton'ın okurlarından biri için bencil gen fikrinin yarattığı etki trajikti. George Price, özgeciliğin salt genetik bir bencillik olduğu yönünde Hamilton'ın vardığı karamsar sonucu çürütmek için kendi kendine genetik öğrendi fakat sonunda bu sonucun tartışmasız doğru olduğunu kanıtladı – hatta

12 Hamilton, W. D. 1964. The genetical evolution of social behaviour. I, II. *Journal of Theoretical Biology*, 7: 1-52.

13 Hamilton W. D., 1996, *Narrower Roads of Gene Land. Cilt 1: Evolution and Social Behaviour*, W. H. Freeman/Spektrum, Oxford.

14 Dawkins, R. 1976. *The Selfish Gene*. Oxford University Press, Oxford.

formülünü geliştirerek kurama bizzat önemli katkılarda bulundu. Price ve Hamilton işbirliği yapmaya başladılar fakat gidecek artan boyutta bir akli dengesizlik sergileyen Price, teselliye dinde buldu, tüm malını mülkünü fakirlere dağıttı ve Londra'da boş, soğuk ve metruk bir evde canına kıydı. Yanındaki birkaç parça eşyasının arasında Hamilton'ın kendisine yazdığı mektuplar da vardı.¹⁵

Çok daha yaygın görülen tepkilerden biri de Williams ve Hamilton'ın görüşlerinin unutulacağına dair umuttu. Bizzat "bencil gen" ifadesi bile, birçok sosyal bilimciyi bencil gen devriminden uzaklaştıracak ve Stephen Jay Gould ve Richard Lewontin gibi daha geleneksel evrim biyologlarını savunmaya geçirerek bu görüşe karşı sürekli mücadele verdirecek kadar Hobbesvari geliyordu kulağa. Kropotkin gibi onlar da, Williams, Hamilton ve meslektaşlarının tüm özveri kavramını köktenci bir çıkarıcılığa indirgemeleri fikrini (ileride göreceğimiz üzere aslında bu bir yanlış anlamadır) itici buluyorlardı. Onlara göre, Friedrich Engels'in sözlerinin yeniden yorumuyla bu, doğanın zenginliğini kişisel çıkarın buzlu sularında boğmaktı.¹⁶

Bencil Cenin

Gelgelelim, bencil-gen devrimi, diğerlerinin iyiliğini göz ardı eden kasvetli ve Hobbesvari bir emir ya da uyarı olmak şöyle dursun, bilakis bunun tam aksidir. Ne de olsa bu nihayetin-

15 Hamilton, *Narrow Roads of Gene Land*, Cilt. 1., Agy.

16 Hamilton, *The genetical evolution of the social behaviour* Agy.; Williams, G. C. 1966, *Adaptation and Natural Selection: A Critique of Some Current Evolutionary Thought*. Princeton University Press, Princeton; Williams, G. C. 1992, *Natural Selection*. Oxford University Press, Oxford; Dawkins, *The Selfish Gene*.

Ne tuhaf ki, bu olası ilk defa belli belirsiz gündeme getiren şey, bir İngiliz hiciv ustasının yazdığı ve 1714 yılında yayımlandığı "The Fable of the Bees" ["Arıların Masalı"] adlı şiirdir. Bernard Mandeville'in şiiri, bu ahlaksız tutumun gerekliliğine ilişkin bir savunma niteliğindeydi. Mandeville, tıpkı yemek yememiz ve gelişmemiz için açlığın gerekli olması gibi, bencil ihtirasın da refahın gelişmesi ve kamusal malların semeresinin alınması için gerekli olduğunu ileri sürer. Katıksız bir cömertlik ve yardımseverlik, uygulamada, başarılı bir ticari toplumla uyumlu değildir. Mandeville, B. 1714/1755, *The Fable of The Bees; or Private Vices, Public Benefits*, 9. baskı, Edinburgh.

de özgeciliğe yer açar. Zira, Darwin ve Huxley'nin klasik ekonomistler gibi, insanların kendi çıkarları doğrultusunda davranışlarını ister istemez varsaydıkları noktada, Williams ve Hamilton, çok daha güçlü bir davranış motorunun varlığına işaret ederek yardıma yetişirler: Genetik çıkar. Bencil genler amaçlarına ulaşmak için bazen özverili bireyleri kullanırlar. Dolayısıyla bireylerin özgeciliği birdenbire anlaşılır hale gelir. Salt bireylerin açısından düşünen Huxley, bu bireyler arasındaki mücadeleye kafayı takarak, Kropotkin'in de belirttiği gibi, bireylerin her zaman birbirleriyle mücadele içerisinde olmadıkları sayısız koşulu gözden kaçırdı. Şayet Huxley genler açısından düşünseydi, bireylere ilişkin, Hobbes prensiplerine daha az dayanan bir sonuca varırdı. İleride göreceğimiz gibi biyoloji, ekonomik dersleri zorlaştırmaz bilakis kolaylaştırır.

Genetik bakış açısı, güdülere ilişkin eski bir görüşü akla getirir. Eğer bir anne, salt genleri bencil olduğu için yavrusuna karşı özverili davranıyorsa bile, birey olarak yine de özverili davranıyor demektir. Bir karıncanın salt genleri bencil diye özgeci hareket ettiğini bilsek bile, karıncanın bizzat özgeci olduğunu yine de inkâr edemeyiz. Şayet bireylerin birbirlerine karşı iyi davrandığını kabul ediyorsak, o zaman bu erdeme yol açan genlerin hangi "dürtülerle" hareket ettiğinin bir önemi kalmaz. Bir adamın boğulmakta olan bir arkadaşını iyilik yapmak için değil gururlanmak için kurtarması arasında pragmatik anlamda bizim açımızdan hiçbir fark yoktur. Aynı şekilde, adamın bir davranış biçimine kendi özgür iradesiyle yönelmemyip genlerinin emri altında olması da önemli değildir. Önemli olan bu ceturca davranışın gerçekleşmiş olmasıdır.

Bazı filozoflar hayvan özgeciliği gibi bir şeyin mümkün olmayacağını ileri sürmüşlerdir zira özgecilik asilce bir eylemden çok asilce bir gerekçeyi akla getirmelidir. Aziz Augustinus dahi bu meseleyle boğuşup, mücadele etmiştir; Augustinus, sadaka verme nedeninin, kibir değil, Tanrı sevgisi olması gerektiğinden bahseder. Adam Smith, kibir ya da kişisel çıkarla güdülenen bir yardımseverliğin, yardımseverlik olmadığını ileri süren hocası Francis Hutcheson ile benzer bir konuda ters düşmüştü. Smith hocasının ileri gittiğini düşünüyordu. Kibirinden kaynaklansa

da, bir adam iyilik yapabilirdi. Yakın bir geçmişte, ekonomist Amartya Sen, Kant'ı aksettiren bir yazısında şöyle der:

Şayet diğer insanların çektikleri azabın farkında olmak sizi rahatsız ediyorsa, bu bir merhamet meselesidir... Merhamet üzerine kurulmuş bir davranışın büyük ölçüde bencilce olduğu ile sürülebilir zira, insan diğerlerinin hazzından haz alıp, çektikleri acılardan acı duyabilir ve böylece kendisinin işe yarar biri olup olmadığına dair arayış, böylesine merhamet jestleriyle desteklenebilir.¹⁷

Bir başka ifadeyle, sıkıntı içindeki insanlara ne denli acırsanız, o sıkıntıyı teselli edip dindirmekte o denli bencilce davranıyorsunuz. Sadece, duygularına kapılmadan soğukkanlı bir kanaatle iyilik yapanlar “gerçek” özgecilerdir.

Buna karşın, toplum için önemli olan, insanların birbirlerine iyi ve nazik davranma olasılıklarının ne olduğudur, bunun nedenleri değil. Eğer ben para toplamak için bir bağış kampanyası başlatıyorsam, şirketlerin ve şöhretli şahsiyetlerin, bağışın gayesinden ziyade etkili reklam arayışıyla güdülenmiş oldukları gerekçesiyle onlardan topladığım çekleri iade etmeye kalkışmam. Aynı şekilde, Hamilton akrabalık seçimi kuramını geliştirdiğinde, kısır kaldığı için işçi karıncayı bir an için bile olsun özveriliden çok bencil olarak değerlendirmemiştir. Hamilton sadece karıncanın özgeci davranışını bencil genlerin bir sonucu olarak yorumlar.

Örneğin, mirası düşünün. Dünyanın her yanında, insanların varlık edinmek için güdülenme nedenlerinden biri, bunu çocuklarına miras bırakmaktır. İnsana özgü bu içgüdüydü dindirmenin yolu yoktur. Birkaç küçük istisna dışında, insanlar ellerindeki varlığı tümüyle harcamaktansa, çoğunu bir sonraki nesle aktarmaya çalışır, hayır kurumlarına bağışlar ya da öldüklerinde tanımadıkları insanlar arasında dağıtılmak üzere geride bırakırlar. Buna karşın, klasik ekonomide, bariz olsa da

17 Sen, A. K. 1977, Rational fools: a critique of the behavioral foundations of economic theory. *Philosophy and Public Affairs* 6: 317-44. Ayrıca bkz., Hirshleifer, J. 1985 The expanding domain of economics. *American Economic Review* 75: 53-68.

böyle cömertçe bir güdünün yeri yoktur. Ekonomistler bunu kabullenip, varsaymalıdır fakat bunu izah edemezler zira bireye hiçbir fayda sağlamaz. Oysa insanoğluna gen merkezli bir bakış açısından bakarsak, böylesine hayret verici bir özgecilik son derece anlamlıdır zira para bireyleri terk etse de genleri takip eder.

Bencil gen, Rousseau'yı, Hobbes yandaşlarının kışkacından kurtarsa da, elbette iyilik meleklerinin de asla tam anlamıyla yanında değildir. Zira bencil gen aynı zamanda evrensel bir cömertlik ve yardımseverliğin mümkün olamayacak kadar ütöpik olduğunu ve bencilik mantarının, ahenk içindeki herhangi bir bütünü kalbinden vurup çürütmeye hazır olduğunu öngörür. Bencil gen bizleri, bireysel çıkarın, sayısız isyanların nedeni olduğundan kuşkulanmaya sevk eder. Tıpkı, tabiatın uyum üzerine kurulu bir hali olmadığını ileri süren Hobbes gibi, bencil gen mantığının iki öncüsü Hamilton ve Robert Trivers da, ebeveynler ve çocukları, eşler ya da sosyal ortaklıklar arasındaki ilişkilerin de karşılıklı tatmin ve rıza üzerine değil, ilişkiden istifade etmek üzerine kurulduğunu ileri sürerler.

Örneğin rahimdeki bir cenini göz önüne alın. Anne ile cenin arasındaki ilişkiden daha müşterek ve evrensel bir şey olmaz. Anne onu dünyaya getirmek ister çünkü cenin kadının genlerini bir sonraki nesile aktarır. Cenin, annenin başarılı ve sağlıklı bir hamilelik geçirmesini ister yoksa ölür. Her ikisi de oksijen almak için annenin ciğerlerini kullanır ve yaşamları annenin kalbinin sürekli atmasına bağlıdır. İlişki tümüyle dengelidir; hamilelik müşterek bir çabadır.

Ya da biyologlar böyle düşünüyorlardı. Robert Trivers'ın doğumun ardından anne ile yavrusu arasında düzenli olarak ne kadar çok çatışma olduğunu fark etmesiyle birlikte (sütten kesmenin zamanlaması gibi konular üzerine), David Haig bu düşünceyi geriye, cenin aşamasına taşıdı. Haig, anne ile ceninin birbirleriyle uyumlu olmadığı hallerin göz önüne alınmasını söyler. Anne bir başka çocuk daha doğurmak için hayatını sürdürmek ister; cenin annenin çoğunlukla kendisi için çaba sarf etmesini tercih eder. Anne, cenindeki genlerin, cenin de annedeki genlerin sadece yarısına sahiptir; şayet birinin yaşayabil-

mesi için diğerinin ölmesi gerekiyorsa, ikisi de hayatta kalmayı ister.¹⁸

1993 yılının sonunda Haig, alışlagelmiş iyimser görüşlere karşı şaşırtıcı kanıtlar yayımladı. Haig, cenin ve onun kölesi konumundaki plasantanın dosttan çok kurnaz bir iç parazit gibi hareket ederek, kendi çıkarlarını annenin çıkarlarının önüne geçirmek için ellerinden geleni artlarına koymadıklarını bulguladı. Cenindeki hücreler, plasentaya anneden kan aktaran atardamarı istila edip, damar çeperlerinin içine gömülerek, burada bulunan kas hücrelerini yok ederler ve böylelikle annenin bu damar üzerindeki büzme kontrolünü kaybetmesine yol açarlar. Sık sık hamileliği güçleştiren yüksek kan basıncı ve preeklampsiye* büyük ölçüde, annenin diğer dokularındaki akışı azaltarak, kanını kendisine yönlendirmek amacıyla hormonları kullanan cenin yol açar.

Aynı şekilde, kan şekeri için de bir mücadele söz konusudur. Hamileliğin son üç ayında, annenin kan şekeri seviyesi genellikle sabittir fakat buna rağmen her gün giderek daha fazla insülin salgılamaya başlar – insülin normalde kan şekeri seviyesini baskılayan bir hormondur. Bu paradoks basit bir nedene dayanır: Ceninin kontrolündeki plasenta, annenin kanına artan miktarlarda hPl - [insan plasenta laktogeni] denilen ve insülinin etkisini engelleyen bir hormon salgılar. Normal bir gebelik sırasında bu hormondan nispeten büyük miktarlarda üretilir fakat ara sıra görülen ve hiçbir hormonun üretilmediği vakalarda ne anne ne de cenin bundan zarar görür. Dolayısıyla, hem cenin hem de anne giderek artan miktarda, birbirlerine zıt ve birbirlerinin etkilerini yok eden hormonlar üretirler. Bunu nasıl açıklayabiliriz?

Haig'e göre bu, kendisini beslemek için annenin kanındaki şeker seviyesini arttırmaya çalışan açgözlü bir ceninle, ceninin değerli kan şekerini çok fazla tüketmesini önlemeye çalışan tu-

¹⁸ Haig'in, hamilelikteki çatışma fikrinin, ne anne ne de cenin tarafından bilinçli bir mücadele kararına işaret etmediğine dikkatinizi çekerim. Bu fikir sadece, bu etkileri elde etmek için tasarlanmış, evrimleşmiş bir fizyolojik mekanizmayı belirtir.

* Gebeliğin ikinci yarısında gelişebilen, hipertansiyon ve proteinüri ile başgösteren rahatsızlık (ç. n.)

tumlu bir anne arasındaki çekişmedir. Bazı kadınlarda, bu kısa ve galibi belli olmayan savaş gebelik şekerine yol açmaktadır – böylece cenin pekâlâ bu savaşı kazanmış olabilir. Dahası, ceninin ürettiği hPl hormonu sadece babadan aktarılan ve ceninin anne karnında baba soylu bir parazitmişçesine davranmasına yol açan bir gen tarafından üretilir. Artık rahimde bir ahenk ve düzen olsa ne yazar?

Haig'in amacı tüm hamileliklerin düşmanlar arasındaki canhıraş bir mücadele olduğunu iddia etmek değildir; esasen anne ve çocuk, çocuğun beslenip büyümesi meselesinde bir işbirliği içerisindeyler. Çocuklarını yetiştirme ve koruma açısından anne yine de birey olarak muazzam bir özveri ortaya koyar. Fakat aralarındaki müşterek genetik çıkarlar yanında, birbirine aykırı genetik hırslar da söz konusudur. İster cenine iyi davran-sın, ister onunla mücadele etsin, annenin özverisi, genlerinin tümüyle bencil dürtülerle hareket ettiği gerçeğini gizler. Sevgi ve yardımlaşmanın en özel ve kutsal ortamlarında dahi –anne rah-mi gibi – bireysel çıkara ilişkin acımasız savlar ortaya çıkardık.¹⁹

Arı Kovanında İsyan

Diğer tüm doğal işbirliği süreçlerinde benzer yapıda bir çatış-mayı bulmak mümkündür. Her aşamada, kolektif ruhu yıkabi-lecek asi bireyciliğin isyan tehdidi mevcuttur.

Bekâr işçi arılar meselesini göz önüne alın. Birçok karınca-nın aksine, işçi arılar yavru lama bocerisinden yoksun değildir fakat neredeyse asla üremezler. Neden peki? Neden bir işçi arı annesinin diğer kızlarını büyütmek zorunda bırakılması gibi bir despotluğa karşı isyan edip kendi yavrularını doğurmaz? Bu asılsız bir soru değildir. Yakın geçmişte, Queensland'de bulunan bir kovanda tam da böyle bir vaka görüldü. Birkaç işçi arı, kova-nın geri kalanından iri gövdeli kraliçe arının geçemeyeceği ka-dar dar bir delikle ayrılan bir bölümünde yumurtlamaya baş-ladılar. Yumurtalardan erkek arılar çıktı ki bu şaşırtıcı değildir

¹⁹ Haig, D., 1993. İnsan gebeliğinde genetik çatışmalar, *Quarterly Review of Biology* 68: 495-531; D. Haig ile yapılan röportajlar.

zira işçiler çiftleşmemişlerdi ve karıncalarda, arılarda ve yabannarlarında bir erkek tarafından döllenmeyen yumurtalar otomatikman erkek olur – bu böceklerde böylesine basit bir cinsiyet karar mekanizması vardır.

Eğer bir işçi bal arısına “Kovandaki erkeklerin annesinin kim olmasını tercih ederdin?” diye sorarsanız, sırasıyla kendisi, kraliçe ve ancak ondan sonra bir diğer (gelişigüzel seçilmiş) işçi arı diye cevap verecektir – ve bu sırayla söyleyecektir çünkü bu azalan akrabalık sırasıdır. Bunun nedeni bir bal arısı kraliçesinin on dört ila yirmi erkekle çiftleşmesi ve bu erkeklerin spremlerini iyice karıştırmasıdır. Dolayısıyla çoğu işçiler birbirleriyle öz değil üvey kardeşlerdir. Bir işçi arının kendi oğluyla genleri yarı yarıya müşterektir; kraliçe arının oğullarıyla dörtte bir ve üvey kardeşleri olan diğer çoğu işçinin oğullarıyla dörtte birden az bir oranda genleri müşterektir. Dolayısıyla, kendi yumurtalarını yumurtlayan her bir işçi, yumurtlamadan feragat eden bir işçiye kıyasla gelecek nesillere daha büyük katkıda bulunur. Buna göre, birkaç nesil içerisinde, üreyen işçi arılar soylarını ve dünyadaki varlıklarını sürdürecektir. Bunun gerçekleşmesini engelleyen nedir?

Her işçi, kendi oğullarını kraliçeninkilere tercih eder; fakat aynı ölçüde her işçi de, kraliçenin oğullarını diğer işçilerin oğullarına tercih ederler. Dolayısıyla işçiler sistemi kendi başlarına kollarlar ve böylelikle türün bekası için daha iyiyi elde etme yolunda hizmet ederler. İşçiler, birbirlerinin “kraliçe kukunun” geçerli olduğu kolonilerde üremesine izin vermemek konusunda dikkatlidirler; sadece birbirlerinin yavrularını öldürürler. Kraliçenin salgıladığı özel bir feromonla işaretlenmemiş herhangi bir yumurtayı işçi arılar yer. Bilimadamları, Avustralya’daki sıradışı bir kovanda, bir erkek arının kovandaki bazı işçilere denetleme mekanizmasını atlatmalarını ve diğer işçilere yem olmayacak yumurtalar yumurtlamalarını sağlayacak genetik bir beceri aktardığı sonucuna vardılar. Bir tür çoğulculuk, arılardan oluşan bir parlamento, normal şartlarda işçileri üremekten alıkoymaz.

Kraliçe karıncalar, sorunu farklı bir yöntemle çözerler: Fizyolojik olarak kısır işçiler üretirler. Üreme kabiliyetinden yok-

sun işçiler isyan edemezler ve dolayısıyla kraliçenin pek çok erkekle çiftleşmek durumunda kalmasını gerektirecek bir şey olmaz. Tüm işçiler öz kardeşirler. İşçilerin oğullarını kraliçenin oğullarına yeğlerler ama üreyemezler. Kuralı ispatlayan bir diğer istisnaya yaban arılarında ya da bir diğer ifadeyle aciz arılarda rastlanır. *A Midsummer Night's Dream* [Bir Yaz Gecesi Rüyası] oyununda, Bottom, Cobweb'e "Benim için deve dikenini üzerine konmuş, kırmızı kalçalı bir yaban arısı öldür ve iyi kalpli mösyö, bana bal kovanını getir" der. Bottom'ın önerisine uymak hiç de kârlı değildir. Yaban arıları ya da bugünlerde adlandırıldıkları gibi, aciz arılar, arı yetiştiricilerini tatmin edecek miktarda bal üretmezler. Elizabeth döneminin çocukları bir yaban arısının yuvasını talan edip, kovanın içinde, kraliçenin sıkıntılı günlerde kullanması için bir kenara ayrılan, yüksük kadar bal bulmayı bilirlerdi fakat kimseler asla bir yaban arısı kovanı bulundurmazdı. Peki neden? Yaban arıları, bal arıları kadar çalışkandır. Bu gayet basit bir nedene dayanır. Bir yaban arısı kolonisi asla fazla büyümmez. Kolonide en çok dört yüz işçi ve erkek arı bulunur ve bu rakam bir kovandaki binlerce bal arısı ile kıyaslanamaz. Sezon sonunda kraliçe arılar ayrılarak, tek başına kış uykusuna çekilir ve ardından yeni yıla başlarlar; hiçbir işçi arı onlarla gitmez.

Yaban arıları ile bal arıları arasındaki bu fark, yeni keşfedilmiş ve tuhaf bir nedene dayanmaktadır. Yaban arılarının kraliçeleri tekeşlidir; her bir kraliçe sadece tek bir erkek yaban arısı ile çiftleşir. Bal arısı kraliçeleri ise çokeşlidir ve birçok erkek bal arısı ile çiftleşirler. Sonuçta ortaya tuhaf bir genetik aritmetiği çıkar. Hatırlayacak olursanız, her türden erkek arı döllenmemiş yumurtalardan ürer ve dolayısıyla tüm erkek arılar annelerinin genlerinin yarısının saf birer klonudurlar. Buna karşın, işçi arıların hem anneleri hem de babaları vardır ve tümü dişidir. İşçi yaban arıları, annelerinin oğullarına kıyasla (yüzde 25), kardeş işçi arıların yavrularıyla daha yakından akrabadırlar (tam olarak ifade etmek gerekirse yüzde 37.5 oranında). Dolayısıyla, koloni erkek arı üretmeye başladığında, işçi yaban arıları – bal arıları gibi – kraliçe ile işbirliği yapıp kız kardeşlerine karşı komplo kurmaktan çok, kız kardeşleri ile işbirliğine gidip, kraliçeye kar-

şı komplo kurarlar ve asil soydan gelme yavrular yerine, işçi arıların yavrularını yetiştirirler. Kraliçe ile işçi arılar arasındaki bu uyumsuzluk, yaban arılarının neden her sezonun sonunda dağılan küçük kolonileri olduğunu açıklar.²⁰

Kovandaki müşterek uyum ancak bireylerin bencilce isyanını bastırarak elde edilir. Aynı prensip bedenin, hücrenin, kromozomun ve genlerin arasındaki müşterek uyum için de geçerlidir. Bir sap meydana getirip, üzerinden sporlarını etrafa saçmak için amiplerin oluşturduğu bir ittifak olan balçık küfünde, klasik bir çıkar çatışması görülür. Amiplerin üçte biri, sporlanmayıp sapı meydana getirmek zorunda kalır ve ardından ölürler. Dolayısıyla, sapta yer almaktan kaçınan bir amip, kamu yararına çalışan, daha yardımsever meslektaşları pahasına gelişir ve geride daha fazla bencil genini bırakır. Bu ittifak, sapı oluşturma ve ardından ölme görevi için amipleri nasıl ikna eder? Sapı oluşturmak için bir araya gelen amipler çoğunlukla farklı klonlardandır ve dolayısıyla akraba kayırması bunun tek açıklaması değildir. Bencil klonlar yine de hayatlarını sürdürebilirler.

Anlaşılan o ki bu, ekonomistlerin âşına olduğu bir sorudur. Sap, toplanan vergilerle sağlanan bir kamu malıdır – örneğin bir otoyol gibi. Sporlar ise otoyolun kullanımından elde edilen özel kârlardır. Klonlar, otoyol için ne kadar vergi ödeneceğine karar vermek durumunda olan farklı şirketlerdir. “Net gelirlerin dengelenmesi kuralı”na göre, sapı oluşturmak için kaç klonun katkıda bulunduğu bilindiği takdirde, her bir klon, sporlara ne kadar katkıda bulunacağı konusunda aynı sonuca ulaşmalıdır (net gelir). Geri kalan sap olarak ödenmelidir (vergi). Bu, aldatmanın baskılandığı ama bunun tam olarak nasıl yapıldığının henüz açıklığa kavuşmadığı bir oyundur.²¹

İnsanlarda da bencil birey ile çoğunluğun iyiliği arasında her zaman bir çatışma vardır. Gerçekten de bu eğilim o denli yay-

20 Ratnieks, F. L. W., 1988, Reproductive harmony via mutual policing by workers in eusocial hymenoptera. *American Naturalist* 132: 217-36; Oldroyd, B. P., Smolenski, A. J., Cournet, J. M. ve Crozier, R. H. 1994, Anarchy in the beehive. *Nature*, 371:49

21 Matsuda, H. ve Harada, Y., 1990, Evolutionary stable stalk to spore ration in cellular slime molds and the law of equalization of net incomes, *Journal of Theoretical Biology* 147: 329-44.

gındır ki, bütün bir siyaset bilimi kuramı bu eğilime dayandırılmıştır. 1960'larda James Buchanan ve Gordon Tullock tarafından tasarlanan kamu tercihi kuramına göre siyasetçiler ve bürokratlar da bireysel çıkar konusunda istisna değildirler. Her ne kadar mevkilerinden dolayı elde edecekleri terfi ve ödüllerden çok kamu göreviyle ilgili sorumluluklar yüklenmiş olsalar da, siyasetçiler kaçınılmaz olarak ve her zaman devlet için parasal kaynak konumundaki müşterilerinden ya da vergi mükelleflerinden ziyade kendileri ve çalıştıkları kurumun çıkarlarının peşinde koşarlar. Teşvik edilmiş özveriyi istismar ederler: İşbirliğini zorunlu kılıp ardından döneklık ederler. Bu, kulağa aşırı kötümser gibi gelebilir ama bürokratların kamu yararının hizmetindeki özverili memurlar (Buchanan'ın ifadesiyle ekonomik haremağaları) olduğuna dair aksi görüş de fazlasıyla saf bir yaklaşımdır.²²

Meşhur "Parkinson Yasasını" (ki bu, aynı kuramın anlamlı ve erken bir habercisidir) tanımlayan C. Northcote Parkinson'ın ifadesiyle, "Bir memur rakiplerinin değil ashtarının sayısını çoğaltmak ister; ve memurlar birbirlerinin işlerini hallederler." Parkinson harika bir ironi ortaya koyarak, yönetilen sömürgelelerin sayısı ve büyüklüğündeki ciddi daralmanın yaşandığı, 1935 ile 1954 yılları arasında İngiltere'nin Kolonyal Devlet dairelerindeki memur sayısının beş kat artmasından bahseder. Northcote, "Parkinson Yasası henüz keşfedilmeden, İmparatorluğun etki alanındaki bu değişikliğin, merkezi yönetimin büyüklüğüne yansiyacağını varsaymak akılcı olacaktır"²³ diye yazar.

Karaciğerin İsyanı

Antik Roma'da, Plebiyenler ve Patrikcyenler [Avam sınıfı ve Asilzade sınıfı] diye adlandırılan iki zümre vardı. Tarquinius'ların [kraliyet soyundan gelenler] kovulmasıyla birlikte, Roma mo-

22 Buchanan, J. M. 1969, *Cost and Choice*, Markham Publishing, Chicago; Buchanan J. M. ve Tullock, G. 1982, *Towards A Theory of the Rent-Seeking Society*, A. & M. Press, Texas.

23 Parkinson Yasası ilk olarak 19 Kasım 1955 tarihinde *Economist* dergisinde, 635-7 sayfalar arasındaki imzasız bir makalede yer aldı. Ardından, Parkinson tarafından genişletilerek bir kitaba dönüştürüldü. Ayrıca bkz., Nozick, R. 1974, *Anarchy, State, Utopia*, Basic Books, New York.

narşiyi reddederek cumhuriyet idaresini seçti. Fakat çok geçmeden Patrikyenler siyasi güç, kilise ve hukuki ayrıcalık üzerinde tahakküm kurmaya başladı. Oysa ne denli zengin olursa olsun, hiçbir Plebiyenin bir senatör ya da bir rahip olmasına ve hiçbir Patrikyeni dava etmesine izin verilmiyordu. Plebiyenlerin sadece Roma'nın içinde yer aldığı savaşlarda mücadele etmek için orduya katılma izinleri vardı ki bunun en iyimser ihtimalle dahi ne kadar önemli bir ayrıcalık olduğu tartışılırdı. M.Ö. 494 yılında, mevcut adaletsizlikten bıkip usanan Plebiyenler, ilerde meydana gelecek savaşlarda orduya katılmama konusunda katı bir direniş göstererek greve gittiler. Alelacele iş başına getirilmiş diktatör Valerius'tan borçlarının affedileceği yönünde söz alan Plebiyenler, işlerinin başına geçip Aequi, Volsci ve Sabines kabilelerini ardı ardına mağlup ederek Roma'ya geri döndüler. Nankör Senato, Valerius'un taahhüdünü derhal geçersiz kıldı ve bunun üzerine öfkeli Plebiyenler ordugâh kurup, Mons Sacer'in dışında tehditkâr bir şekilde askeri düzen aldılar. Senato, Plebiyenlerle müzakere yapmak üzere, Menenius Agrippa adında bir bilge yolladı ve Agrippa onlara bir hikâye aktardı.

Bir zamanlar, vücudun organları bütün işleri yüklendiklerinden, mideninse aylaklık edip, emeklerinin meyvelerini yediğinden şikayetçi olup, homurdanmaya başlarlar; böylece eller, ağız ve dişler mideyi açlığa mahkûm edip, zorla boyun eğdirmeye karar verirler fakat mideyi aç bıraktıkça, kendileri de giderek güçten düşerler. Dolayısıyla, midenin de hazinederek ve alınan besimi yeniden dağıtarak vücudun diğer organlarını beslemek gibi üzerine düşen görevleri olduğu açıkça anlaşılır.

Menenius, yozlaşmış politikacılar adına dilenen bu gayet cılız özürle birlikte, isyanı dindirdi. Plebisyenler arasından, bir Plebisylene verilen cezayı veto etme yetkisine sahip iki yüksek rütbeli subay seçilmesi karşılığında, asiler dağıldı ve düzen sağlanmış oldu.²⁴

Isyanı bastıran ayrıntılı ve karmaşık mekanizmalar sayesinde

24 Robinson, W. S., 1913. *A Short History of Rome*. Rivingstons, Londra. Shakespeare, *Coriolanus* adlı trögedyasında, Menenius karakterine benzer bir konuşma yaptırır.

de bedeniniz bir bütündür. Bunu, bir kadının bedenindeki karaciğer açısından düşünün. Karaciğer, karşılığında hiçbir ödül olmadan, yetmiş yıl boyunca kanı toksinlerden arındırmak ve çoğunlukla bedenin kimyasını düzenlemek için çalışır. Sonunda da ölüp çürüyerek unutulur gider. Bu arada, hemen bitişikte, beş on santim ötede, bazı gereksiz hormonların dışında bedene hiçbir katkıda bulunmayan fakat genlerini bir sonraki nesile taşıyan bir yumurta üreterek ölümsüzlük denen büyük ikramiyeyi elde etme başarısını sağlayan yumurtalıklar yatar. Yumurtalıklar, karaciğerdeki parazitler gibidir.

Hamilton'ın akraba seçimi kuramından türetilen akraba kayırmacılığı savlarını kullanarak karaciğerin, yumurtalığın parazit halini fazlaca "önemsememesi" gerektiğini ileri sürebiliriz; zira genetik anlamda ifade edecek olursak, karaciğer yumurtalığın bir klonudur. Yumurtalık aracılığıyla aynı genler hayatta kaldıkça, karaciğerdekilerin çürüyüp gitmesi mesele değildir. Bu, yumurtalık ile bir karaciğer paraziti arasındaki farktır. Yumurtalık karaciğerle aynı genleri paylaşır. Fakat bir gün, mutasyona uğramış, kana karışarak yumurtalıklara giden ve orada bulunan yumurtaları kendi küçük kopyalarıyla değiştirmek gibi özel bir niteliğe sahip bir karaciğer hücresinin ortaya çıktını farz edin. Mutasyona uğramış böylesine bir hücre, normal karaciğerlerin pahasına gelişerek yavaş yavaş yayılırdı. Birkaç nesil içerisinde, hepimiz annemizin yumurtalıklarından değil ciğerlerinden türerdik. Mutasyona uğramış karaciğer hücresi, kayırmacılık mantığından dolayı vazgeçip, yılmayacaktır çünkü bu hücre ilk ortaya çıktığında yumurtalıklarla ortak genlere sahip değildir.

Bu tıbbi değil, hayali bir örnektir. Fakat gerçeğe sandığınızdan daha yakındır. Bu, kanserin kabaca bir tarifidir. Kanser, hücre çoğalmasının durmamasıdır. Sınırsız bir biçimde çoğalmayı sürdüren hücreler, normal hücrelerin pahasına gelişirler. Böylece kanserli tümörlerin, özellikle de metastaza –vücudun her tarafına yayılmaya– yeterince yatkın olanların vücudu ele geçirmesi kaçınılmazdır. Dolayısıyla beden, kanseri önlemek için, katrilyonlarca hücresinin her birini, büyüme ya da onarım sona erdiğinde çoğalmayı durdurma emrine uyması için

ikna etmelidir. Bu, söylendiği kadar kolay değildir zira geçmişteki trilyonlarca nesil boyunca bu hücrelerin yapmadığı tek şey bölünmekten vazgeçmektir – şayet vazgeçselerdi çoğalıp nesillerini sürdüremezlerdi. Karaciğer hücreleriniz, annenizin karaciğerinden değil yumurtalığındaki yumurtadan gelir. Çoğalmayı durdurma ve iyi bir karaciğer hücresi olma emri, hücrelerin iki milyar yıllık ebedi varoluşları boyunca daha önce asla duymadıkları bir şeydir (bir kadının yaşamı boyunca, yumurta hücreleri çoğalmayı sürdürürler ve döllenene kadar üreme süreci sırasında bile duraksamazlar). Fakat ilk kez bu emre uymak zorundadırlar yoksa beden kansere yenik düşecektir.

Neyse ki, hücrelerin emre mutlaka uymalarını garanti altına alan bir dizi elverişli aygıt vardır. Kanser baş gösterecek olursa, arızalanarak uyarıda bulunması zorunlu olan çok sayıda emniyet kilidi ve arıza emniyet mekanizması bulunmaktadır. Sadece yaşamın sonuna doğru ya da had safhada radyasyon veya kimyasal hasara maruz kalındığında, bu mekanizmalar çalışmama-ya başlar (kısmen kasıtlı olarak: Kanser her türde farklı bir yaşta ortaya çıkmaya başlar). Fakat bazı en tehlikeli kanser türlerinin virüsler tarafından bulaştırılması tesadüf değildir. Tümörün asi hücreleri, yumurtalığı ele geçirerek değil, bir virüs kapsülü içinde serbestçe zıplayarak, yayılmanın bir yolunu bulmuşlardır.²⁵

Ağaç Urundaki Solucan

Bu mantık salt kanserle sınırlı değildir. Birçok yaşlılık hastalığı bu mantığın ışığında görülebilir. Yaşamımızın sonuna yaklaştıkça, hayatta kalma becerileri yüksek hücre silsileleri kaçınılmaz bir seçilime tabi olurlar ki bunların arasında da kaçınılmaz olarak bedenin tümü pahasına hayatta kalmayı başaran hücre silsileleri vardır. Bu uğursuz bir komplot değil, kaçınılmaz bir gerçektir. Bu süreci tanımlamak için endojen asalaklık ifadesini ortaya atan Bruce Charlton, “organizma, oluşmaya başladığı an-

²⁵ Nesse, R. M. ve Williams, G. C. 1995, *Evolution and Healing: The New Science of Darwinian Medicine*, Weidenfeld ve Nicolson, Londra. Kitabın Amerika baskısı *Why We Get Sick (Neden Hastalanırız?)* adını taşıyordu.

dan itibaren kendi kendini tedricen yok eden bir varlık olarak kavramsallaştırılabilir” diye ileri sürmüştür. Yaşlanmayı açıklamaya gerek yoktur; böylesine genç kalmanın ise açıklanması gerekir.²⁶

Gelişmekte olan bir ceninde, bencil genlerle çoğunluğun iyiliği arasındaki çatışma daha da büyük bir tehlike arz eder. Cenin büyürken, kendi hücreleri tohum hücrelerini –üreme hücreleri– teslim alan herhangi bir genetik mutant başka mutantları bertaraf ederek yayılır. Dolayısıyla gelişme, erbezi/yumurta olma ödülüne ulaşmak için bencil dokuların arasında çıkan bir karmaşadan ibaret olmalıdır. Fakat neden öyle değildir?

Bir yoruma göre, cevap bir ceninin yaşamına dair iki tuhaf özellikte yatar: Annenin takdiri ve nesilden nesile aktarılan tohum hücresinin ayrılması. Yaşamının ilk birkaç gününde, döllenmiş yumurta genetik olarak devre dışıdır. Yumurtanın genlerinin kopyalarını çıkarmasına imkân verilmez; bu derin sessizlik, kendi genlerinin ürünlerini dağıtarak cenine belli bir şablon dayatan annenin genleri tarafından belirlenir. Ceninin kendi genleri ev hapsinden kurtulduklarında, yazgıları da büyük ölçüde şekillenmiştir. Kısa bir süre sonra, –insanlarda, döllenmeden sadece elli altı gün sonra– tohum hücresi gelişmesini tamamlar ve tek başına kalır: Yetişkinin yumurta ya da spermi olacak hücreler, halihazırda ceninin geri kalanından ayrılmıştır. Orada hücreler, bedendeki diğer genlerin etkilendiği hiçbir mutasyon, hasar ya da beyin dalgasından etkilenmeyecektir. Doğum öncesi yaşamınızın elli altıncı gününden sonra, erbezlerinize ya da yumurtalıklarınıza tesir etmedikçe, başınıza gelecek hiçbir şey soyunuzdan türeyeceklerin genlerini doğrudan etkilemez. Diğer her doku soyunu sürdürme fırsatından yoksun kalır ve bir dokunun soyunu sürdürme şansından mahrum bırakılması, o dokunun rakipleri pahasına evrimleşmekten yoksun kalması demektir. Dolayısıyla, bedendeki hücrelerin ihtirasları, çoğunluğun iyiliğinin iradesi karşısında boyun eğer. İsyan büyük ölçüde bastırılmıştır. Bir biyoloğun ifadesiyle “gelişmenin etkileyici uyumu, işbirliği içindeki bağımsız birimlerin müste-

26 Charlton, B. G. 1995, Endogenous parasitism: a biological process with implications for senescence, *Evolutionary Theory*.

rek menfaatini değil, iyi tasarlanmış makinenin zorunlu uyumunu yansıtır.”²⁷

Annenin takdiri ve tohum hücrelerinin ayrılması, sadece hücrelerin bencil isyanlarını bastırma girişimleri olarak anlam kazanırlar. Bunlar bitkiler ve küf mantarlarında değil sadece hayvanlarda meydana gelir. Bitkiler, herhangi bir hücrenin üreme hücrelerine dönüşme becerisini alıkoyma ve fakat hücrelerin gövdede hareket etmesini engellemek için katı hücre duvarlarını kullanma gibi farklı yollardan isyanı bastırırlar. Bitkilerde sistemli kanserin oluşması mümkün değildir. Küf mantarlarının farklı bir yaklaşımları vardır: bunların hiç hücresi bulunmaz ve genlerin üreme haklarına sahip olması tesadüfidir.²⁸

Bencil tahrip, bir sonraki matruşka bebeğinin içindeki bütünleşmeyi de tehdit eder. Tıpkı bedenın, hücresel bencilliğe karşı uyumun zorlu bir zaferi olması gibi, bizzat hücre de benzer türden hassas bir ödündür. Bedeninizin her bir hücresinin içinde, her bir ebeveyninizden gelen yirmi üç kromozomla birlikte toplam kırk altı kromozom vardır. Bu sizin kromozom grubunuz ya da başka bir ifadeyle “genom”unuzdur. Bunların tümü kusursuz bir uyumla çalışarak, hücrenin görevlerini belirlerler.

Fakat şayet, farkında olmadan tuhaf bir parazit türünün bulaştığı yüzde iki ila üçlük gruba dahilseniz, kromozomlar daha karamsar ve düşmanca bir tablo çizerler. Bu parazitler B kromozomları diye bilinir. Bunlar görünüm itibariyle sıradan kromozomlara benzerler ve ortalamadan biraz daha küçük boyutta olabilirler. Fakat bu kromozomlar çiftler halinde gezmezler, hücrenin işlevine neredeyse hiçbir katkıda bulunmazlar ve genelde diğer kromozomlarla gen alışverişinde bulunmayı reddederler. B kromozomları sadece iş olsun diye bulunurlar. Kimyasal kaynaklarla tamamlanmaya ihtiyaç duyduklarından, çoğunlukla bulundukları canlıların büyüme hızını yavaşlatır ya da doğurganlıklarını ve sağlıklarını olumsuz yönde etkilerler. İnsanlarda bulunan B kromozomları pek az incelenmiş, fakat

27 Leigh, E. G. 1991, Genes, bees and ecosystems: the evolution of a common interest among individuals, *Trends in Evolution and Ecology* 6: 257-262.

28 Buss, I. W. 1987, *The Evolution of Individuality*, Princeton University Press, Princeton.

en azından bir vakada, kadınlarda doğurganlığı geciktirdikleri bulgulanmıştır. B kromozomları, diğer birçok hayvan ve bitkide çok daha büyük sayıda bulunurlar ve sağlığa zararlı etkileri çok daha barizdir.²⁹

O halde B kromozomları neden vardır? Biyologlar, bu soruya yanıt bulmak için yaratıcılıklarını ortaya koydular. Bazıları genler arasındaki çeşitliliği arttırmak için var olduklarını ileri sürmektedir. Diğerleri ise genler arasındaki çeşitliliği baskılamak için var olduklarını iddia etmektedir. Bu savların ikisi de ikna edici değildir. Doğrusu, B kromozomlarının parazit olduğudur. İşgal ettikleri hücreler için faydalı olduklarından değil fakat kendi işlerine geldiği için gelişip, ürerler. Bunlar özellikle üreme hücrelerinde yığılmakta marifetlidirler ve hatta bu durumda bile hiçbir şeyi şansa bırakmazlar. Hücre bir yumurta oluşturmak için bölündüğünde, genlerin yarısını gelişigüzel olarak iskartaya çıkararak (ve yerlerine döleyen spermden gelen genleri koyarak) bunları kutup kürecikleri adı verilen bölümlerde muhafaza ederler. B kromozomları, kurnazca ve esrarengiz bir biçimde, neredeyse asla kutup küreciklerine depolanan iskarta genlerin arasında bulunmazlar. Dolayısıyla B kromozomuna sahip hayvan ve bitkilerin, bu kromozoma sahip olmayanalara kıyasla hayatta kalma ve üreme olasılıkları daha düşüktür. B kromozomları, kromozomsal isyankârlardır: Genomun uyumunu altüst eden benciller.³⁰

Öte yandan, her bir kromozomun içinde de isyan vardır. Annenizin yumurtalıkları içinde, sizin yarınızı teşkil eden yumurtanın oluşması için "mayoz" diye bilinen zekice bir iskambil oyunu oynanmıştır. Kâğıtları dağıtan, önce annenizin genlerinin bulunduğu desteyi karıştırıp ardından da keser. Destenin yarısı iskartaya çıkar ve sizin yarınızı teşkil edecek olan diğer yarıdan ayrılır. Her gen, yumurtaya dahil olma oyununda kendi yüzde ellilik şansını denemiştir. Kaybedenler muazzam

²⁹ İnsanlarda, canlı doğumların, yüzde 2 ila 3'ünde B kromozomu görüldüğüne ilişkin bilgivi David Haig'e borçluyum.

³⁰ Bell, G. ve Burt, A. 1990, B-chromosomes: germ-line parasites which induce changes in host recombination, *Parasitology* 100: 19-26. 1945'ten bu yana B kromozomunun asalak doğasından kuşkululanılıyordu. Stergren, G. 1945, Parasitic Nature of extra fragment chromosomes, *Botaniska Notiser* (1945): 157-63.

bir zarafetle soylarının tükenişini kabullenip, kendilerinden daha şanslı olan arkadaşlarına sonsuzluğa doğru çıktıkları yolculukta başarı dilerler.

Fakat, şayet bir fare ya da meyvesineği olsaydınız, iskambil oyununda hile yapan ve ayırım bozucu diye tabir edilen bir geni kalıtım yoluyla edinmiş olabilirdiniz. Bu gen, kartlar nasıl kesilmiş olursa olsun, sperm ya da yumurtaya girmenin bir yolunu bulur. B kromozomları gibi, ayırım bozucular da farenin ya da sineğin çoğunlukla faydasına olacak hiçbir işleve sahip değildirler ve sadece kendi çıkarları için vardırlar. Bozucular, yayılmakta çok maharetli olduklarından, asalak olarak bulundukları konakçının bedenine zarar verseler dahi gelişip, çoğalırlar. Onlar halihazırdaki düzene karşı ayaklanan asilerdir. Genlerin görünürdeki uyumunun altında süregelen gerilimi su yüzüne çıkarırlar.

Çoğunluğun İyiliği

Fakat bu tür tuhaf olgulara nadiren rastlanır. İsyanı ne durdurur? Neden ayırım bozucular, B kromozomları ve kanser hücreleri yarışmayı kazanamazlar? Neden bencillığe karşı uyum düzene hâkim olur? Çünkü organizmalar, bütünleşme, daha büyük bir çıkarın varlığını önc sürerler. Fakat organizma nedir? Böyle birşey yoktur. Bu salt kendi bencil unsurlarının bir toplamıdır; ve bencil olmak üzere seçilmiş bir grup birim, özverili bir bütüne dönüşmezler.

Bu paradoksun çözümü bizi arı kovanlarına geri götürür. Her işçi arının, erkek arı doğurmakta bencilce bir çıkarı vardır; fakat diğer hiçbir işçi arının erkek doğurmaması da aynı ölçüde her işçi arının bencilce çıkarınadır. Bencilce erkek arı doğuran her işçi arının karşısında, bu erkek arı üretimini engellemekte bencilce bir çıkarı olan binlerce arı vardır. Dolayısıyla, Shakespeare'in düşündüğü gibi, bir arı kovanı tepeden idare edilen bir otokrasi değildi. Kovan, çoğunluğun bireysel tercihlerinin, bireyin bencilliğine üstün geldiği bir demokrasidir.

Kanser hücreleri, haydut cenin dokuları, ayırım bozucular ve B kromozomları için de tam olarak aynısı geçerlidir. Genlerin,

diğer genlerin bencilliğini baskılamasını sağlayan mutasyonların da, bencil mutasyonlar olarak gelişip çoğalması olasılığı vardır. Ve bu tür mutasyonların meydana gelebileceği çok daha fazla ortam vardır: Belli bir yerdeki her bencil mutasyona karşılık, mutasyona uğramış bencil genin baskılanmasına yol açan mekanizmalara tesadüfen rastladığı takdirde gelişip çoğalacak onbinlerce diğer gen vardır. Egber Leigh'in ifadesiyle "Karşımızda adeta bir gen parlamentosu vardır. Her bir gen, kendi çıkarı doğrultusunda hareket eder, fakat eylemleri diğerlerine zarar verirse, bunu baskılamak için hepsi bir araya gelir."³¹ Ayrım bozucularda ise, genomun birçok kromozoma bölünmesiyle, ve her kromozom içinde çapraz geçiş yapılarak, bencillik bertaraf edilir; bu bölünme genleri ileri geri takas eder ve böylece bir ayrım bozucuyu, kendi kendini yok etmekten alıkoyan emniyet mekanizmasından ayırma etkisine sahiptir. Bu önlemler yanılmaz ve mutlak değildir. Zaman zaman, tıpkı işçi arının kovanındaki parlamentoğu atlatması gibi, ayrım bozucular da gen parlamentosunun çoğulcu gözetiminden kaçır. Fakat Kropotkin'in umduğu gibi, genelde çoğunluğun iyiliği egemen kılınır.

İKİNCİ BÖLÜM

İŞBÖLÜMÜ

*Kendi kendine yeterliliğe haddinden fazla değer verildiği
ortaya çıkar*

Bir düşünün: Trilyonlarca organizma, her biri tek bir gerçeğin büyüüne kapılıp, hipnoza girmiş bir halde etrafta koşuşturur, ve tüm bu gerçeklerin her biri diğeriyle mantiken uyumlu ve özdeştir: “Benim kail malzemem yeryüzündeki en önemli malzemedir; onun hayatını sürdürmesi, senin hayal kırıklığını, acını ve hatta ölümünü haklı çıkarır.” Ve sen bu organizmalardan biri olarak, yaşamını mantıksal saçmalığın esareti altında sürdürürsün.

Robert Wright, *The Moral Animal* (Erdemli Hayvan),

1994

Hutteritler, çoğu dini mezhepten daha kalıcı ve başarılıdır. On altıncı yüzyılda Avrupa'da ortaya çıkan bu kavim, on dokuzuncu yüzyılda kitleler halinde Amerika'ya göç edip, tüm Kuzey Amerika'da tarım toplulukları kurdular. Diğer çiftçilerin işlemeyi başaramadıkları Kanada'daki zorlu arazilerde bile eristikleri yüksek doğurganlık oranları, genel refah düzeyleri ve kendi kendilerine yeterlilikleri, dikkat çekici ölçüde verimli bir yaşam formülünün ispatıdır. Bu formül, tek kelimeyle kolektivizmdir. Hutteritlerin temel erdemi *Gelassenheit* diye ifade edilen ve kabaca "Acı çekme ve ölüm dahil, Tanrı'nın bahsettiği her şeyi minnetle kabullenmek, tüm kişisel iradedden, tüm bencilliklerden ve özel mülkiyet kaygısından kurtulmak" anlamına gelen bir kavramdır. 1650 yılında, kavimin lideri Ehrenpreis "Gerçek aşk, bireylerinin tümü birbirlerine bağımlı ve birbirlerine hizmet eden bütün bir organizmanın büyüüp gelişmesidir" demiştir.

Kısaca, Hutteritler arılar gibidirler: Daha büyük bir bütünün faydalı ve itaatkâr unsurları. Gerçekten de Hutteritler bu benzetmeyi memnuniyetle karşılar, hatta kendileri de aynı benzetmeyi yaparlar. Hutteritler, bir araya gelen genlerin, hücrelerin ve arıların, bencil isyana karşı milyonlarca yıl önce geliştirdikleri türden istihkâm duvarlarını bilinçli bir şekilde yeniden örmüşlerdir. Örneğin, bir Hutterit topluluğu bölünecek kadar büyükse, önce yerleşilecek yeni alan hazırlanır, ardından yaş, cinsiyet ve beceri kıstaslarına göre insanlar çiftler halinde eşleştirilirler ve ancak bundan sonra, bölünmenin gerçekleşeceği gün, yeni alana kimlerin yerleşeceği ve kimlerin eski alanda kalacağını tayin etmek üzere insanlar kura çekerler. Yumurtaya girecek şanslı genleri seçen ve diğerlerini gözden çıkaran bir iskambil kâğıdı karıştırma süreci olan mayoz-

la, bundan daha kesin bir benzerlik gösteren başka bir süreç olamaz.¹

Bu tip önlemlerin zaruri olduğu gerçeği (ve bencilce tavır sergileyen Hutteritler'e gösterilen sert muamele) yıkıcı bencilliğin sürekli bir tehlike olarak varlığını sürdürdüğü gerçeğinin ispatıdır. Mayoz bölünme de tam olarak aynı şekilde, genetik isyan olasılığının her daim mevcut olduğunu kanıtlar. Bazı gözlemciler bunun, Hutteritler'in arı gibi insanlar olduklarını kanıtlamak şöyle dursun, tam aksini ispatladığını ileri sürerler. David Wilson ve Eliot Sober'in Hutteritler üzerine yaptıkları tahlili yorumlayan Lee Cronk "Hutterit örneği esasında insanları Hutteritler gibi davranmaya sevk etmenin çok çok zor olduğunu gösterir ve bu yöndeki çoğu girişim feci bir başarısızlığa uğrar" demiştir.

Buna karşın, tüm insanların Hutteritler'le paylaştıkları çok ilginç bir tabu vardır ve bu bencillığe karşı kabul gören tabudur. Bencillik neredeyse ahlaksızlığın tanımıdır. Cinayet, hırsızlık, tecavüz ve sahtekârlık önemli suçlar olarak addedilir zira bunlar failin çıkarına ve kurbanın zararına olan bencilce ya da zalimce eylemlerdir. Bunun aksine, erdem, neredeyse tanımı itibariyle, topluluğun genelinin iyiliğini ifade eder. Gerekçe ve güdülenim itibariyle tutumluluk ve nefsine hâkim olma gibi doğrudan özverili olmayan erdemler, pek az ve muğlaktır. Hepimizin kutsayıp övdüğü işbirliği, fedakârlık, cömertlik, sempati, nezaket, özveri gibi erdemlerin tümü bariz bir biçimde diğerlerinin refahı ile alakalıdır. Bu, dar görüşlü bir Batı geleneği değildir. Bu, tüm türler tarafından paylaşılan bir önyargıdır. Sadece şan gibi çoğunlukla bencilce ve bazen şiddet içeren eylemlerle elde edilen bir erdem bu kuralın istisnasıdır, hem de kurallı ispatlayan bir istisnadır çünkü şan kolaylıkla kibire dönüşen, epey muğlak bir erdemdir.

1 Wilson, D. S. ve Sober, E. 1994, Reintroducing group selection to the human and behavioral sciences, *Behavioral and Brain Sciences* 17: 585-654. Hutterit bölünme sürecinin, John Rawl'un kendi adalet kuramını geliştirmek için yaptığı varsayımaya dayalı deneyin kusursuz bir örneği olduğuna dikkatinizi çekerim. Rawls, adil bir toplumun, bu toplumda oynayacağınız belirli rol bir cehalet perdesi tarafından gizlendiğinde, şekillendirip düzenleyebileceğiniz bir toplum olduğunu ileri sürer. Bkz. Rawls, J. 1972, *A Theory of Justice*. Oxford University Press, Oxford; ve Dennett, D., 1995, *Darwin's Dangerous Idea*. Simon and Schuster, New York.

Kastettiğim şu ki, hepimiz kalben birer Hutterit'iz. Bilinçli ya da üstü kapalı olsun, hepimiz, çoğunluğun iyiliğini gözetme yönünde ortak bir inanca sahibiz. Özveriyi över ve bencilliği kınarız. Kropotkin bunu tersinden kavramıştı. İnsanların özündeki erdemlilik, hayvanlar âlemindeki benzerliklerle değil aksine bu benzerliklerin yokluğu ile kanıtlanır. İnsanlar hakkında asıl açıklığa kavuşturulması gereken, sık sık sergiledikleri ah-laksızlık değil, fakat arada bir gösterdikleri erdemli davranışlardır. George Williams da buna ilişkin şu soruyu sorar: "Nasıl olur da azami seviyede bir bencillik, yabancılara ve hatta hayvanlara karşı merhamet ve yardımı sık sık savunmaya, zaman zaman da tatbik etmeye eğilimli bir organizma üretir?"² İnsanın erdem takıntısı bize ve gerçek manada sosyal hayvanlara özgüdür. Acaba bizler de bütünleşmiş bir tür müyüz? Evrim geçirip, hayatımızı kuşatan ve adına toplum denen bir kavramın parçaları olmak için bireyselliğimizi kaybetmeye mi başlıyoruz? Bu bize has kavramlardan biri midir? Eğer öyleyse, çok önemli bir açıdan sıra dışıyız. Bizler üreyen canlılarız.

Üreme işini bir kraliçeye teslim etmemiş olmamıza karşın, biz insanlar kuşkusuz herhangi bir karınca ya da bal arısı kadar birbirimize tümüyle bağımlıyız. Bu satırları yazarken, keşfetmiş olamayacağım elektrikle çalışan, asla üretemeyeceğim bir bilgisayarda, icat etmediğim bir yazılımı kullanıyorum ve yiyeceğim bir sonraki öğünün nereden geleceğine dair kaygılanmıyorum çünkü gidip bir marketten gıda alışverişi yapabileceğimi biliyorum. Dolaşısıyla tek bir cümleyle ifade etmek gerekirse, toplumun bana sağladığı avantaj işbölümüdür. İnsan topluluğunu, parçalarının toplamından daha büyük ve önemli yapan kavram ihtisaslaşmadır.

Grupçuluk

Eğer bir yaratık, çoğunluğun iyiliğini bireysel çıkarlarının üstünde tutarsa, bunun nedeni söz konusu yaratığın yazgısının

2 Paradis, J. ve Williams, G. C. 1989, *Evolution and Ethics: T. H. Huxley's Evolution and Ethics with new Essays on its Victorian and Sociobiological Context*, Princeton University Press, Princeton.

kaçınılmaz biçimde grubun yazgısına bağlı olmasıdır: Bireyle grubun yazgısı ortaktır. Tıpkı uçakta seyahat eden bir yolcunun yaşam umudunun, pilotun hayatta kalmasına bağlı olması gibi, kısır bir karıncanın ölümsüzlük umudu da, kraliçenin üremesi vasıtasıyla dolaylı olarak üremektir. Bir akraba vasıtasıyla dolaylı üreme, hücrelerin, mercanların ve karıncaların, çoğunlukla uyumlu ve işbirliği yapan gruplarda nasıl bir araya geldiklerini açıklar. Daha önce bahsedildiği üzere, tek tek hücrelerin özverisini geliştirmek için, cenin bunları üremekten alıkoyar; işçi arıların özverisini geliştirmek için, kraliçe onları kısırlaştırır.

Hayvan bedenleri, mercan klonları ve karınca kolonileri sadece büyük ailelerdir. Aile içindeki özgecilik de pek şaşırtıcı birşey değildir zira söylediğimiz gibi yakın genetik akrabalık, işbirliği için geçerli bir gerekçedir. Buna rağmen insanlar ailenin dışındaki bir düzeyde işbirliği yaparlar. Tıpkı, avcı toplayıcı toplumlardaki grupların, çiftçilikle geçinen köylerin, orduların, spor takımlarının ya da dini cemaatlerin aile olmadıkları gibi, Hutterite toplulukları da aile değildirler. Konuya aksi yönden bakacak olursak: Bilinen hiçbir insan topluluğu üremeyi tek bir çiftle ve hatta tek bir çokeşli erkekle sınırlandırmaya, bugüne dek teşebbüs dahi etmemiştir; muhtemelen buna tek istisna, on dokuzuncu yüzyılda, bir Batı Afrika krallığındaki sonuçsuz kalan bir girişimdir. Dolayısıyla, her ne olursa olsun, insan topluluğu büyük bir aile değildir. Bu, toplumların müşfik ve hayırsever tarafını açıklamayı çok daha zor hale getirir. Gerçekten de insan topluluklarının üreme konusundaki eşitlikçi yaklaşımları barizdir. Gruplar halinde yaşayan diğer birçok memeli –kurtlar, maymunlar, insansılar– üreme hakkını azınlık bir grup erkekle ve bazen de dişiyle sınırlarken, nerede yaşıyor olurlarsa olsunlar, tüm insanlar üreme beklentisi içindedirler. Richard Alexander, “İnsanlar her nasıl uzmanlaşıp, işbölümüne giderlerse gitsinler, neredeyse her seferinde tüm üreme faaliyetlerini, bireyler olarak kendileri tatbik etme haklarını ısrarla savunurlar” diyerek “En uyumlu topluluklar, eşitlikçi üreme fırsatını kendilerine tanıyıp, hak gören topluluklardır. Örneğin, çokeşli toplumlara kıyasla tekeşli toplumlar çoğu kez

birbirine daha bağlı ve fethedip, zafer elde etmekte daha başarılıdır” diye ekler.³

İnsanlar, salt üreme hakkını diğerlerine aktarmayı reddetmekle kalmayıp, esasen toplumun çıkarı için akraba kayırmacılığını da baskılamaya çalışırlar. Ne de olsa, kayırmacılık kötü bir terimdir. Çok özel aile meseleleri dışında, toplumun diğer üyelerine karşı kendi akrabalarını kayırmak, herhangi bir toplumda her zaman bir yozlaşma işareti olarak görülür. Robert Layton, 1970’lerin başında Jura’daki Fransız köylüleri üzerine yaptığı incelemede, kayırmacılığa karşı duyulan itimatsızlığa dair pek çok kanıt buldu. Elbette yakın çevre/aile düzeyinde, insanlar akrabalarına ayrıcalık tanıyorlardı. Fakat toplum düzeyinde bu tür bir kayırmacılıktan etkin bir biçimde caydırılıyorlardı. Toplumsal ve tarımsal kooperatifler, baba ve oğulların ya da erkek kardeşlerin aynı dönemde seçimlere katılmalarını yasaklıyordu. Ortak kaynakların yönetiminin akraba temelli grupların eline geçmesini önlemenin herkesin çıkarına olduğu düşünülüyordu. Akraba kayırmacılığına dayalı grupların, insan toplumlarında kötü bir şöreti vardır: Mafya, buna dair önde gelen örneklerden biridir.⁴

Kayırmacılığın olmaması insanlar ve sosyal böcekler arasındaki benzerliğin sağlam bir temele dayanmasını engeller. Dolaylı/vekâleten üremeyi benimseyip kabullenmek şöyle dursun, bundan kaçınmak için birçok şeyi göze alırız. Fakat bu, üretime dair daha da çeşitlikçi olan kromozom düzeyindeki benzeşmeyi etkilemez. Kromozomlar özverili olmayabilir –üreme haklarından vazgeçmezler– fakat bencil de değildirler. Onlar “grupçudur”: Kromozomlar, bireysel genlerin bencil isyanlarını bastırarak, tüm genomun bütünlüğünü savunur.⁵

3 Alexander, R. D. 1987, *The Biology of Moral Systems*, Aldine de Gruyter, Hawthorne, New York.

4 Layton, R. H. 1989. Are sociobiology and social anthropology compatible? The significance of sociocultural resources in human evolution, *Comparative Sociocology* (Yay. Haz. Standen, V. ve Foley, R.) içinde. Blackwell, Oxford.

5 Bencil ben için çalışandır; özgeci sen için çalışır; grupçu ise bizim için. Margaret Gilbert, Wilson ve Sober’in yazdıklarını yorumlarken bu yararlı ayrımı ortaya koydu. Reintroducing group selection, *Agü*.

İğne Ustasının Kıssası

Karıncalara üstünlük sağladığımız bir şey var: İşbölümü. Elbette karıncalar da işbölümü yaparlar; işçiler ve askerler, yuva işçileri ve yiyecek arayanlar, yapıcılar ve hijyen uzmanları vardır. Fakat bizim standartlarımızla kıyaslandığında bu epey zayıf bir işbölümüdür. Karıncalarda fiziksel farklılık gösteren en fazla dört sosyal sınıf bulunur, fakat buna karşın üstlenilmesi gereken çoğunlukla kırk ya da daha fazla görev vardır. Fakat işçi karıncalar yaşlandıkça görevlerini değiştirerek işbölümünü arttırırlar ve asker karıncaları türünden bazı karıncalarda, bireyler takımlar halinde çalışarak becerilerini büyük ölçüde geliştirirler.⁶

Bal arılarında, kraliçe ile işçi arılar dışında sürekli bir işbölümünü asla yoktur. Shakespeare'in *V. Henry* oyunundaki yargıç, duvarcı, hamal ve tüccar arılara ilişkin benzetmeleri hayal gücüne dayalıdır. Sadece, her türden işi üstlenen işçi arılar vardır. Topluluğun bir arıya sağladığı avantaj, sarf edilen çabayı en faydalı işlere yöneltmek için koloninin verimli bir bilgi işleme aracı olmasıdır. Bu da işbölümü gerektirmez.

Bunun aksine, insan topluluklarında, toplumun sağladığı avantajlar işbölümüne dayalıdır. Her birey bir tür uzman olduğundan –çoğunlukla, seçtikleri mesleklerde başarılı olmaları açısından henüz zihinsel olarak kolaylıkla eğitilebilecek kadar erken yaşlardan itibaren–, eğer her birimizin elinden her iş gelseydi, hepimizin ortaya koyacağı tüm çabanın toplamı şimdiki kadar büyük olmayacaktı. Geri durduğumuz sadece tek bir ihtisas alanı vardır. Bu, karıncaların büyük bir hevesle benimsedikleri bir alandır: Üreticiler ve yardımcıları arasında çoğalmaya dayalı bir işbölümü. Hiçbir insan topluluğunda insanların üremeyi akrabalarına bırakma alışkanlığı ve hevesi yoktur. Hiçbir yerde çok sayıda bakire teyzeye ya da inzivaya çekilmiş keşiş rastlayamazsınız.

İnsan topluluklarının işleyip, süregelenmesini sağlayan da, bizi diğer tüm sosyal canlılardan ayırt eden de uzmanlar ara-

6 Franks, N. R. ve Norris, P. J. 1987, Constraints on the division of labour in ants D'Arcy Thompson's Cartesian transformations applied to worker polymorphism, *Experientia Supplemetum* 54: 253-70.

sındaki bu sinerjidir. Sadece bir beden oluşturan hücre topluluklarında kıyaslanabilir bir karmaşıklık görülebilir. İşbölümü varsa bir beden icat etmeye değer, yoksa değmez. Bir alyuvar hücresi, karaciğer hücresi için ne kadar değerliyse karaciğer hücresi de alyuvar için o denli değerlidir. Kendi aralarında, bir hücrenin tek başına üstesinden gelebileceğinden daha fazlasını başarırılar. Her bir organ, her bir kas, her bir diş, her bir sinir ve kemik, tüm teşekkülün içerisinde kendi rollerini oynarlar. Hiçbir organ her şeyi birden üstlenmez ki bu da neden küf mantarlarından daha fazlasını başardığımızı açıklar. Gerçekten de, yaşamın daha henüz ilk başlangıcında, işbölümü çok önemli bir adımdı. Bireysel genler salt bir hücrenin idari işlevlerini bölüp paylaşmakla kalmayıp, bizzat bilgi depolama ve kimyasal ve yapısal görevleri yürütmekte uzmanlaşan proteinlerle iş yükünü bölme üzerine uzmanlaşmışlardı. Bunun bir işbölümü olduğunu biliyorduk çünkü genleri meydana getiren ve daha basit ve nadir bulunan malzemeden oluşan RNA, hem bilgi depolama ve hem de kimyasal bir katalizör görevi görerek tüm işleri üstlenebilir. Fakat RNA, ne bilgi depolama konusunda DNA kadar, ne de katalizör görevi görme becerisi konusunda proteinler kadar başarı sağlar.⁷

İnsan topluluğunu, bireysel unsurlarının toplamından daha büyük yapan kavramın işbölümü olduğunu ilk fark eden Adam Smith'ti. Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* ("Ulusların Zenginliğinin Nedenleri ve Doğası Üzerine Bir Araştırma") adlı büyük eserinin giriş bölümünde, ana fikrini bir iğne ustasını örnek vererek açıklamayı tercih etmiştir. İğne üretimi konusunda eğitim almamış biri günde muhtemelen bir iğne üretebilirdi ve deneyim kazansa bile bu sayı belki yirmi civarında olurdu. Oysa iğne ustalarıyla, iğne ustası olmayanlar arasında işbölümü yaparak ve iğne üretimi işini uzmanlık alanları arasında tekrar paylaştırarak her birey tarafından üretilen iğne sayısını muazzam boyutta arttırabiliriz. Smith, bir iğne fabrikasında on işçinin günde 48.000 iğne üretebileceğini ve ürettiğini söyler. Dolayısıyla böyle bir fabrika-

7 Szathmarv, E. ve Maynard Smith, J. 1995, The major evolutionary transitions, *Nature* 347: 227-32.

dan yirmi iğne satın almak için sadece bir işçinin günlük ücretinin $1/240$ 'ı kadar eder; oysa bu iğneleri, satın alanın kendi başına yapması en azından tüm bir gününe mal olacaktı.

Smith bu avantajın nedenini, işbölümüne ilişkin üç önemli sonuca bağlar. İğne üretiminde uzmanlaşan iğne ustası kazandığı deneyimle birlikte el maharetini geliştirir; yanı sıra bir üretim aşamasından diğerine geçerken harcayacağı zamandan tasarruf eder; ve bu işi hızlandırmak amacıyla özel ekipman icat etmek, satın almak ya da kullanmak için iğne ustasına maddi imkân sağlar. Sanayi Devrimi'nin şafağında yazan Smith, gelecek iki yüzyıl ve sonrasında ülkenin ve dünyanın maddi zenginliğinin muazzam ölçüde artacak olmasının tek nedenini birkaç sayfada bir kâhin gibi açıklamıştı (Smith ayrıca, haddinden fazla uzmanlaşmanın yabancılaştırıcı etkilerini de fark etmiş, "yaşamını birkaç basit faaliyetle geçiren biri bir insan için mümkün olabileceği kadar aptal ve cahil birine dönüştür" diye yazarak Marx ve Charlie Chaplin'den önce bu tahminde bulunmuştur.) Günümüz ekonomistlerinin tümü, çağdaş dünyanın ekonomik büyümesini, piyasalar tarafından düzenlenen ve teknolojiyle ivme kazanan işbölümünün toplu etkilerine borçlu olduğu konusunda Smith'le hemfikirler.⁸

Biyologlar, Smith'in önerdiği kurama katkıda bulunmasalar da en azından kuramı sınamışlardır. Smith, toplumdaki işbölümüne ilişkin iki şey ilave eder: İşbölümü piyasanın büyümesiyle ve belli bir büyüklüğü olan bir piyasada, ulaşım ve iletişimin gelişmesiyle birlikte artmıştır. Her iki ilkenin de basit hücre toplulukları için geçerli olduğu görülmüştür. Buna dair, işbirliği yapan fakat büyük ölçüde kendi kendine yeten hücre kürelerinde yaşayan *Volvox* adında bir canlı örnek verilebilir. *Volvox* ne kadar büyükse, işbölümü yapılması olasılığı da o ölçüde yüksektir ve bazı hücreler çoğalma konusunda uzmanlaşır. Hücreler arasında ne kadar çok bağlantı olursa, işbölümü de o kadar artar. *Merillispheera*'larda, hücreler birbirlerine kimyasal aktardıkları özel bağlantılarını yitirirler, oysa *Euvolvox*'larda bu tür bağlantılar devam eder. Sonuç olarak *Euvolvox*, uzmanlaşmış üreme

8 West, E. C., 1990. *Adam Smith and Modern Economics*, Edward Elgar Publishing, Vermont.

hücreleri için artan miktarlarda çaba sarf eder ve bundan ötürü daha hızlı büyür.⁹

John Bonner, mantar küflerinin işbölümünü incelemekten vazgeçip, bedenler ve topluluklar üzerine çalışmaya başladı. Ortaya konan gerçekler, Adam Smith'i ölçek ve işbölümü arasındaki ilişki konusunda haklı çıkarır. Büyük bedenlerde daha fazla çeşitlilikte hücre bulunur. Büyük gruplar halinde örgütlenen topluluklar daha çeşitli meslek sınıflarına sahip olmaya eğilimlidirler. Bu, artık soyları tükenmiş olan ve on beşer kişilik gruplar halinde yaşayıp, sadece iki meslek sınıfına sahip olan Tasmanyalılar'dan tutun da, yaklaşık iki biner kişilik gruplar halinde yaşayıp, altmış farklı bireysel görev tanımı olan Maoriler'e kadar uzanır.¹⁰

Adam Smith'ten bu yana, ne biyologlar ne de ekonomistler tarafından, işbölümüne dair ilgi çekici neredeyse hiçbir şey yazılmadı. Ekonomide, sadece işbölümü ile bunun yarattığı verimsiz tekelleşmelerin çatışması çok fazla ilgi uyandırdı: Eğer herkes farklı bir görev üstleniyorsa, o zaman kimsede rekabet güdüsü kalmaz.¹¹

Biyologlar bazı karıncaların birkaç işçi sınıfına sahipken, diğerlerinin neden sadece tek bir işçi sınıfına sahip olduklarını açıklayamadılar. Michael Ghiselin, "biyologlar gibi ekonomistlerin de işbölümüne pek az ilgi göstermiş olmaları gariptir. Açıklamaya gerek duymayacak kadar bariz olan işbölümü, salt çıplak bir gerçeklik olarak kabul görmüştür fakat bunun işlevsel önemi neredeyse tamamen göz ardı edilmiştir. İş yükü bazen bölünüp bazen birleşse de, bunun nedenine ilişkin henüz tatmin edici bir açıklama yoktur.¹²

Ghiselin bir paradoksu ortaya çıkarır. Karıncalar, termitler ve arılar, tarım için "avcı-toplayıcılığı" terk ettikleri için bir anlamda daha fazla uzmanlaştılar. Tıpkı bizim gibi onlar da ekin

9 Maynard Smith, J. ve Szathmary, E. 1995, *The Major Transitions in Evolution*, W. H. Freeman, Oxford.

10 Bonner, J. T. 1993, Dividing labour in cells and societies, *Current Science* 64: 459-66.

11 Stigler, G. J. 1951, The division of labor is limited by the extent of the market, *Journal of Political Economy* 59: 185-93.

12 Ghiselin, M. T. 1978, The economy of the body, *American Economic Review* 68 (2): 233-7.

ya da ehlileştirilmiş hayvanlar yetiştirmek için işbölümü yapan topluluklarını kullandılar – bu durumda buğday ya da büyükbaş hayvan yerine mantar ve yaprak bitleri söz konusudur fakat hemen hemen aynı ilke geçerlidir. Öte yandan, yemek konusundaki liberal seçimleriyle sosyal böcekler, yalnız yaşayanlara kıyasla çok daha az uzmanlaşmıştır. Her bir böcek ya da kelebek larvası tek bir tür bitki yer; yalnız yaşayan her yaban arısı sadece tek bir avın peşine düşüp öldürmek üzere tasarlanmıştır. Fakat çoğu karınca önlerine çıkan neredeyse her şeyi yer; bal arıları her türden çiçeğe konar; termitler her türden ağacın odununu yerler. Tarım yapan böcekler bile açık fikirlidirler. Yaprak kıyan karıncalar, mantarlarını birçok ağacın yapraklarıyla beslerler.

Bu, işbölümünün sağladığı büyük avantajdır: Türler, birey düzeyinde *uzmanlaşarak* koloni düzeyinde *yaygınlaşabilirler*. Dolayısıyla karıncaların böceklerden sayıca çok daha fazla olmasına rağmen çok daha az çeşitlilik göstermesi gibi bir paradoks ortaya çıkar.¹³

Adam Smith'in iğne ustasına döncecek olursak, hem ustanın hem de müşterilerinin daha kârlı olduklarını fark ederiz: Müşteri iğneyi daha ucuza alır, iğne ustası da ihtiyacı olan diğer şeyleri rahatça edinebilecek kadar çok iğne üretir. Ardından, tarih boyunca ileri sürülen bütün fikirlerin içerisinde belki de değeri en az anlaşıp takdir edilen bir kavrayışı ortaya koydu. Smith, sosyal çıkarların bireysel ahlaksızlıklardan türediğini ileri sürdü. İnsan topluluklarının özünde varolan yardımlaşına ve ilerlemenin, hayırseverliğin değil, kişisel çıkarın peşinde koşmanın bir sonucu olduğuna dair paradoksal görüşü ortaya koydu. Bencil ihtiras üretkenliğe yol açar; hınç saldırganlıktan caydırır; ki bir iyilik yapmanın nedeni olabilir. Smith, kitabının en bilinen bölümünde şöyle yazar:

Neredeyse her cins hayvanda, her bir birey, yetişip olgunlaştığında, tamamen bağımsız hale gelir ve doğal yaşamını sürdürürken diğer hiçbir canlının yardımına gerek duymaz. Fakat insanoglusu neredeyse her zaman ırkdaşlarının yardımına ihtiyaç

13 Ghiselin, M. T. 1974. *The Economy of Nature and the Evolution of Sex*, University of California Press, Berkeley.

duyar ve salt diğerlerinin hayırseverliğinden ötürü bu beklenti içine girmesi abestir. Birey, diğerlerinin öz sevgisini kendi menfaatine yarayacak şekilde harekete geçirip, taleplerinin yerine getirilmesinin diğerlerinin de çıkarına uygun düştüğünü ortaya koyabildiği takdirde, varlığını sürdürme olasılığı da artacaktır... Kasabın, bira üreticisinin ya da fırıncının hayırseverliğinden değil, kendi çıkarlarını dikkate aldıklarından ötürü karnımızın doyacağı beklentisi içine gireriz. İnsanlıklarına değil, özlere duydukları sevgiye itimat ederiz ve onlara asla gereksinimlerimizden değil, kendi çıkarlarından söz ederiz. Sadece bir dilenci çoğunlukla diğerlerinin yardımseverliğine bel bağlamayı tercih eder.¹⁴

Samuel Brittan, Smith'in kolaylıkla yanlış anlaşılabilmesine ilişkin uyarıda bulunur. Kasap hayırseverlik dürtüsüyle harekete geçmeyebilir fakat bu, kasabın duyarsız olduğu ya da diğerlerine karşı kötü niyet beslediği anlamına gelmez. Kişisel çıkarın peşinde koşmak, fedakârlık çabasından farklı olduğu kadar kötü niyet gütmekten de farklıdır.¹⁵

Smith'in anlatmak istediğiyle insanın bağışıklık sistemi arasında harika bir benzerlik vardır. Bağışıklık sistemimiz, kendilerini vücuda yabancı proteinlerin etrafına saran moleküllere bağımlıdır. Bu proteinleri sarabilmek için moleküller hedeflerine tamıtamına uymak zorundadır ve bu da hedeflerin son derece kendilerine özgü oldukları anlamına gelir. Her bir bağışıklık proteini ya da T hücresi sadece tek bir tür istilacı proteine saldırabilir. Dolayısıyla işlevsel olabilmesi açısından, bağışıklık sisteminin neredeyse sayısız çeşitlilikte savunma hücrelerine sahip olması gerekir. Bu hücrelerin sayısı milyanın üzerindedir. Bu hücrelerin her biri nadir bulunur, fakat hedefiyle karşılaştığında çoğalmaya hazırdır. Bir anlamda hücrenin "dürtüsü" çıkara dayalıdır. Bir T hücresi çoğalmaya başladığı zaman, hiçbir şeyin bilincinde değildir ve kuşkusuz istilacıyı öldürmek gibi bir dürtüyle harekete geçmez. Fakat hücre bir anlamda çoğalma gereksinimi duyarak harekete geçer: bağışıklık sistemi, sadece fırsat

14 Smith, A. 1776/1986. *The Wealth of Nations*, Penguin, Harmondsworth.

15 Brittan, S. 1995, *Capitalism with a Human Face*, Edward Elgar, Aldershot.

bulduklarında bölünüp çoğalan hücrelerin gelişip, başarılı oldukları rekabetçi bir ortamdır. Bir “katil” T hücresinin çoğalabilmesi için, “yardımcı” bir T hücresinden interlökin* tedarik etmesi gerekir. “Katil” hücrenin interlökin tedarik etmesine olanak tanıyan molekül, aynı zamanda hücrenin istilacıları tanımasına olanak tanıyan moleküldür. “Yardımcı” hücrenin yardım etmesindeki yegâne sebep, kendisini yardımcı olmaya zorlayan molekülün, aynı zamanda hücrenin çoğalması için ihtiyacı olan molekül olmasıdır. Dolayısıyla, bu hücreler açısından yabancı bir istilacıya saldırmak, gelişip çoğalmak adına sürdürülen alışlagelmiş çabanın bir yan ürünüdür. Her bir hücrenin çıkarına yönelik hırslarının, sadece beden için görevini yerine getiren hücre tarafından tatmin edilebilmesi için tüm sistem harika bir biçimde tasarlanmıştır. Tıpkı, toplumun iyiliği için piyasanın bencil bireylere boyun eğdirmesi gibi, bencil ihtiraslar da bedenin/bütünün bekası için boyun eğdirilirler. Kanımız, adeta istilacıları arayıp bulmak için oradan oraya koşuşturan izcilerle dolup taşmış gibidir çünkü, izci çocuklar ne zaman onlardan birini bulurlarsa bir çikolatayla ödüllendirilirler.¹⁶

Günümüzün deyimiyle ifade edecek olursak, Smith’in önse-zileri, yaşamın, toplamı sıfır olan bir oyundan ibaret olmadığına işaret ediyordu. Toplamı sıfır olan bir oyun, bir kazananı bir de kaybedeni olan, [bir tarafın kazancının diğerinin kaybı olması] örneğin tenis maçı gibi bir oyundur. Fakat tüm oyunların toplamı sıfır değildir; bazen her iki taraf da kazanır ya da kaybeder. Smith, alışveriş ya da ticaret ortamlarında, ticaret yaparak kâr elde etmeye yönelik bencil hırsların, işbölümünden dolayı, ticareti yapan *her iki taraf için de karşılıklı olarak* tatmin edildiğini gördü. Her birimiz kendi çıkarımıza göre hareket ederiz fakat sadece birbirimize ve dünyaya fayda sağlarız. Dolayısıyla, erdemli değil kötü niyetli olduğumuz konusunda Hobbes haklı olsa da, uyum ve ilerlemenin, devlet yönetimi olmadan da mümkün ol-

* İlk defa lökositler (akıyvarlar) tarafından salgılandığı görülen, fakat daha sonra vücuttaki çeşitli hücrelerce de üretildiği anlaşılan ve bağışıklık sisteminin büyük ölçüde temelini oluşturan proteinler ya da işaretçi moleküller (ç. n.)

16 Buss, L. W. 1987, *The Evolution of Individuality*, Princeton University Press, Princeton.

duğunu ileri süren Rousseau da haklıdır. Görünmez el rehberlik ederek, bizleri ileriye götürür.

İnsanların farkındalık düzeyinin arttığı bir çağda, böylesine kuşkucu/kötümser bir yaklaşım sarsıcıdır. Yine de, kötü dürtülerin iyi sonuçlar doğurduğuna ilişkin kolayca çözümlenemeyen fikri görmezlikten gelemeyiz. İyilik yapıldığını ve toplumda “kamu yararı” diye bir kavram olduğunu kabulleniriz fakat bu meleklerle inanmamızı gerektirmez. Menfaatperestlik, iyilik doğurabilir. *Theory of Moral Sentiments* (Ahlaki Duyarlılık Kuramı) adlı eserinde Smith, “Herhangi bir insanın, bencillikte kusurlu olabileceğinden kuşkulanmaya hazır değiliz” diye bir gözlemler bulunur. Gerçekten de Smith büyük bir toplumda işbirliğini tesis etme görevi için hayırseverliğin yetersiz olduğuna işaret etmiştir zira bizler, akrabalarımıza ve yakın dostlarımıza karşı iyilik konusunda iflah olmaz bir biçimde taraflı davranırız; hayırseverlik üzerine inşa edilmiş bir toplumda, akraba kayırmacılığının önünü almak mümkün olmazdı. Bencil ihtirasları, yabancılar arasında piyasanın görünmez eliyle dağıtmak daha adildir.¹⁷

Teknolojik Taş Devri

Çağdaş toplumdaki işbölümünü anlatmış olsam da, asırlar boyunca süregelen evrimsel oluşumumuzu geçirdiğimiz basit kabile yaşamının koşullarındaki işbölümünden henüz bahsetmedim. Herhalde bu işbölümü deneyen şey yakın geçmişe ait bir kavramdır. Kropotkin’in etkisinde kalan bir termit uzmanı olan Alfred Emerson’ın 1960 yılında söylediği gibi “Uzmanlar arasında işbölümü evrimleştikçe, daha üst birim sistemleriyle olan bütünleşmede de ilerleme kaydedilir ve sosyal özdenge evrimleştikçe, birey insan öz denetimini kısmen yitirir ve varlığı açısından, işbölümüne ve sosyal sistemin bütünleşmesine daha da bağımlı hale gelir.”¹⁸

17 Coase, R. H. 1976, Adam Smith’s view of man, *Journal of Law and Economics* 19: 529-46.

18 Emerson, A. C. 1960, The evolution of adaptation in population systems, *Evolution after Darwin. Cilt. 1 dahilinde* (yay.haz. Tax, S.). University of Chicago Press, Chicago.

Emerson işbölümünün epey yeni ve halen gelişme sürecinde olan bir şey olduğunu ileri sürüyordu. Ekonomistler, işbölümünün moden bir icat olduğu sonucuna varmaya daha da yatkındırlar. Geçmişte herkes birer köylü/çiftçi iken, herkesin elinden her iş gelirdi. Ancak uygarlaşmanın bize sunduğu nimetlerden bu yana uzmanlaşmaya başladık.

Bu yorumdan kuşkuluyum. Ben, yüzbinlerce yıl önceki avcı toplayıcı toplumların, bir anlamda uzmanlaşmış olduğu kanısındayım. Kuşkusuz günümüzdeki avcı toplayıcı topluluklar uzmanlaşmışlardır. Paraguay'daki Ache kabilesindeki bazı erkekler, oyukların içinde yaşayan armadilloları bulmakta, diğerleri ise bu hayvanları oyuklarından çıkartma konusunda ehil-dirler. Günümüzde, Avustralya yerlileri arasında, belli beceri ve yeteneklerinden ötürü saygı gösterilen insanlar bulunur.¹⁹

Sekiz ile on iki yaşları arasındayken bir yatılı okulda okudum. Okulda, derslerin ve spor müsabakalarının yarattığı ufak tefek sıkıntıların arasına sıkıştırdığımız esas faaliyetimiz çete savaşlarıydı. Şempanze sürüleri gibi gruplara ayrılmıştık ve liderinin ismiyle anılan her bir grup, rakip çetelere saldırı düzenlemek üzere ağaçların arasında zaptedilmez kaleler inşa etmeye ya da yeraltı tünelleri kazmaya girişmişti. Küçük kaza ve yaralanmalar olsa da oynadığımız oyunu o dönemde fazlasıyla ciddiye alıyorduk. Kendime güvendiğim fakat pek fazla takdir edilmediğimi hissettiğim günlerden birinde, çete üyesi olarak, belli bir ağaca tırmanabilme ayrıcalığının bana tanınmasını talep ettiğimi çok net olarak hatırlıyorum (neden böyle bir talepte bulunduğumu ise hatırlamıyorum). Bu müthiş bir itaatsizlikti çünkü ben çetenin küçük ve kıdemsiz bir üyesiydim ve herkes çetemizdeki ağaç tırmanma eylemlerini X'in yürüttüğünü biliyordu. Tırmanmama izin verildi ve beklendiği gibi görevde başarısız oldum. Bunun üzerine X, kendinden ve üstünlüğünden emin ve mağrur bir biçimde, hiyerarşi içerisinde atanmış olduğu görevini sürdürmeye devam etti ve ben de rütbe kaybettim. Çetemiz içerisinde bir işbölümü vardı.

Birtakım benzer türden uzmanlıklar oluşmadan, herhangi bir grup yetişkin erkeğin uzun bir dönem boyunca bir takım

19 K. Hill ve H. Kaplan ile bizzat yapılan görüşmeler.

olarak birlikte çalışabileceğini hayal etmek zordur (geçmişte avcı atalarının yapmış olduğu gibi).

Bunun, Sanayi Devrimi'nden önce ortaya çıktığına kuşku yoktur. Adam Smith, yevmiye ile çalışan bir işçinin üzerindeki kaba saba yünlü ceketini dahi yaratmak için gerekli pek çok sayıdaki farklı mesleği detaylandırırken –çobanlar, dokumacılar, tüccarlar, alet üretenler, marangozlar ve hatta çobanın koyunu kırdığı makasın dövüldüğü demirci ocağının ateşini harlayan kömürü madenden çıkaran madenciler– on sekizinci yüzyılda yaşayan bir işçinin yarar sağladığı işbölümünün geniş kapsamını yalın bir dille aktardı. Ortaçağ, Antik Roma ve Yunan toplumları için de hemen hemen aynısı söylenebilirdi. Daha da geriye, geç Neolitik çağa da baktığımızda, aynı tezin geçerli olduğunu görürüz. 1991 yılında, Tirol'deki Avusturya Alpleri'nin zirvelerinde, eriyen bir buzulun içerisinde tam teçhizatlı bir Neolitik dönemi adamının beş bin yıl boyunca bozulmadan saklanmış cesedi bulunduğunda, söz konusu teçhizatın çeşitliliği ve gelişmişliği karşısında herkes hayrete düştü. O dönemde Avrupa, Taş Devri kültürünü yaşayan kabilelerin hüküm sürdüğü, seyrek nüfuslu bir coğrafya idi. Bakır işlenebiliyordu ama bronz için aynı şey geçerli değildi. Mısır ekimi ve büyükbaş hayvan yetiştiriciliği, temel geçim kaynakları olarak uzun bir zamandan beri avcılığın yerini almıştı; fakat yazı, hukuk ve yönetim kavramları henüz bilinmiyordu. Otlardan örülmüş bir pelerinin altına giydiği post ve sapı dişbudak ağacından yapılmış taştan bir kama, bakır bir balta, porsuk ağacından yapılmış bir yay, içinde kızılcaık ağacından yapılmış on dört tane ok bulunan bir sadakla donanmış neolitik adamı, yanında ayrıca ateş yakmak için kav mantarı, birinin içinde en son yaktığı ateşten kalan ve akçağaç yapraklarıyla yalıtılmış kozların bulunduğu huş ağacı kabuğundan yapılmış iki kap, kestane odunundan bir sepet, kemikten bir çuvaldız, taştan yapılma delgiler ve spatulalar, ince taş yontmak için ıhlamur ağacı ve geyik boynuzundan yapılmış rötüş aleti, antibiyotik olarak kullanılan huş mantarı ve çeşitli yedek parçalar bulunduruyordu. Cesedin yanında bulunan bakır balta, günümüzün metalurji bilgisiyle dahi son derece zor elde edilebilecek bir biçimde dökülmüş ve çekiçle sivriltilmiş-

ti. Balta, mekanik olarak ideal bir kaldıraç oranı elde etmek üzere şekillendirilmiş ve porsuk ağacından yapılmış bir sapa, milimetrik bir hassaslıkla yerleştirilmişti.

Bu teknolojik bir çağdı. İnsanlar teknoloji içinde yaşıyordu. Deriyi, alşabı, ağaç kabuğunu, mantarı, bakırı, taşı, kemiği ve otları işleyip, bunları silaha, giyceğe, iplere, keselere, iğnelere, yapıştırıcılara, kaplara ve süs eşyalarına nasıl dönüştüreceklerini biliyorlardı. Muhtemelen, şanssız mumyanın üzerinde, cesedini bulan gezgin çiftin üzerindkilerden daha fazla çeşitlilikte ekipman vardı. Arkeologlar, Neolitik adamın söz konusu ekipmanın büyük bir bölümünün üretilmesi ve belki de artirit olmuş eklemlerindeki dövmele için dahi, muhtemelen uzmanların becerisine başvurduğuna inanıyorlardı.²⁰

Neden orada duralım? Atalarımızın bedenleri ve beyinlerinin bizimkilerden ayırt edilemeyecek kadar benzer olduğu 100 bin yıl öncesinde, işbölümüne dair aynı kuralların geçerli olmadığına inanmayı reddediyorum. Bir adam taştan aletler yapıyordu, diğeri nasıl avlanacağını biliyordu, bir üçüncüsü özellikle mızrak atmakta uzmanlaşmıştı ve dördüncü bir adama da strateji uzmanı olarak itimat ediliyor olabilirdi. Gençlik dönemi-mizde çokça uğraşıp, tecrübe ettiğimiz işlerin zihnimizde daha iyi yer etmesinden dolayı, bu işbölümü gençken verilen eğitimle güçlenecektir. Dolayısıyla, iyi bir tenis ya da satranç oyuncusu yetiştirmenin, ilk olarak genç bir dâhi/yetenek bulup, ardından onu, yetiştirilmek istendiği alan dışında pek az şeyle meşgul olacağı bir okula göndermek gibi son derece bariz bir yolu vardır. Sanırım *Homo Erectus*'ların yaşadığı kabilelerdeki en iyi el baltası üreticileri de, genç yaşlarda, kendilerinden yaşça büyük adamların yanında çırak olarak başlamış olmalıydılar.

Adamlar? Kadınları, bu kurgu içerisinde hafife almak gayesiyle değil, fakat sadece ileri sürülen tezi açıklayabilmek adına göz ardı ettim. Muhtemelen kadınlar arasındaki işbölümü de, erkekler arasında olduğu kadar büyük ve önemli idi. Fakat, bilinen tüm insan topluluklarında sıradışı bir biçimde belirgin ve bariz olan, insana özgü bir işbölümü vardır: Erkek ve kadın arasındaki ya da bilhassa karı koca arasındaki işbölümü. Az mik-

20 Spindler, K. 1993. *The Man in the Ice*. Weidenfeld and Nicolson, Londra.

tarda bulunan fakat protein içeriği yüksek et tedarik eden erkek, çok miktarda, fakat protein içeriği düşük meyveler toplayan karısı ile birlikte iki farklı dünyanın nimetlerinden faydalanır. Diğer hiçbir primat, cinsiyete dayalı bir işbölümünden bu biçimde yarar sağlayamaz (bu konuya, kitabın Beşinci Bölümü'nde tekrar değineceğim).

İnsan topluluklarının büyük avantajı, işbölümü ve bu işbölümünün eriştiği "toplamı sıfır olmayan sonuçtur". Robert Wright'ın icat ettiği bu deyim, toplumun, unsurlarının toplamından daha büyük olabileceği fikrini tam olarak kavrar. Fakat yine de bu, insan topluluklarının her şeyden önce nasıl oluşmaya başladığını açıklamaz. Bunun, akraba kayırmacılığı vasıtasıyla olmadığını biliyoruz. Akraba kayırmacılığına dayalı herhangi bir koloninin zaruri unsurları olan soy içi ve dolaylı üremeye ilişkin hiçbir bulgu yoktur. Öyleyse oluşumu başlatan neydi? En güçlü tez, bunun karşılıklı özveriye dayandığıydı. Adam Smith'in ifadesiyle "bir şeyi, başka bir şeyle değiş tokuş, takas ve mübadele etme eğilimi."²¹

21 Smith, *The Wealth of Nations*; Wright, R. 1994, *The Moral Animal*, Pantheon, New York.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MAHKÛMUN İKİLEMİ

Bilgisayarlar işbirliği yapmayı öğrenirler

Gerçekten bir lütufta bulunma iddiasında olmadan, bir başkasına yarar sağlayabilirim: zira karşımdakinin benzer türden bir başka yarar beklentisiyle ve benimle ya da diğer insanlarla karşılıklı iyi niyete dayalı, dostane ilişkilerini sürdürmek adına, kendisine sağladığım faydanın karşılığını vereceğini öngörürüm. Ve buna bağlı olarak, sağladığım faydanın ve karşımdakinin, benim eylemimden kaynaklanan avantaja sahip olmasının ardından, o da, olası bir inkârın sonuçlarını öngörerek, kendi üzerine düşeni yapmak üzere harekete geçer.

David Hume. *A Treatise of Human Nature*
(*İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme*), 1740.

Puccini'nin *Tosca* adlı operasında, kadın kahraman berbat bir ikilem içinde kalır. Kadının âşığı Cavaradossi, polis şefi Scarpia tarafından ölüme mahkûm edilmiştir, fakat Scarpia Tosca'ya bir öneri getirir. Eğer Tosca kendisiyle yatarsa, polis şefi, idam mangasına kurusıkı kullanmaları talimatını vererek Cavaradossi'nin hayatını bağışlayacaktır. Tosca, Scarpia'nın önerisini kabul eder fakat polis şefinin mangaya kurusıkı kullanması yönünde talimat vermesinin ardından, onu bıçaklar. Polis şefini öldüren Tosca, Scarpia'nın da kendisini kandırdığını çok geç de olsa fark eder. İdam mangası gerçek mermi kullanmıştır; Cavaradossi yaşamını yitirir. Tosca intihar eder; ve sonuçta her üçü de ölüp gider.

Tosca ve Scarpia, böyle adlandırmamış olsalar da, aslında bir oyun oynuyorlardı. Bu oyun, matematiğin biyoloji ile ekonomi arasında köprü kuran, ezoterik bir dalı olan oyun kuramı içerisinde en bilinen oyundur. Oyun, son yılların en heyecan verici bilimsel keşiflerinden birinin de ana temasıdır: Bu keşif insanların birbirlerine neden iyi davrandıklarına yönelik kavrayıştan başka birşey değildir. Üstelik, gerek Tosca gerekse de Scarpia, her ikisi için de felaketle sonuçlanmasına rağmen bu oyunu, tam da oyun teorisinin öngördüğü biçimde oynamışlardır. Bu nasıl olabilir?

Bu oyun mahkûmun ikilemi olarak bilinmektedir ve her nerede çoğunluğun iyiliği ile kişisel çıkar arasında bir çatışma varsa orada geçerlidir. Eğer yaptıkları pazarlığa sadık kalmış olsalardı, hem Tosca hem de Scarpia kazançlı çıkacaklardı: Tosca âşığının hayatını kurtaracak, Scarpia da onu yatağa atmış olacaktı. Fakat, Tosca ya da Scarpia, karşısındakinin pazarlığa sadık kalmasını sağlayıp, kendisi döneklik yapmış olsaydı, birey olarak her biri, kendi adına daha da büyük bir çıkar sağlamış olacaktı: Tosca hem âşığını kurtarmış hem de iffetini korumuş

olacak, öte yandan Scarpia ise hem Tosca ile yatmış ve hem de düşmanından kurtulmuş olacaktı.

Mahkûmun ikilemi, benciller arasında nasıl işbirliği sağlanacağına dair bizlere yalın bir örnek sunar – yasaklar, manevi kısıtlamalar ya da ahlaki zorunluluğa bağlı olmayan işbirliği. Nasıl olur da bireyler, kişisel çıkarlarınca yönlendirilip çoğunluğun yararına hizmet ederler? Bu oyun mahkûmun ikilemi diye adlandırılır çünkü, oyunu açıklayan anekdotlar arasında en bilineni, kendi aldıkları cezada indirim yaptırtmak amacıyla birbirleri aleyhine tanıklık edip, kanıt sunma seçeneği olan iki mahkûma dair olanıdır. Ortaya bir ikilem çıkar çünkü eğer mahkûmlardan biri de öteki de, diğeri aleyhine tanıklık etmez ise, polis her ikisini de daha az bir cezaya çarptırıp, mahkûm edebilir; böylece sessiz kaldıkları takdirde, her ikisi de kârlı çıkar; fakat karşısındaki sessiz kalmasına karşın, onun aleyhine tanıklık eden mahkûm, birey olarak daha büyük çıkar sağlar.

Neden? Mahkûmları boşverin ve bunu, puan elde etmek için başka bir oyuncuyla oynadığınız bir oyun olarak düşününüz. Eğer her ikiniz de işbirliği yaparsanız (“sessiz kahırsanız”) her biriniz üç puan elde edersiniz (buna “ödül” diyelim); eğer her ikiniz de birbiriniz aleyhine tanıklık ederseniz birer puan alırsınız (buna da “ceza” diyelim). Fakat biri aleyhte davrandığı, diğer oyuncu ise işbirliği yaptığı takdirde, işbirliği yapan hiç puan almaz (“enayinin ödediği diyet”); ve döneklık yapan ise beş puan alır (“cazibe”). Dolayısıyla eğer karşınızdaki oyuncu döneklık yaparsa, sizin de döneklık yapmanız çıkarınıza olacaktır. Bu durumda hiç olmazsa bir puan elde edersiniz. Fakat eğer karşınızdaki işbirliği yaparsa, siz döneklık yaparak daha da büyük bir çıkar sağlarsınız: üç puan yerine beş puan elde edersiniz. *Karşınızdaki ne yaparsa yapsın, siz döneklık yaparak daha büyük bir çıkar elde edersiniz. Ama aynı sav, karşınızdaki için de geçerli olduğundan, karşılıklı döneklık kesin akıbetir: Üçer puan alabilecekken, her biriniz birer puan alırsınız.*

Erdemliliğiniz sizi yanıltmasın. Her ikinizin de işbirliği yaparak asilce bir davranışta bulunduğunuz gerçeğinin konuyla hiçbir ilgisi yoktur. Bizim aradığımız, yapılması “en doğru” olan şey değil, manevi bir “vakuum” içerisinde, mantığa “en

uygun" davranıştır. Ve bu da döneklilik yapmaktır. Bencil olmak akılcıdır.

Geniş tanımıyla, mahkûmun ikilemi son derece eskiye dayanan bir kavramdır. Kuşkusuz Hobbes bunu anlamıştı. Kısa, fakat çok bilinen geyik avı hikâyesinde, bunun koordinasyon oyunu olarak bilinen bir uyarlamasını tesadüfen epey detaylı bir biçimde tanımlayan Rousseau da bunu kavramıştı. Ava çıkmış bir grup ilkel erkeği betimleyen Rousseau, şöyle aktarır:

Eğer söz konusu olan geyik avlamaksa, herkes avcının sabırla mevzilendiği noktada kalması gerektiğini bilir; fakat şayet, avcılardan birinin erişebileceği bir noktadan bir tavşan geçerse, o avcının hiç tereddüt etmeden yerinden ayrılıp, tavşanın peşine düşeceğinden şüphe duymayız; kendi avını [tavşanı] yakalayan avcı, arkadaşlarının avlarından olmalarını pek fazla önemsemeyecektir.¹

Rousseau'nun ne kastettiğini açıklayacak olursak; farz edin ki kabiledeki herkes geyik avlamaya çıkar. Avcılar geyiğin yattığı çalılıkların etrafında geniş bir çember oluştururlar ve sonunda hayvan, etrafındaki bu kordondan kaçmak zorunda kalana dek avcılar ilerleyerek çemberi daraltırlar, ki bu noktada, eğer her şey yolunda giderse, geyiğe en yakın avcı hayvanı vurup öldürür. Fakat diyelim ki, avcılardan biri bir tavşanla karşılaşır. Kuşkusuz bu avcı tavşanı yakalayabilir fakat bunu ancak çemberden ayrılarak yapabilir. Böylelikle çemberde bir boşluk meydana gelir ve geyik de bu boşluktan kaçıp gider. Tavşanı yakalayan avcı istediği eti elde ederek tatmin olmuştur fakat diğerleri onun bencilliğinin bedelini boş bir mideyle öderler. Birey için doğru olan karar, grup için yanlıştır ki bu da sosyal işbirliğinin ne denli umutsuz bir proje olduğunu kanıtlar (demiştir, insanlara itimat etmeyen Rousseau sevimsiz bir ifadeyle).

Geyik avının, Douglas Hoffstadter tarafından ortaya atılan ve "kurdun ikilemi" denen modern bir uyarlaması vardır. Yirmi kişi, parmakları düğmelerin üzerinde, birer kabinin içerisinde oturmaktadırlar. Aradan on dakika geçtikten sonra, hiç kim-

1 Rousseau, J. J. 1755/1984, *A Discourse on Inequality*, Penguin, Harmondsworth.

se düğmeye basmadığı takdirde herkes biner dolar kazanacaktır; biri düğmeye bastığı takdirde, düğmeye basan yüz dolar kazanacak, diğerleri ise hiçbir şey alamayacaktır. Eğer akıllıysanız, düğmeye basmayıp bin doları alırsınız; fakat eğer çok akıllıysanız, küçük bir ihtimal de olsa birinin düğmesine basabilecek kadar aptal olabileceğini görürsünüz ki bu durumda herkesten önce kendi düğmenize basarsanız daha kârlı çıkarsınız; ve şayet çok çok akıllıysanız, çok akıllı insanların bu sonuca varacağı ve düğmelerine basacaklarını kavrayıp, iyisi mi siz de kendi düğmenize basarsınız. Mahkûmun ikileminde olduğu gibi, doğru mantık sizi kolektif bir felakete sürükler.²

Eski bir fikir olsa da, mahkûmun ikilemi ilk olarak 1950'lerde, California'daki RAND* kuruluşundan Merril Flood ve Melvin Drescher tarafından bir oyun olarak biçimlendirildi ve birkaç ay sonra, Princeton Üniversitesi'nden Albert Tucker tarafından ilk defa mahkûmlara dair bir anekdot olarak farklı bir biçimde ifade edildi. Flood ve Drescher'in farkına vardığı üzere, mahkûm ikilemleri her yerde karşımıza çıkmaktadır. Kabaça ifade edilecek olursa, yapmak için dayanılmaz bir istek duyduğunuz, fakat herkes aynı şeyi yaparsa bunun büyük bir hata olacağını bildiğiniz herhangi bir durum bir mahkûmun ikilemi durumu olabilir (Mahkûmun ikileminin formel matematiksel tanımı, cazibenin ödülünden, ödülün cezadan, cezanın da enayinin ödediği diyetten daha büyük olduğu herhangi bir durumdur fakat çok büyük bir cazibe söz konusuysa, oyun değişir.) Eğer kimsenin araba çalmayacağına güvenilebilseydi, arabaların kapılarının kilitlenmesine gerek duyulmazdı ve sigorta primleri, güvenlik aygıtları ve benzeri konularda zaman ve maliyetten büyük miktarda tasarruf edilirdi. Bu herkesin çıkarına olurdu. Fakat böylesine güvenilir bir dünyada, bir birey toplumsal sözleşmeden cayıp, bir araba çalarak daha da büyük bir çıkar

2 Hotstadler, D. 1985, *Metanagical Themes: Questing for the Essence of Mind and Pattern*, Basic Books, New York. Ayrıca bkz. Dennett, D. 1995, *Darwin's Dangerous Idea*, Simon and Schuster, New York.

* RAND (Research AND Development- Araştırma ve Geliştirme/Think Tank) esasen ABD Silahlı Kuvvetleri için araştırma ve çözümler yapma amacıyla kurulan ve günümüzde çoğunlukla ABD hükümeti ve özel kuruluşlarca finansal yönden desteklenen, kâr amacı gütmeyen küresel düşünce kuruluşu (ç. n.).

sağlardı. Aynı şekilde, şayet herkes avlanma konusunda getirilen kısıtlamalara uyarak çok fazla balık avlamasaydı, bu tüm balıkçıların çıkarına olurdu; fakat herkes avlayabildiği kadar balık avlıyorsa, avlanma kısıtlamasına uyan balıkçı sadece kendi payını daha bencil bir balıkçıya kaptırmış olur. Dolayısıyla, bireyselliğin kolektif bedeline hepimiz katlarız.

Garip ama, tropik yağmur ormanları, mahkûm ikilemlerinin ürünleridir. Bu ormanlarda yetişen ağaçlar, enerjilerinin büyük bir kısmını, üremekten çok gökyüzüne doğru uzamak için harcarlar. Şayet bu ağaçlar, rakipleriyle bir anlaşmaya varıp, büyük tomrukları yasadışı ilan ederek, ağaç boyunda üç metrelik bir sınırlamaya uysalardı, bu, her ağaç için daha iyi olurdu. Fakat bunu yapamazlar.

Yaşamın karmaşıklığını aptalca bir oyuna indirgemek, ekonomistlerin adını kötüye çıkaran bir şeydir. Fakat mesele gerçek hayatta karşılaşılan her sorunu “mahkûmun ikilemi” adında bir kutunun içine sıkıştırmaya çalışmak değil, kolektif ve bireysel çıkarlar çatıştığında neler olacağına dair ideal bir uyarılma/model ortaya koymaktır. O zaman, ideal olanla deney yapabilirsiniz, ta ki şaşırtıcı bir keşif yapana dek; sonra gerçek dünyaya dönerek bunun gerçek olaylara ışık tutup tutmayacağını görebilirsiniz.

Mahkûmun ikilemi oyunuyla ilgili olan tam da budur (bazı kuramcıları, çeke çeke, zorla gerçek dünyaya döndürmek zorunda kalınmasına rağmen). 1960’larda, matematikçiler, mahkûmun ikileminden çıkarılan tatsız dersten –dönekliliğin/caymanın tek akılcı yaklaşım olduğu sonucundan– kaçınmak için neredeyse çılgıncasına bir arayış içerisine girdiler ve defalarca, buna bir çözüm getirdiklerini ileri sürdüler. Bunların arasında en dikkat çekici olanı, 1966 yılında Nigel Howard’ın, oyunu, oyuncuların eylemlerinden ziyade niyetlerine göre yeniden ve farklı biçimde ifade ettiği çözüm önerisiydi. Fakat, önerilen diğer tüm çözümler gibi, Howard’ın bu paradoksa yönelik çözümünün de sadece hüsnü kuruntudan ibaret olduğu görüldü. Önerilen oyunun başlangıç koşullarına göre, işbirliği mantıksız bir şeydir.

Bu çıkarım salt ahlaka aykırı olduğundan değil, gerçek insanların davranış biçimleriyle büyük ölçüde çelişkili olduğun-

dan asla benimsenmedi. İşbirliği, insan topluluklarının değişmez bir unsuru olmuştur; sosyal ve ekonomik yaşamın temeli tam da bu güven kavramıdır. Sizce bu mantık dışı mıdır? Birbirimize karşı iyi ve şefkatli olmak için içgüdülerimizi bastırmak mı zorundayız? Suç işlemenin kimseye faydası var mı? İnsanlar salt çıkar sağlamak için mi dürüst davranırlar?

1970'lerin sonuna gelindiğinde, mahkûmun ikilemi, ekonomistlerin bireysel çıkar saplantılarına dair yanlış olan her şeyi simgeliyordu. Şayet oyun, böyle bir ikilem karşısında bireyin bencil davranmasının akılcı bir eylem olduğunu ispatladıysa, o zaman bu yalnızca varsayımın yetersizliğini ispatlamıştır. İnsanlar değişmez bir biçimde bencil olmadıklarından, bireysel çikardan değil toplumun iyiliğinden ötürü motive olurlar. Dolayısıyla, bireysel çıkar üzerine inşa edilmiş iki yüz yıllık klasik ekonomi, çözümünü yanlış yerde arıyordu.

Oyun kuramı üzerine konu dışı bir saptama: 1944 yılında, büyük Macar matematikçi Johnny von Neumann'ın üretken fakat insanlıktan nasibini almamış beyinde filizlenen oyun kuramı, özellikle "kötümser bilim" ekonominin ihtiyaçlarına cevap veren bir matematik dalıdır. Bunun nedeni, oyun kuramının ilgi alanının, yapılacak doğru şeyi diğer insanların ne yaptığına bağlı olduğu bir dünyada yer almasıdır. İkiyle ikiyi toplamının doğru yolu koşullara bağlı değildir, ama bir yatırım yapma ya da bir yatırımı elden çıkarma kararı tümüyle koşullara ve özellikle de diğer insanların verecekleri kararlara bağlıdır. Gerçi bu durumda bile, hatasız davranmanın ve diğer insanlar ne yaparlarsa yapsınlar, işe yarar bir strateji gütmenin bir yolu olabilir. Buna ilişkin, yatırım kararı vermek gibi gerçek hayata uygun bir örnek bulmak, bir fark yaratmayacağı gibi muhtemelen imkânsıza yakındır fakat bu, kusursuz stratejinin var olmadığı anlamına gelmez. Oyun kuramının ana fikri, kuramı, gerçek hayattaki durumların basitleştirilmiş uyarlamalarında bulmaktır – evrensel reçeteyi bulmak. Ticaret ve alım satım alanında bu, Princeton Üniversitesi'nden matematikçi John Nash'a atfen, Nash dengesi olarak anılmaya başlandı (John Nash, kuramı 1951 yılında ortaya koydu, ve uzun süren bir şizofreni hastalığını atlatmasıyla birlikte, 1994 yılında Nobel Ödülü aldı). Bir Nash den-

gesine göre, her bir oyuncunun stratejisi, diğer oyuncularca benimsenen stratejilere verilen en yerinde tepki olarak tanımlanır ve kimsenin seçtiği stratejiden sapma dürtüsü yoktur.

Örnek olarak, Peter Hammerstein ve Reinhar Selten tarafından icat edilen bir oyunu düşünün. Oyunda, Konrad ve Niko adında iki şahıs yer alır; bu ikisi, parayı birbirleriyle paylaşmak zorundadırlar. İlk oynayan Konrad parayı eşit olarak (adil) mı yoksa oransız olarak (haksız) mı paylaşacağına karar vermelidir. Ardından oynayan Niko ise ne kadar parayı paylaşacaklarına karar vermelidir: Yüksek ya da düşük bir miktar. Şayet Konrad haksız oynarsa, Niko'nun alacağının dokuz katını kazanır. Şayet Niko yüksek oynarsa, her bir oyuncu, düşük bir paranın paylaşıldığı duruma kıyasla on kat daha fazla kazanır. Konrad, Niko'nun dokuz katı kadar para talep edebilir ve Niko'nun bu konuda yapabileceği hiçbir şey yoktur. Şayet Niko düşük oynarsa, hem kendini hem de Konrad'ı cezalandırmış olur. Dolayısıyla Niko'nun düşük oynayarak Konrad'a gözdağı vermesi bile akılcı değildir. Nash dengesine göre, Konrad haksız, Niko ise yüksek oynar. Niko açısından ideal sonuç olmasa da bu, kötünün iyisidir.³

En iyi sonucun, mutlaka Nash dengesi ile elde edilmediğine dikkatinizi çekerim. Bilakis, genelde Nash dengesi oyunda yer alan eşlerden birini ya da her ikisini birden felakete sürükleyecek iki stratejiye bağlıdır ve bununla birlikte oyunculardan ne biri ne de öteki, alternatif stratejiyi benimseyerek daha iyi sonuç elde edemez. Mahkûmun ikilemi tam da böyle bir oyundur. Tecrübesiz iki oyuncuyla tek bir oyun oynandığında, tek bir Nash dengesi söz konusudur: Her iki oyuncu da döneklık yapar.

Şahinler ve Güvercinler

Sonra bir deney, bu sonucu tepe taklak etti. Bu deney, otuz yıl boyunca, mahkûmun ikileminden tamamen yanlış dersin çıkarıldığını ortaya koydu. Nihayetinde bencillik akılcı bir tutum değildi – oyun bir kereden fazla oynandığı sürece.

3 P. Hammerstein ile bizzat yapılan görüşme.

Ne gariptir ki, bu muammanın çözümü, oyun daha icat edildiği anda göze çarpmış ve ardından unutulup gitmişti. Flood ve Dresher neredeyse hiç zaman yitirmeden, epey şaşırtıcı bir olguyu keşfettiler. Flood ve Dresher, Armen Alchian ve John Williams adlarındaki iki meslektaşından, düşük miktarda paralarla, oyunu yüz kez oynamalarını istediklerinde, denekler şaşırtıcı bir biçimde işbirliği yapmaya hevesli oldular: Yüz denemenin altmışında her ikisi de işbirliği yaptılar ve yardımlaşmanın meyvelerini topladılar. Her iki oyuncu da oyun boyunca aldıkları notlarda, diğer oyuncuyu iyi davranmaya sevk etmek için, kendilerinin de iyi davranmaya çalıştığını kabul ettiler – ta ki oyunun sonunda, her ikisi de birbirlerini hızla bertaraf etme fırsatını yakalayana dek. Öyle görünüyordu ki, tek bir çift oyuncu tarafından art arda ve süresiz olarak oynandığında, oyuna kötü niyet değil iyi niyet egemen olmuştu.⁴

Alchian-Williams turnuvası unutuldu fakat ne zaman insanlardan bu oyunu oynamaları istense, mantıksal açıdan yanlış taktik olan işbirliğini deneme konusunda kayda değer bir yatkınlık gösterdiler. İşbirliği yapmaya duyulan bu aşırı/yersiz heves, küçümseyici bir biçimde, insanların akılcı olmayışlarına ve çoğunlukla açıklanamayan iyiliksever tutumlarına yoruldu. Bunun üzerine iki oyun kuramcısı “Açıkça görülen o ki, sıradan oyuncular, DD stratejisinin [her iki oyuncunun da döneklik yaptığı durum] mantıken savunulabilir tek strateji olduğunu anlayacak kadar gelişmiş değildirler” diye yazdılar. İnsanlar bunu doğru anlayamayacak kadar kalın kafalıydı.⁵

1970’lerin başlarında bir biyolog, Alchian-Williams oyunundan çıkan dersi yeniden keşfetti. Mühendis-genetikçi John Maynard Smith, mahkûmun ikilemi kavramını daha önce asla duymamıştı. Fakat Smith, biyolojinin, oyun kuramından, ekonomi kadar faydalanabileceğini fark etti. Smith, tıpkı akılcı bireylerin, oyun kuramının öngördüğü türden stratejileri, herhangi bir koşulda kötünün iyisi olarak benimsemeleri gibi, do-

4 Poundstone, W. 1992, *Prisoner's Dilemma: John von Neumann, Game Theory and the Puzzle of the Bomb*. Oxford University Press, Oxford.

5 Rapoport, A. ve Chummah, A. M. 1965, *Prisoner's Dilemma*. University of Michigan Press, Ann Arbor.

ğal seçilimin de içgüdüsel olarak benzer stratejileri benimseyen hayvanlar tasarlayabileceğini ileri sürdü. Diğer bir deyişle, bir oyun sırasında Nash dengesini seçme kararına, hem bilinçli ve akılcı çıkarım hem de evrimsel geçmişle varılabilirdi. Salt birey değil, seçim de karar verebilir. Maynard Smith, [biyoloji alanında] Nash dengesine denk gelen evrimleşmiş içgüdüye “evrimsel sabit strateji” adını verdi: Oyunu oynayan hiçbir hayvan, farklı bir strateji güderek oynayan bir başka hayvandan daha zararlı çıkmayacaktı.

Maynard Smith’in ilk verdiği örnek, hayvanların neden çoğunlukla ölümüne dövüşmedikleri gerçeği üzerine ışık tutmak için bir girişimdi. Smith, oyunu, Şahin’le Güvercin arasında bir yarışma olarak kurguladı. Mahkûmun ikilemi bağlamında kabaca “dönek”liğe denk gelen Şahin, Güvercin’i kolayca alt eder, fakat bir başka Şahin’le girdiği kavgada fena biçimde yaralanmıştır. “İşbirliği”yle eşdeğer tutulan Güvercin, bir başka Güvercinle bir araya geldiğinde bundan fayda sağlar fakat Şahin’e karşı hayatta kalma şansı yoktur. Fakat, oyun tekrar tekrar oynandığında, güvercinin görece uysal nitelikleri daha yararlı hale gelir. Özellikle de Misillemeci stratejisinin –bir Şahin’le karşılaştığında, kendisi de Şahin kesilen bir Güvercin– başarılı bir strateji olduğu görülür. Misillemeci stratejisinden ilerleyen bölümlerde tekrar söz edeceğiz.⁶

Maynard Smith’in oyunları, biyoloji alanında olduğundan ekonomistlerce göz ardı edildi. Fakat 1970’lerin sonunda, çok rahatsız edici bir şey olmaya başladı. Bilgisayarlar soğuk, katı ve akılcı beyinlerini, mahkûmun ikilemi oyununu oynamak için kullanmaya başladılar ve tam da aynı şeyi yaparak, budala ve toy insanoğlu gibi, işbirliği yapmak için mantıksızcasına hevesli davranmaya başladılar. Matematik dünyasında tehlike çanları çalmaya başladı. Genç bir siyaset bilimcisi olan Robert Axelrod, 1979 yılında, işbirliğinin mantığını incelemek üzere bir turnuva düzenledi, Axelrod, katılımcıların bir bilgisayar programını çalıştırarak, bilgisayara yüklenmiş diğer her bir programla, bilgi-

6 Maynard Smith J. ve Price, G. R. 1973, The logic of animal conflict. *Nature* 246: 15-18. Makale ilk yayımlandığında, George Price’in dini hassasiyetlerine hürmeten, “güvercin” yerine son anda “fare” ifadesi kullanıldı.

sayarın kendisine karşı ve rastgele bir programa karşı oyunu iki yüz defa oynamalarını istedi. Bu büyük yarışmanın sonunda, her program belli bir skor elde edecekti.

On dört katılımcı, çeşitli zorluk düzeylerindeki programları çalıştırdı ve şaşırtıcı bir biçimde “iyi niyetli” programların başarılı olduğu görüldü. En iyi niyetli sekiz programın hiçbirisi döneklik girişiminde bulunmadı. Dahası, kazanan en iyi niyetli –ve en basit– programdı. Nükleer silahlanma yarışı konusuy-la ilgilenen ve mahkûmun ikilemine dair muhtemelen yaşayan herkesten daha fazla bilgi sahibi olan, bir dönemin konser piyanisti, Kanadalı siyaset bilimcisi Anatol Rapoport, Kısasa-kısas denen bir programı çalıştırdı. Bu program gayet basit bir şekilde işbirliği yaparak başlıyor ve ardından da diğer oyuncunun yaptığı son hamlenin aynısını yapıyordu. Tatbiki anlamda Kısasa kısas, Maynard Smith’in Misillemeci stratejisinin farklı bir isimle ifade edilenidir.⁷

Axelrod bir başka turnuva düzenleyerek, katılımcılardan Kısasa-kısas programını alt etmeye çalışmalarını istedi. Altmış iki program denendi ve buna karşın başarılı olan tek program bizzat Kısasa kısas oldu! Program, diğerlerine karşı yine üstünlük sağladı.

Axelrod’un konuya dair kitabında açıkladığı gibi:

Kısasa kısasın sağlam başarısının nedeni, iyi niyetli, misillemeci, bağışlayıcı ve açık bir strateji olmasında yatar. İyi niyetli olması, gereksiz sorunlardan kaçınmasını sağlar. Misillemeci tarafı, karşı tarafı döneklikte ısrarcı olmaktan caydırır. Bağışlayıcı tarafı, karşılıklı dayanışmayı sağlamaya yardımcı olur. Ve açıklığı, stratejinin diğer oyuncu tarafından anlaşılır olmasını ve böylelikle uzun vadeli işbirliği ve dayanışmayı sağlar.⁸

Axelrod’un bir sonraki turnuvası, bir nevi en güçlü olanın hayatta kalma savaşında, stratejileri birbirleriyle yarıştırdı ve bu turnuva, o zamandan beri “yapay yaşam” olarak bilinen olgunun ilk örneklerinden biri oldu. Evrimin itici gücü olan doğal se-

7 Rapoport, A. 1989, *The Origins of Violence*, Paragon House, New York.

8 Axelrod, R. 1984, *The Evolution of Cooperation*, Basic Books, New York.

çilimin bir simülasyonu, bilgisayarda kolayca yaratılabilir: tıpkı gerçek yaratıkların, gerçek dünyada türeyip, yaşam alanı için rekabete girmeleri gibi, yazılım yaratıklar da bilgisayar ekranında yer kapmak için birbirleriyle rekabet ederler. Axelrod'un uyarlamasında, başarısız stratejiler yavaş yavaş dış kenarlara doğru giderek, meydanı en güçlü programın hâkimiyetine bırakır. Bu bir dizi şaşırtıcı olayı beraberinde getirdi. İlk olarak, kötü niyetli stratejiler, iyi niyetli ve saf stratejilerin pahasına gelişip çoğaldı. Sadece Kısasa kısas gibi misillemeci stratejiler, kötü niyetli stratejilere ayak uydurdu. Fakat sonra, kötü niyetli stratejiler açısından kolay kurbanlar tükenmeye başladı ve bunun yerine sürekli birbirleriyle karşılaşmaya başladılar; kötü niyetli stratejilerin de sayıları giderek azalmaya başladı. Nihayet Kısasa kısas öne çıkmaya başladı ve bir kez daha, savaş alanının tek hâkimi oldu.

Yarasa Kan Kardeşler

Axelrod, elde ettiği sonuçların biyologların ilgisini çekebileceğini düşündü ve Michigan Üniversitesi'ndeki bir meslektaş ile temasa geçti. Temas ettiği akademisyen, William Hamilton'dan başkası değildi ve Hamilton derhal bir tesadüfün farkına vardı. On yıldan daha uzun bir süre önce, Harvard'da biyoloji dalında yüksek lisans yapan Robert Trivers adında genç bir öğrenci, Hamilton'a bir makalesini göstermişti. Trivers, hayvanları ve insanları güdüleyen şeyin çoğunlukla çıkar olduğunu varsaymasına karşın sık sık da işbirliği yaptıklarını gözlemlemişti. Trivers, çıkarıcı bireylerin işbirliği yapmasının bir nedeninin "karşılıklılık" ilkesi olduğunu ileri sürüyordu: Özetle, sen benim sırtımı kaşı, ben de seninkini. İyiliği yapmanın bedeli, iyiliğin sağladığı faydadan daha az olduğu müddetçe, bir hayvanın yaptığı iyiliğe, ileride her iki tarafa da avantaj sağlayacak biçimde bir başka iyilikle karşılık verilebilirdi. Dolayısıyla özgeci olmak şöyle dursun, sosyal hayvanlar yalnızca bencilce arzulan iyilik ve yardımlara karşılık veriyor olabilirlerdi. Hamilton tarafından teşvik edilen Trivers, nihayet hayvanlar âlemindeki

karşılıklılık üzerine tartışma başlatan ve bazı olası örneklerden bahseden bir bilimsel makale yayımladı. Gerçekten de Trivers, tekrarlanan mahkûmun ikilemi kavramını, ileri sürdüğü görüşü sınamak ve iki bireyin etkileşimi ne denli uzun sürerse, işbirliği yapma şanslarının da o denli arttığı yönünde öngöründe bulunmak için bir vasıta olarak tanımlayacak kadar ileri gitti. Esas itibariyle Trivers'in öngördüğü Kısasa kısıstı.⁹

Şimdi, neredeyse on yıl sonra, Trivers'm görüşünün sağlam bir geçerliliği olduğuna dair Hamilton'ın elinde matematiksel kanıt vardı. Axelrod ve Hamilton, biyologların dikkatini Kısasa kısas olgusuna çekmek için "İşbirliğinin Evrimi" başlıklı müşterek bir bilimsel makale yayımladılar. Sonuçta bir ilgi patlaması yaşandı ve hayvanlar arasında gerçek örnekler aranmaya başlandı.¹⁰

Çok geçmeden bu örnekler bulundu. 1983 yılında, biyolog Gerald Wilkinson, Kosta Rika'dan California'ya biraz ürkütücü bir işbirliği hikâyesiyle döndü. Wilkinson, günlerini ağaç kovuklarında yaşayarak, gecelerini ise derilerinde gizlice açtıkları küçük yarıklardan sessizce kanlarını emebilecekleri büyük hayvanlar aramakla geçiren vampir yarasalarını incelemişti. Bu öngörülemeyen bir yaşamdır; zira yarasalar ya bir hayvan bulamadıklarından ya da avlarının derilerinde açtıkları yaralardan doyurucu miktarda kan emmeleri engellendiğinden, zaman zaman avdan aç dönerler. Yaşlı yarasalar için bu sadece yaklaşık on gecedен birinde yaşanır; fakat genç yarasalar üç gecedен birinde başarısız olurlar ve bu yüzden üst üste iki gece başarısızlığa uğramaları nadir görülen bir durum değildir. Beslenecek kan bulamadan geçirdiği yalnızca altmış saat gibi bir sürenin ardından, yarasa açlıktan ölme tehlikesiyle karşı karşıya kalır.

Fakat neyse ki, yarasalar çoğunlukla bir öğün sırasında, o andaki ihtiyaçlarından daha fazlasını emebilme şansına sahiptir ve fazladan emilen kan, kusarak geri çıkarma marifetiyle, bir diğer yarasaya bağışlanabilir. Bu cömertçe bir eylemdir ve yara-

9 Trivers, R. L., 1971, The evolution of reciprocal altruism, *Quarterly Review of Biology* 46: 35-57.

10 Biyoloji alanında ovun kuramı üzerine yazılmış en iyi kitap: Signmund, K., 1993, *Games of Life*, Oxford University Press, Oxford.

salar kendilerini bir mahkûmun ikilemi içinde bulurlar: Birbirlerini besleyen yarasalar, beslemeyenlere kıyasla daha kârlı çıkarlar; fakat en kârlı çıkanlar, fazla kan emip bunu paylaşmayan, en zararlı çıkanlar ise emdikleri kanı paylaşıp, diğerlerinden kan almayan yarasalardır.

Yarasalar aynı yerlerde konakladıklarından ve uzun bir yaşam sürebildiklerinden –on sekiz yıla kadar– birbirlerini bireyler olarak tanırlar ve tıpkı Axelrod’un bilgisayar programlarında olduğu gibi, oyunu tekrar tekrar oynama fırsatını bulurlar. Yeri gelmişken, vampir yarasaların, tüneyerek konaklayan komşularıyla ortalama olarak çok sıkı akrabalık bağları yoktur ve bundan ötürü cömertliklerinin açıklaması akraba kayırmacılığı değildir. Wilkinson, vampir yarasaların bir anlamda Kıssa kıssa oynadıklarını bulguladı. Geçmişte kan bağışlamış olan bir yarasa, evvelce bağış alan yarasadan kan alacaktır; kan bağışını geri çeviren yarasanın vereceği kan da reddedilecektir. Görünen o ki, her bir yarasa hesap tutma konusunda gayet başarılıdır ve yarasaların düşkün oldukları sosyal tımarlamanın amacı da bu olabilir. Yarasalar, özellikle karın civarındaki bölgeye daha çok özen göstererek birbirlerinin tüylerini tımar ederler. Güzel bir yemeğin ardından karnı şişmiş bir yarasanın, bu şişkinliği karın tüylerini tımar eden diğer bir yarasadan gizlemesi zordur. Dolayısıyla hile yapan bir yarasa çok geçmeden fark edilir. Vampir yarasalar arasında karşılıklı fedakârlığın borusu öter.¹¹

Afrika’da yaşayan vervet maymunları da benzer biçimde birbirlerine karşılık verirler. Bir bant kaydından, kavga eden bir maymunun destek çağrısı dinletilen diğer bir maymun, şayet çağrıyı yapan maymun geçmişte yardımda bulunmuşsa, çok daha büyük bir hevesle yardıma koşacaktır. Fakat eğer bu iki maymun yakın akraba ise, ikinci maymunun vereceği tepki, destek çağrısında bulunan maymunun geçmişte yardımda

11 Wilkinson, G. S., 1984, Reciprocal food sharing in the vampire bat, *Nature* 308: 181-4. Yakın geçmişte yapılan araştırmalar, birlikte daha kısa süre yaşayan ve aile bağlarına fazla düşkün olmayan erkek vampir yarasaların bile birbirlerine aynı biçimde karşılık verdiklerini doğrular; bkz. DeNault, L.K. ve McFarlane, D.A., 1995, Reciprocal altruism between male vampire bats, *Desmodus rotundus*, *Animal Behaviour* 49: 855-6.

bulunup bulunmadığına pek bağlı değildir. Dolayısıyla, kuramın öngördüğü gibi, Kısasa kısas akraba olmayan bireyler arasında işbirliği yaratan bir mekanizmadır. Bebekler, annelerinin iyilik ve cömertliğini doğal bir hak olarak görürler ve bunu elde etmek için bir iyi niyet gösterisinde bulunmak durumunda değildirler. Kardeşler kendilerine yapılan her iyi muameleye karşılık verme zorunluluğu hissetmezler. Fakat aralarında akrabalık ilişkisi olmayan bireyler, sosyal borçları konusunda son derece bilinçlidirler.¹²

Kısasa kısas ilkesinin işlerlik kazanması için gereken temel koşul, istikrarlı ve tekrar eden bir ilişkidir. İki birey arasındaki karşılaşma ne kadar gelişigüzel ve fırsata dayalı ise, Kısasa kısasın, bir işbirliği tesis etmekte başarı sağlama olasılığı o kadar az olacaktır. Trivers, mercan resiflerinin sıra dışı bir özelliğiyle bu görüşün desteklenebileceğini fark etti: Temizlik istasyonları. Bunlar, resifler üzerinde bulunan belirli yerlerdir ve yırtıcılar dahil, civardaki büyük balıklar buralara gelip daha küçük balıklar ve karidesler tarafından üzerlerindeki parazitlerin "temizleneceğini" bilirler.

Bu şekilde bir temizlik, tropik bir balık olmanın hayati önem taşıyan bir unsurudur. Kırk beşi aşkın balık türü ve en az altı tür karides, mercan resifleri üzerinde temizlik hizmeti sunarlar; bu türlerden bazıları, tek besin kaynağı olarak bu süreçte bel bağlarken, çoğu tür de, potansiyel müşterileri tarafından fark edilmelerini sağlayan karakteristik renkler ve faaliyetler sergilerler. Çoğunlukla açık denizlerden ya da mercanın altında saklandıkları yerlerden çıkıp gelen her türden balık, temizlenmek için bu istasyonlara uğrar ve bazıları temizlenme ihtiyacını belirtmek için özellikle renklerini değiştirirler; büyük balıklar için bu, özellikle değerli bir hizmet gibi görünmektedir. Birçok balık, temizlenmeye, beslenme kadar zaman ayırır ve özellikle yaralı ya da hasta ise, temizlenmek için günde birkaç kez istasyona uğrar. Eğer bir mercandan temizlikçileri çıkarırsanız, bunun etkisi derhal görülür: Balık sayısı azalır ve parazitler yayıldıkça yara ve enfeksiyon sayısı hızla tırmanır.

12 Cheney, D. L. ve Seyfarth, R. M., 1990. *How Monkeys See the World*. Chicago University Press, Chicago.

Küçük balıklar besin elde eder ve büyük balıklar da temizlenir: karşılıklı fayda sonuç verir. Fakat temizlikçiler çoğunlukla, temizledikleri balığın avladıkları balıklarla aynı biçim ve büyüklüktedirler ve buna rağmen istasyona gelen müşterilerinin ağızlarından içeri girip çıkarak, solungaçlarının arasından yüzerek ve çoğu kez ölüme meydan okuyarak işlerini yaparlar. Temizlikçiler zarar görmedikleri gibi, müşteriler de yeterince temizlendiklerine inandıklarında yollarına devam etmek üzere olduklarını belirtmek için, dikkatli ve gayet iyi anlaşılabilir işaretler verirler; temizlikçiler de derhal yaptıkları işi bırakırlar. Temizlenme eylemini yöneten bu içgüdüler öylesine güçlüdürler ki, Trivers'in bahsettiği bir vakada, bir metre yirmi santimlik uzunluğa erişene dek akvaryumda yetiştirilen ve akvaryuma atılan her balığı havada kapıp yutmaya alışan bir lagos balığı, parazit taşımamasına karşın, denk geldiği ilk temizleyici balığa, ağzını ve solungaçlarını davetkâr biçimde açarak tepki vermiştir.

Buradaki merak konusu, müşterilerin neden "hem karnım doysun, hem de peksimetim bütün kalsın" ilkesine uymadıklarıdır: Temizlik hizmetini kabul edip, ardından temizlikçiye yiyerek seansı kapatmak. Bu, mahkûmun ikilemindeki döneklığe eşdeğer olurdu. Ve döneklığın nadiren görülmesinin nedeni ne ise, bunun önüne geçilmesinin nedeni de tam olarak odur. Bunun cevabı, kaçak çalışan göçmen temizlikçisinin işine son verip, ertesi hafta yeni bir temizlikçiyle anlaşmaktansa, neden temizlik bedelini ödeme külfetine katlandığı sorusuna, ahlaksız bir New Yorklunun muhtemelen vereceği cevapla aşağı yukarı aynıdır: Çünkü iyi temizlikçi bulmak kolay değildir. Mercanlardaki temizlik istasyonlarının müşterileri olan balıklar, kendilerinden sonraki müşterilere karşı bir sorumluluk hissi taşımalarından ötürü değil, iyi bir temizlikçinin, kendileri için halihazırda bir yemekten çok gelecekte bir temizlikçi olarak daha büyük değer taşımasından ötürü, temizlikçi balıklara kıymazlar. Bunun yegâne sebebi, aynı temizlikçinin, aynı resifin aynı noktasında, her gün, yıllar boyunca bulunabilmesidir. İlişkinin devamlılığı ve süresi denklem için hayati önem taşır. Tek seferlik karşılaşmalar/ilişkiler, döneklığe çanak tutar; sık sık tekrar

edenler ise işbirliğini teşvik eder. Açık denizlerin göçebe yaşamı içerisinde temizlik istasyonları bulunmaz.¹³

Axelrod'un incelediği diğer bir örnek, Birinci Dünya Savaşı'nın Batı Cephesi idi. Taraflar bir türlü yenilemediğinden, savaş, aynı toprak parçası uğruna uzun bir çatışmaya dönüştü; öyle ki, iki birlik arasında tekrar tekrar yinelenen çarpışmalar yaşandı. Bu tekrarlar, mahkûmun ikilemi oyunundaki tekrarlar gibi, akılcı taktiğin düşmanlıktan işbirliğine dönüşmesine yol açtı ve gerçekten de Batı Cephesi'nde, bir süreden beri birbirleriyle çarpışan Müttefik ve Alman birlikleri arasındaki gayri resmi ateşkes antlaşmaları "salgın hastalık" gibi yayıldı. Koşullar üzerinde anlaşmak, kazara ihlaller için af dilemek ve görece barışı temin etmek üzere ayrıntılı iletişim sistemleri geliştirildi – tüm antlaşmalar her iki tarafın da üst düzey komuta kademesinin bilgisi dışında gerçekleşti. Ateşkes antlaşmaları basit bir misilleme anlayışıyla kontrol altına alındı. Karşı tarafın dönekliliğini cezalandırmak için baskınlar ve ağır silahlarla yayılım ateşi devreye sokuldu ve tıpkı kan davalarının kontrolden çıkması gibi, intikama dayalı bu önlemler de zaman zaman tırmanarak kontrolden çıktı. Dolayısıyla bu durum, Kısasa kisas stratejisiyle büyük bir benzerlik arz ediyordu: İşbirliği yaratarak, dönekliliğe, döneklilikle karşılık veriyordu. Ateşkes antlaşmaları su yüzüne çıktığında, her iki tarafın da generallerinin uygulamaya koyduğu basit ve etkili "çare", birlikleri sık sık nakletmek oldu; böylece hiçbir birlik, işbirliğine dayalı bir ilişki kuracak kadar uzun müddet karşılıklı cephelerde yer almıyordu.

Fakat Birinci Dünya Savaşı bahsi, Kısasa kisas'ın karanlık bir yanı olduğunu bize hatırlatır. Eğer Kısasa kisas oyuncularını karşı karşıya gelip, doğru adımlarla oyuna başlarsa, süresiz bir işbirliği içine girerler. Fakat şayet aralarından biri kazara ya da düşünmeden döneklilik yaparsa, o zaman bir dizi karşılıklı suçlama kaçınılmaz hale gelir. Ne de olsa, Sicilya, on altıncı yüzyıldaki İskoç sınırları, antik Yunan ve günümüzün Amazon yağmur ormanları gibi, geçmişte ve günümüzde insanların fitneye dayalı kan davası ve intikam bağımlısı haline geldikleri yerlerde "kısasa kisas cinayeti" deyişinin anlamı budur. İleri-

13 Trivers, The evolution of reciprocal altruism. *Agrv.*

de göreceğimiz üzere, Kısasa kısas, her derde deva olan evrensel bir çare değildir.

Fakat insanlar adına çıkarılacak ders, karşılıklı fedakârlık ilkesinin toplumda sık sık kullanılmasının, doğamızın kaçınılmaz bir unsuru olabileceğidir: bir içgüdü. “Yapılan iyilik karşılıksız kalmaz” sonucuna nasıl vardığımızı gerekçelendirme ya da aksini düşünmemize rağmen bunun bize öğretilmesine ihtiyaç duymayız. Bu, bizler olgunlaştıkça içimizde gelişen bir kavram, duruma göre öğretilerek veya doğal biçimde öğrenilerek gelişen, kökü kazınmaz bir eğilimdir. Peki neden? Çünkü doğal seçim, karşılıklılık olgusunu, sosyal yaşamdan daha fazla faydalanabilmemiz için seçmiştir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ŞAHİNLERİ GÜVERCİNLERDEN AYIRT ETMEK

İtibar kazanmak fayda sağlar

Çıkar sağlayacağına inandığı zaman, sağduyu gereği her organizmanın türdeşlerine yardım etmesi beklenir. Başka bir seçeneği kalmadığı takdirde, organizma müşterek yaşamın koşullarına boyun eğerek, rıza gösterir. Fakat tümüyle kendi çıkarları doğrultusunda hareket etme fırsatı verildiğinde, kardeşine, eşine, ebeveynine ya da çocuğuna merhametsizce davranmaktan, onları sakatlamak ve hatta öldürmekten onu alıkoyan yalnızca menfaat beklentisidir. "Fedakâr" bir insanı kazırsanız, altından çıkan "ikiyüzlü"nün akan kanını görürsünüz.

Michael Ghiselin, 1974, *The Economy of Nature and the Evolution of Sex (Doğanın Yöntemleri ve Cinselliğin Evrimi)* University of California Press, Berkeley.

Vampir yarasaların beyinleri gövdelerine oranla çok büyüktür. Bunun sebebi, neokortekslerinin –beynin ön tarafındaki zekâyı yöneten kısım– arka bölümlerdeki sıradan bölümlere kıyasla aşırı büyük olmasıdır. Tüm yarasa türleri içinde, vampir yarasalar açık ara en büyük neokortekse sahiptir. Daha önce bahsettiğimiz gibi, bir grup içerisinde, birbiriyle akraba olmayan komşu yarasalar arasındaki yardımlaşma bağları da dahil olmak üzere, vampir yarasaların, çoğu yarasadan daha karmaşık sosyal ilişkileri olması da tesadüf değildir. Karşılıklı dayanışma oyununu oynamak için, yarasalar birbirlerini tanımaya, kimin kendine yapılan bir iyiliği karşılıksız bırakmadığını, kimin karşılıksız bıraktığını ve buna göre minnet mi yoksa garaz mı güdeceklerini bilmeye ihtiyaç duyarlar. Karada yaşayan memeliler arasında en zeki topluluklar olan primatlar ve etoburlarda, beyin büyüklüğü ile sosyal grup arasında sıkı bir ilinti vardır. Bireyin yaşadığı toplum ne denli büyükse, beyninin geri kalanına oranla neokorteksi de o denli büyüktür. Karmaşık bir toplulukta gelişip başarılı olmak için büyük bir beyine ihtiyaç duyarsınız. Büyük bir beyine sahip olabilmek içinse karmaşık bir toplulukta yaşammanız gerekir. Mantık ne yönde hareket ederse etsin, kendini dayatan bir ilinti söz konusudur.¹

Gerçekten de o denli sıkı bir ilinti söz konusudur ki topluluk büyüklüğü bilinmeyen bir türün doğal topluluk büyüklüğünü, bu bağıntıyı kullanarak öngörebilirsiniz. Bu mantığın önermesine göre, insanoğlu yüz elli kişilik topluluklarda yaşar. Birçok kasaba ve şehir bundan büyük olmasına rağmen aslında bu doğru bir sayıdır. Bu kabaca tipik bir avcı toplayıcı topluluğundaki, tipik bir dini kömündeki, sıradan bir adres defterinde kayıtlı, bir ordu bölüğündeki, işverenlerin kolayca yönc-

1 R. Barton ile bizzat yapılan görüşme.

tilen bir fabrikada yer almasını tercih ettikleri azami çalışan insan sayısına denktir. Kısaca bu, her birimizin yakından tanıdığı insan sayısıdır.²

Karşılıklılık, yalnızca insanlar birbirini tanırlarsa işlerlik kazanır. Şayet kime minnettar kaldığınızı ya da düşmanınızın kim olduğunu bilmezseniz, size yapılan bir iyiliğe karşılık veremez ya da kötülüğe kin güdemezsiniz. Dahası, karşılıklılık söz konusu olunca, oyun kuramı üzerine şu ana dek yaptığımız tartışmanın dışında bıraktığımız çok önemli bir unsur vardır: İtibar. Tanıyıp bildiğiniz insanların olduğu bir toplulukta, mahkûmun ikilemini körü körüne oynamanıza hiç gerek yoktur. İşbirliği yapacağınız insanları beğenip seçebilirsiniz. Geçmişte tanıyıp, işbirliği yaptığını bildiğiniz, diğerlerinin sizin için güvenilir biri olarak referans verdiği ve işbirliği yapacaklarına dair olumlu sinyal aldığımız insanları seçebilirsiniz. Fark gözetme şansınız vardır.

Küçük kasabalara veya kırsal alanlara kıyasla, büyük, kozmopolit şehirlerde, tipik olarak nispeten daha kaba insanlar, daha fazla aşagılama ve şiddet görülür. Yaşadığı banliyölerde ya da köylerinde trafiğe çıkan hiç kimse, Manhattan ya da Paris'in merkezindeki sürücüler gibi araba kullanmayı yani diğer sürücülere el kol hareketi yapmayı, klakson çalmayı, çoğunlukla sabırsızlığını belli etmeyi aklından geçirmez. Geniş bir çoğunluk, bunun neden böyle olduğunu bilir. Büyük şehirler çoğunlukla insanların birbirine yabancı olduğu yerlerdir. New York, Paris ya da Londra'da, tanımadığınız insanlara dilediğiniz kadar kaba davranabilirsiniz ve aynı insanlarla yeniden karşılaşma riskiniz son derece azdır (özellikle bir arabadaysanız). Yaşadığınız banliyö ya da köyde sizi kısıtlayan etmen, karşılıklılığa dair yüksek farkındalıktır. Şayet birine kaba davranırsanız, onun da size aynı şekilde karşılık verecek bir şans elde etme olasılığı yüksektir. Şayet insanlara iyi davranırsanız, gösterdiğiniz nezaketin karşılığını görme olasılığınız yüksektir.

İnsanoğlunun evrim geçirdiği koşullar altında, yabancı biriyle karşılaşmanın son derece nadir görülen bir olay olduğu kü-

2 Dunbar, R. 1996. *Grooming, Gossip and the Evolution of Language*. Faber and Faber, Londra.

çük kabilelerde, somut bir karşılık verme bilinci var olmalıydı – kırsal kesimlerde yaşayan her türden insan arasında bu bilinç hâlâ canlıdır. Belki de Kısasa kısas, insanın sosyal içgüdüleri- nin kökeninde mevcuttur; belki de bu, tüm memeliler içerisinde, tüysüz köstebek faresinin sosyal içgüdülerine en yakın içgü- dülere sahip olan türün neden insan olduğuna açıklık getirir.

*Snark'ın Avlanması**

Robert Axelrod'un turnuvalarının ardından, Kısasa kısas tak- tiğine karşı, oyun kuramı alanında küçük çaplı bir geri tepme meydana geldi. Giderek artan sayıda ekonomist ve zoolog sıkın- tı yaratan itirazlarda bulunmaya başladı.

Zoologların Kısasa kısas taktiğine karşı temel itirazları, do- ğada bunun pek az iyi örneği bulunmasına ilişkindir. Wilkin- son'ın vampir yarasaları, Trivers'in resiflerdeki temizlik istas- yonları ve yunuslar, maymunlar ve insansılara dair birkaç ör- nek dışında Kısasa kısas tatbik edilmemektedir. Az sayıdaki bu örnekler, 1980'lerde Kısasa kısas olgusunu incelemek için orta- ya konan çabaların sonucunda elde edilen neticelerdir. Bazı zo- ologlara göre sonuç bütün çıplaklığıyla ortadadır: Hayvanların Kısasa kısas stratejisiyle oynamaları gerekmektedir ama bunu yapmazlar.

Aslanlar iyi bir örnek teşkil ederler. Dişi aslanlar, birbirleri- ne sıkı sıkıya bağlı gruplarda yaşarlar. Her grup, rakip grupla- ra karşı bölgesini savunur (erkek aslanlar salt cinsel ihtiyaçların- dan ötürü gruba bağlılık gösterirler ve tehdit diğer erkek aslan- lardan gelmedikçe, gerek avlanma gerekse de bölgeyi savunma anlamında pek az çaba gösterirler). Dişi aslanlar bölgesel mülki- yetlerini kükreyerek ilan ederler. Dolayısıyla, bölgelerinde bu- lunan bu aslanları bant kayıtlarından kükreme sesleri dinletip kandırarak, ciddi bir istilayla yüz yüze geldiklerini sanınaları- na yol açmak gayet kolaydır. Robert Heinsohn ve Craig Packer,

* *Alice Harikalar Diyarında* adlı romanın yazarı Lewis Carroll'ın 1876 yılında yazdı- ğı, "Snark'ın avlanması" adlı absürd şiirde söz edilen kurmaca bir hayvan. (ç. n.)

Tanzanya'daki bazı aslanlar üzerinde bunu deneyerek, aslanların tepkilerini gözlemlediler.

Dişi aslanlar ne olduğunu anlamak için genelde sese doğru yaklaşırlar. Bazıları bunu büyük bir hevesle yaparken, bazı dişi aslanlar da biraz isteksizce ve ağırdan alırlar. Bu, Kısasa kısas için verimli bir bölgedir. En önde giderek "davetsiz misafire" yaklaşan dişi aslan, karşılık olarak, geride kalan aylak bir aslandan bir iyilik bekliyor olmalıdır: Bir dahaki sefere, aylak aslan en önden giderek, tehlikeyi göze almalıdır. Fakat Heinsohn ve Packer böyle bir davranış kalıbını gözlemlemediler. Lider aslanlar aylakların farkına vararak, kızgınlıkla dönüp dönüp arkalarında kalan bu aslanlara baksalar da gelecek sefere de çoğunlukla yine önden giderler. Aylak her zaman aylaktır.

Dişi aslanların dört farklı stratejiye göre sınıflandırılacaklarını düşünüyoruz: Her zaman tepki veren "koşulsuz işbirlikçiler", her zaman ayak sürüyüp, geride kalan "koşulsuz aylaklar", en fazla ihtiyaç duyuldukları zaman en az avak sürüyün "koşullu işbirlikçiler" ve en fazla ihtiyaç duyuldukları zaman en geride kalan "koşullu aylaklar".³

Aylakların cezalandırıldığına ya da sürüde karşılıklılık olduğuna dair en ufak bir belirti dahi yoktur. Liderler, sergiledikleri cesaretin takdir edilmiyor oluşunu kabullenmek durumundadırlar. Dişi aslanlar Kısasa kısas oynamazlar.

Diğer hayvanların genelde Kısasa kısas stratejisi gütmeleri gerçeği, insanların topluluklarını karşılıklı fedakârlık ilkesine göre yapılandırmadıklarını kanıtlamaz. İlerideki birkaç bölümde göreceğimiz gibi, insan topluluklarının karşılıklı yükümlülüklerle dolu olduğuna dair çok büyük ve her daim artan miktarda kanıtlar vardır. Diğer pek az hayvanın kullanışlı bulunduğu ya da zihinsel kapasitesinin yettiği lisan öğrenmek ya da parmaklarımızla nesneleri tutup kavramak gibi karşılıklılık kavramı da, kullanıp fayda sağlamak için geliştirdiğimiz şeylerden biri olabilir. Salt insanlarda mevcut olmasından ötü-

3 Heinsohn, R. ve Packer C., 1995. Complex cooperative strategies in group-territorial African lions, *Science* 269: 1260-62.

rü böceklerin de yardımlaştığını düşünen Kropotkin yanılmış olabilir. Yine de zoologların haklılık payı var. Görünen o ki, Kısasa kısas gibi basit bir fikir, gerçek hayatın karmaşasından çok bilgisayar turnuvalarının yalınlaştırılmış dünyasına daha iyi uymaktadır.

Kısasa Kısasın Yumuşak Karını

Ekonomistlerin Kısasa kısasla ilgili farklı bir sıkıntıları vardı. Axelrod'un bir dizi bilimsel makalede yayımladığı ve daha sonra *The Evolution of Cooperation* (İşbirliğinin Evrimi) adlı kitapta derlediği keşifleri, popüler hayalgücünü cezbettiler ve basında geniş yer buldu. Salt bu hakikat bile kışkırtıcı oyun kuramcılarının bu keşifleri küçümsemesine yol açabilirdi ve beklenildiği gibi çok geçmeden eleştiri okları yağmaya başladı.

Juan Carlos Martinez-Coll ve Jack Hirshleifer laflarını esirgemediler: "Epey hayret verici bir iddia geniş kabul görmeye başladı: Kısasa kısas olarak bilinen basit karşılıklılık davranışının sadece Axelrod'un simülasyonları tarafından modellenen belirli bir ortamda değil, gayet yaygın biçimde geçerli olduğu anlayışı." Coll ve Hirshleifer, başka birilerinin de kalkıp, Kısasa kısas stratejisinin başarısız olabileceği bir turnuva koşullarını kolayca tasarlayabileceğini, ve daha da üzücüsü, hem kötü hem de iyi stratejilerin bir arada yer aldığı bir dünya simülasyonu yapmanın mümkün görünmediğini ileri sürdüler; oysa yaşadığımız dünya böyle bir yerdir.⁴

En sert eleştirmenlerden biri de Ken Binmore idi. Binmore, Axelrod'un simülasyonlarında bile, Kısasa kısasın, "daha kötü" stratejiye karşı tek bir oyun bile kazanmadığını fark etmenin çok önemli olduğunu ileri sürer: Dolayısıyla, şayet bir dizi oyundan çok tek bir oyun oynarsanız, Kısasa kısas stratejisi son derece kötü bir tavsiyedir. Eğer bu stratejiyi güderseniz budalasınız demektir. Unutmayın ki, Axelrod birçok farklı strateji arasındaki karşılaşmalarda elde edilen skorları topladı. Kısasa kısas, birer

4 Martinez-Coll, J. C. ve Hirshleifer, J., 1991, The limits of reciprocity, *Rationality and Society* 3, 35-64.

birer müsabaka kazanarak değil, birçok yüksek skorlu beraberlik ve kayıpların toplamıyla kazandı.

Binmore, Kısasa kisası bu kadar doğal bir fikir olarak karşılamamız gerçeğinin bizi –“özünde hepimiz biliriz ki, toplumun sürekliliğini sağlayan şey karşılıklık ilkesidir”– bu kavramın matematiksel rasyonalizasyonunu eleştirmeden kabul etmeye sevk ettiğine inanır ve şunu ekler: “Bilgisayar simülasyonlarıyla elde edilen genel anlam ve sonuçları ikna edici bulmadan önce, gerçekten de çok dikkatli olunmalıdır.”⁵

Bu eleştirilerin çoğu meselenin özünü ıskalar. Siyaseti yerçekimi prensipleriyle açıklamakta başarısız oldu diye Newton’ı ne kadar eleştirebilirsek, [gerçek] dünyada olan biten her şeyi kavramakta başarısız oldu diye Axelrod’u da o kadar eleştirebiliriz. Herkes mahkûmun ikileminin iç karartıcı bir ders verdiğini düşündü; dönemlik etmek akılcı olmakla kalmıyordu, insanların bunun böyle olduğunu fark etmemeleri de budalacaydı. Oysa Axelrod, kendi ifadesiyle “geleceğin gölgesi”nin bunu tümüyle değiştirdiğini keşfetmişti. Basit ve güzel bir strateji, Axelrod’un düzenlediği turnuvaları üst üste defalarca kazandı. İleride, ortaya konan şartların gerçekçi olmadığı ortaya çıksa da ve hayat böyle bir turnuvadan ibaret olmasa da, Axelrod’un çalışması, konuyu daha önce incelemiş olan herkesin genelgeçer varsayımını tümüyle yıkmıştı: Mahkûmun ikilemi durumunda tek akılcı tutum kötü olmaktır. Oysa iyiler de birinci gelebilir.

Kısasa kisasın, yüksek skorlu oyunlarda kaybetmek yoluyla kazanmasına gelince; meselenin en can alıcı noktası budur. Kısasa kisas her bir çatışmayı kaybeder ya da berabere bitirir fakat girdiği yarışmaların çoğunun yüksek skorlu işler olmasını garanti altına alıp, en fazla puanı toplayarak savaşı kazanır. Kısasa kisas rakibini kıskanmaz ya da onu “alt etmeyi” dilemez. Kısasa kisas, yaşamın, toplamı sıfır olan bir oyun olmadığına inanır: Benim başarıım, ille de senin zarar etmen demek değildir; iki kişi birden “kazanabilir”. Kısasa kisas her oyunu katılımcılar arasında bir boy ölçüşme olarak değil bir uzlaşma olarak görür.

Orta Yeni Gine’nin dağlık bölgelerinde, kabileler arasında-

5 Binmore, K., 1994, *Game Theory and the Social Contract, Cilt 1: Playing Fair*, MIT Press, Cambridge, Mass.

ki tehlikeli ve istikrarsız olduğu kadar karşılıklı da olan ittifaklar ve kan davalarıyla örülü bir ortamda yaşayan bazı insanlar yakın bir geçmişte futbola merak sardılar; fakat bir oyunda yenilmenin kan basıncı için biraz fazla olduğunu düşünen kabile mensupları kuralları değiştirdiler. Oyun, her bir taraf belli bir sayıda gol atana dek sürer. Herkes iyi zaman geçirir fakat kaybeden yoktur ve gol atan herkes kendini kazanan biri olarak sayabilir. Bu, toplamı sıfır olan bir oyun değildir.

Bölgeye yeni gelmiş bir rahip olan hakem, yine beraberlikle biten bir oyunun ardından "Oyunun amacı diğer takımı yenmeye çalışmaktır. Birinin kazanması lazım!" diye itiraz etti. Rakip takımların kaptanları ise sabırla rahibe yanıt verdiler. "Hayır Peder. Burada, Asınat'ta işler öyle yürümüyor. Eğer biri kazanırsa, bir başkası kaybetmek durumunda kalır ve bunun kimseye faydası yoktur."⁶

Bunun bize tuhaf gelmesinin tek nedeni, bu fikri –en azından bir müsabaka bağlanunda– kavramakta içgüdüsel olarak son derece zorlanmamızdır (Yeni Gine futbolundan ne ölçüde keyif alındığına dair benim de kuşkularım var). Örneğin ticareti ele alalım. Ticaretten elde edilen kazançların karşılıklı olduğu ekonomistlerce aşikârdır: Şayet iki ülke, aralarındaki ticaret hacmini arttıırırlarsa, ikisi de kazançlı çıkar. Oysa, görüşlerini temsil eden demagog bir yana, sokaktaki insan buna farklı bakar. Sıradan insan ve onu temsil eden politikacıya göre ticaret bir rekabet meselesidir: İhracat iyidir, ithalat kötüdür.

Yeni Gine'dekinden biraz farklı bir futbol turnuvası hayal edin. Bu müsabakada lig şampiyonu, en çok oyun kazanan değil, en çok gol atan takımdır. Şimdi farz edin ki, bazı takımlar mümkün olduğunca az gol yemeye ve mümkün olduğunca çok gol atmaya çalışarak normal futbol oynamaya karar verirler. Diğer takımlar farklı bir strateji denerler. Önce karşı takımın gol atmasına izin verip, ardından kendileri gol atmaya çalışırlar. Gol atmalarına izin verildiği takdirde de, yine rakip takıma gol atma şansı tanıyarak karşılık verirler. Hangi takımların en çok başarı

6 Badcock, C., 1990. Three fundamental fallacies of modern social thought, *Sociological Notes* No. 5. Hakemin söyledikleri, Lyall Watson tarafından 13 Temmuz 1995 tarihli *Financial Times* gazetesinde alıntılanmıştır.

elde edeceğini çabucak anlayabilirsiniz: Kısasa kısas taktiği güdenler. Dolayısıyla futbol, toplamı sıfır olan bir oyundan, toplamı sıfır olmayan bir oyuna dönüştürüldü. Axelrod'un sağladığı başarı, mahkûmun ikilemini toplamı sıfır olan bir oyundan, toplamı sıfır olmayan bir oyuna dönüştürmekti. Hayat, nadiren toplamı sıfır olan bir oyundur.

Fakat Binmore ve diğer cleştirmenlerin haklı olduğu önemli bir husus vardı. Axelrod, Kısasa kısasın "evrimsel açıdan sabit" (yani Kısasa kısas oynayan bir topluluk bir başka stratejinin oyuna hâkim olmasına karşı muafıtır) olduğu sonucuna varmakta fazla aceleci davranmıştı. İleride düzenlenen bilgisayar simülasyonlu turnuvalar, bu sonucu temelden sarstı. Bunlardan biri Axelrod'un düzenlediği üçüncü turnuvaydı ve bu turnuvada Rob Boyd ve Jeffrey Lotberbaum, Kısasa kısasın kazanmadığı turnuvalar tasarlamının kolay olduğunu ortaya koydular.

Önemli noktaları özetlemek gerekirse, bu turnuvalarda gelişigüzel karıştırılmış stratejiler, en son oyundaki puanlarınca (5, 3, 1 veya 0) belirlenen bir hızda çoğalarak sınırlı bir alan için birbirlerine karşı mücadele verirler. Bu koşullarda, "Her zaman döneklik et" gibi, işbirliğine dayalı naif stratejileri sömürüp, oyunun dışına iten kötü niyetli stratejiler ilk başta başarı sağlar. Fakat çok geçmeden bu stratejiler yavaşlamaya ve güçsüzleşmeye başlar çünkü salt birbirleriyle karşılaşp, yalnızca bir puan alırlar. Şimdi Kısasa kısasın kendini gösterme zamanı gelmiştir. "Her zaman döneklik et" stratejisine karşı oynayan Kısasa kısas, çok geçmeden rakibini beş puanlık cazibeden bir defadan fazla mahrum etmek için döneklik yapar; fakat Kısasa kısas stratejisiyle kendine karşı oynarken işbirliği yapar ve 3 puanı alır. Dolayısıyla, bir Kısasa kısas stratejisi, kendi gibi birkaç strateji bulup, küçük bir işbirlikçi topluluk dahi oluşturabildiği sürece, bu stratejiler gelişip çoğalarak "Her zaman döneklik et" stratejilerini ortadan kaldırabilirler.⁷

7 Yakın geçmişte, zaman kriterinden çok, alan kriterine göre mahkûmun ikilemi oyunları oynandı ve bilakis, bu oyunlar Kısasa kısasın güçlü bir strateji olduğu yönündeki izlenimleri destekler. Bkz. Hutson, V. C. L. ve Vickers, G. T. 1995, The spatial struggle of tit-for-tat and defect. *Philosophical Transactions of the Royal Society of London* B 348: 393-404; Ferriere, R. ve Michod, R. E. 1995, Invading wave of cooperation in a spatially iterated prisoner's dilemma. *Proceedings of the Royal Society of London*, B 259: 77-83.

Fakat artık şimdi Kısasa kisasın zaaflarından bahsetmek lazımdır. Örneğin, Kısasa kisas, hatalara karşı savunmasızdır. Unutmayın ki bu, işbirliği yapılan, fakat döneklikle karşılaşıldığında aynı şekilde cezalandırma yoluna gidilen bir stratejidir. Kısasa kisas stratejisi güden iki oyuncu karşılaştığında, mutlu bir işbirliğine gidilir fakat şayet aralarından biri, tümüyle rastlantısal bir hatadan dolayı döneklik sergilemeye başlarsa, diğer oyuncu misilleme yapar ve çok geçmeden her iki oyuncu da karşılıklı, berbat ve verimsiz bir döneklik döngüsü içine girerler. Yaşanmış olaylardan yola çıkarak örnek vermek gerekirse, Kuzey İrlanda'da, bir İngiliz askerini hedef alan bir IRA tetikçisi, tesadüfen olay yerinde bulunan masum bir Protestan'ı öldürür; bu hata, gelişigüzel seçilmiş bir Katolik'in, hükümet yanlısı bir tetikçi tarafından intikam almak amacıyla öldürülmesine yol açabilir ve bunun üzerine öldürülen masum Katolik'in intikamı alınır ve bu böyle sürüp gider. Art arda yaşanan bu ölümler Kuzey İrlanda'da yıllar boyunca Kısasa kisas ölümleri olarak anıldı.

Bu tür zaaflardan ötürü, Kısasa kisas stratejisinin Axelrod turnuvalarındaki başarısının büyük ölçüde turnuvaların yapısından kaynaklandığı belliydi. Turnuvalar bu zaafların açığa çıkmasını önliyordu. Hataların yapıldığı bir dünyada, Kısasa kisas ikinci sınıf bir stratejidir ve diğer her türden strateji daha başarılı olur. Yeni stratejilere dair karmaşık ayrıntılar ortaya kondukça, Axelrod'un çıkardığı net sonuçlara gölge düştü.

Huzurlarınızda Pavlov

Şimdi, kıvrak zekâlı, usta bir matematikçi olan Karl Sigmund'un, 1980'lerin sonunda bir grup öğrenciye oyun kuramı üzerine seminer verdiği Viyana'ya geçiyoruz. Dinleyicilerin arasında bulunan Martin Nowak adında bir öğrenci, kimya eğitimini bırakıp bir oyun kuramcısı olmaya o an, orada karar verir. Nowak'ın kararlılığından etkilenen Sigmund, öğrencisini, Kısasa kisasın ardından mahkûmun ikilemini açmaza sokan pürüzleri çözmekle görevlendirir ve Nowak'tan gerçekçi bir dünyadaki kusursuz stratejiyi bulmasını ister.

Nowak, hiçbir şeyin mutlak olmadığı ve her şeyin istatistiklere dayalı olduğu farklı türde bir turnuva tasarladı. Bu tasarıda, stratejiler, belli olasılıklarla tesadüfi hatalara düşüyor veya yine olasılığa dayalı biçimde taktik değiştiriyordu. Sistem, gelişmeleri muhafaza edip, başarısız taktiklerden vazgeçerek “öğreniyor” ya da evriliyordu. Stratejilerin işleri yürütme olasılığı dahi, yavaş yavaş evrimsel değişime açık hale geliyordu. Bu yeni gerçeklik, aşırı karmaşıklıkları bir kenara iterek, önemli ölçüde fayda sağladı. Oyunu kazanma kapasiteleri birbirine denk birkaç strateji yerine, tek bir strateji açıkça üstünlük sağlıyordu. Bu, Kısasa kısas stratejisi değil, fakat onunla çok yakından bağlantılı Cömert-Kısasa kısas stratejisiydi (ben kısaca Cömert diye bahsedeceğim).

Cömert, münferit hataları zaman zaman affeder. Yani, her üç seferden birinde, tek bir dönemliğe karşı bağışlayıcıdır. Yapılan tüm münferit hataları affetmek –Çifte kısasa kısas olarak bilinen strateji– sadece istismara davetiye çıkarır. Fakat üçte bir olasılıkla bunu gelişigüzel uygulamak, bir yandan dönemlerin suiistimal girişimlerine karşı koruma sağlarken karşılıklı ihanet döngülerini kırmakta çok başarılı olur. Ara sıra hataya düşen ve nüfusu katıksız Kısasa kısas oyuncularından oluşan bir bilgisayar ortamında Cömert, Kısasa kısas pahasına yayılacaktır. Ne gariptir ki Kısasa kısas, sadece kendisinden daha iyi niyetli bir stratejiye yol açar. Kısasa kısas, Mesih değil, Vaftizci Yahya’dır.

Fakat Cömert de Mesih değildir. Bu, daha da iyi niyetli, naif stratejilerin yayılmasına olanak tanıyacak denli cömert bir stratejidir. Örneğin, aslında onları her zaman alt etmese de “Her zaman işbirliği yap” gibi basit bir strateji, yok olmanın eşiğinden dönüp, Cömert oyuncular arasında yayılabilir; Fakat “Her zaman işbirliği yap” vahim ölçüde cömert bir stratejidir ve en kötü niyetli strateji olan “Her zaman döneklık et” tarafından kolayca istila edilir. “Her zaman döneklık et”, Cömert oyuncular arasında hiçbir sonuç vermez; fakat bu oyunculardan bazıları “Her zaman işbirliği yap” stratejisi gütmeye başarlarsa, strateji üstünlük sağlar. Dolayısıyla, sonuçta karşılıklı iyilik yapılan bir mutlu ve mesut bir dünyada yaşamak şöyle dursun, Kısasa kısas Cömert stratejisine, Cömert, “Her zaman işbirliği yap” stratejisine,

bu da dizginlenemez bir döneklige yol açabilir ki sonuçta başladığımız yere geri döneriz. Axelrod'un vardığı yargılardan biri yanlıştı: Oyunun kalıcı bir sonucu yoktur.

1992 yılının yaz aylarına girildiği sırada, Sigmund ve Nowak, mahkûmun ikilemi oyununun kalıcı bir çözümü olmadığına dair elde ettikleri sonuçtan ötürü sıkıntı içerisindeydiler. Bu, oyun kuramcılarının hazetmediği, kafa karıştırıcı türden bir neticeydi. Fakat şans eseri, Sigmund'un tarihçi olan karısı, ataları üzerine inceleme yaptığı bir Alman asilzadesinin, aşağı Avusturya eyaleti, Waldviertel bölgesindeki masalsı Schloss Rosenberg kalesinde misafir edilmek üzere o yaz davet almıştı. Sigmund, Nowak'ın kendilerine katılmasını istedi ve mahkûmun ikilemi oynamak üzere yanlarına iki dizüstü bilgisayar alıp yola çıktılar. Kartal ve şahinle avlanma üzerine eğitim veren bir okul olarak kullanılan kalede avlanma tekniklerini geliştiren şah kartalların, gün boyunca, iki saatte bir kale avlusu üzerinde yaptıkları üç yüz metrelik dalışlar, iki matematikçinin dikkatini dağıtıyordu. Burası, Sigmund ve Nowak'ın bilgisayarlarında yarattıkları turnuvalardaki düellolara yaraşır, ortaçağ dekoruna sahip bir yerdi.

Sigmund ve Nowak en başa dönerek, daha önce reddedilmiş her türden stratejiyi turnuva listelerine ekleyip, salt kazanan değil aynı zamanda turnuvayı kazandıktan sonra istikrarlılık da gösteren bir stratejiyi bulmaya giriştiler; yanı sıra, oyunadaki davranış ve tepki döngüsüne biraz daha iyi bir hafıza kazandırmaya çalıştılar. Yeni stratejiler Kısasa kısas'ta olduğu gibi, yalnızca karşısındaki oyuncunun son hamlesine tepki vermiyip kendi önceki hamlesini de hatırladı ve buna göre davrandı. Bir gün, dalış yapan kartallar pencerenin önünden geçtikleri sırada birdenbire ilham verici bir gelişme yaşandı. İlk defa Anatol Rapoport'un denediği eski bir strateji sürekli birinci olmaya başladı. Rapoport, Ahmak diye nitelendirdiği stratejiden umudunu keserek bir kenara bırakmıştı. Fakat bu, Rapoport'un stratejiyi, karşısında naif kaldığı "Her zaman döneklik et" stratejisiyle rekabete sokmasından kaynaklanıyordu. Nowak ve Sigmund, Ahmak'ı Kısasa kısasın egemen olduğu bir dünyaya soktu ve Ahmak eski stratejiyi bozguna uğratmakla kalmayıp, o an-

dan itibaren yenilmezliğini ilan etti. Dolayısıyla Ahmak, "Her zaman döneklık et" stratejisine karşı galip gelemese de, Kısasa kısas, "Her zaman döneklık et" stratejisine bir kez baskın çıktıktan sonra, parsayı toplayabilir. Kısasa kısas bir kez daha Vaftizci Yahya rolüne soyunuyordu.

Ahmak'ın diğer adı Pavlov'dur – tepkisel kavramının zıddı olduğundan bazıları bunun daha da yanıltıcı olduğunu ileri sürse de. Nowak, Kazan-kal/Kaybet-değiştir gibi zor ama stratejiyi tam olarak anlatan bir ifade kullanması gerektiğini kabul eder fakat bunu yapmak istemediğinden Pavlov ifadesi benimsenir. Pavlov gayet basit bir strateji güden rulet oyuncusuna benzer. Şayet bahsi kırmızı renge koyup kazanırsa, bir sonraki oyunda da kırmızıda kalır; eğer kaybederse bir sonraki bahsini siyah renge koyar. Kazanç, üç ya da beş puan (ödül ve cazibe); kayıp, 1 ya da 0 (ceza ve enayinin ödediği diyet) puan anlamına gelir. Bu prensip –yani sana zarar vermediği sürece davranışından vazgeçmezsin– köpek eğitimi ve çocuk yetiştirme dahil olmak üzere gündelik eylemlerin birçoğunun temelinde vardır. Çocuklarımızı, ödüllendirilen şeyleri yapmayı sürdürecekleri ve cezalandırılan şeyleri yapmaktan vazgeçecekleri varsayımı üzerine yetiştiririz.

Pavlov, işbirliğini tesis ettiğinden, Kısasa kısas gibi iyi niyetli, karşısındakine iyilik yapma eğilimi olduğundan karşılıklı fedakârlık içeren ve hataları cezalandırmasına rağmen, sonra işbirliğine geri döndüğü için de, Cömert gibi bağışlayıcı bir stratejidir. Buna karşın, "Her zaman işbirliği yap" gibi naif işbirlikçi stratejileri sömürmesine çanak tutan intikamcı bir tarafı vardır. Şayet Pavlov bir enayiye denk gelirse, sürekli döneklık yapar. Böylece işbirlikçi bir dünya yaratır fakat bu dünyanın bozulup, beleşçi ve asalakların refah içinde yaşadığı aşırı güvene dayalı bir Ütopya'ya dönüşmesine izin vermez.

Bununla birlikte Pavlov'un zaafları iyi biliniyordu. Rapoport'un keşfetmiş olduğu üzere, bu strateji, kötü niyetli "Her zaman döneklık et" stratejisi karşısında çoğunlukla çaresizdir. Pavlov sürekli işbirliği stratejisine döner ve enayinin ödediği diyet katlanır – orijinal adı olan Ahmak da buradan gelir. Dolayısıyla Kısasa kısas kötü adamları temizleyip işini bitirene dek Pavlov yayılamaz. Fakat Nowak ve Sigmund, Pavlov'un bu ku-

surunun salt belirleyici yani tüm stratejilerin önceden belli ve tanımlı olduğu bir oyunda ortaya çıktığını keşfettiler. Her bir stratejinin bir sonraki hamlede ne yapacağına karar vermek için zar attığı, olasılık ve öğrenmeye dayalı daha gerçekçi dünyada çok farklı bir şey oldu. Pavlov, Her zaman döneklik et" stratejisinin kendi üstünlüğüne meydan okuyamayacağı bir aşamaya göre olasılıklarını hızla ayarladı. Pavlov gerçekten de evrimsel anlamda sabit bir stratejiydi.⁸

Korkak Tavuk Rolüne Soyunan Balık

Pavlov'u hayvanlar mı yoksa insanlar mı kullanır? Nowak ve Sigmund görüşlerini yayımlayana dek, hayvanların uyguladığı Kısasa kısasın en bariz örneklerinden biri, Manfred Milinski'nin dikenlibalık denen bir türle yaptığı bir deneydi. Dikenlibaliklar ve ufak golyan balıkları turnabalıklarına yem olurlar; bu balıklar, sürülerini küçük keşif grupları halinde terk edip, turnabalığının yarattığı tehlikenin boyutunu ölçüp biçebilmek için tedbirli bir biçimde düşmanlarına yaklaşırlar. Budalaca görünen bu cesaret gösterisinin bir ödülü de olmalıdır; doğa bilimciler bunun, dikenlibalıklara bazı değerli bilgiler sağladığını düşünmektedir. Örneğin, şayet turnabalığının aç olmadığına ya da karnını henüz doyurduğuna kanaat getirirlerse, kendi karınlarını doydurmaya devam ederler.

İki dikenlibalık, düşmanları olan bir yırtıcı balığı birlikte inceledikçe bir dizi kısa ve ani hamleyle ileri doğru hareket ederler ve her defasında dikenlibalıklardan biri, ilk adımı atarak tehlikeyi göze alır. Şayet turnabalığı hareket ederse, her iki dikenlibalık da gerisin geriye hamle ederler. Milinski bunların bir dizi küçük, mahkûmun ikilemi hamleleri olduğunu ileri sürdü ve her balığın, ileriye yapılacak bir sonraki hamlenin "dayanışmaya" dayalı iyi niyetini sergilemesi gerektiğini ya da bir "döneğin" yeğ tutacağı bir yol izleyerek, diğer balığın, turnabalığına yanaşmasına seyirci kaldığını ifade etti. Milinski, aynaları bü-

8 Nowak, M. A., May, R. M. ve Sigmund, K., 1995, The arithmetics of mutual help *Scientific American* 272: 50-55.

yük bir ustalıkla kullanarak, her balığa, (aslında aynadaki kendi yansımaları olan) görünürde bir yoldaş sundu. Bu yansıma ya gerçek balıkla yan yana yer aldı ya da gerçek balık, turnabalığına yaklaştıkça giderek daha geride kaldı. İlk başta Milinski, bulguladığı sonuçları Kısasa kısas bağlamında yorumladı: Dönek balık, yanında dönek değil de işbirliği yapan bir balık varsa daha cesur ve atak davranıyordu. Fakat Milinski Pavlov'dan haberdar olunca, balığın bir dönem işbirliğine giden fakat artık sürekli döneklik yapan bir yol arkadaşıyla eşleştirildiğinde işbirliği ile döneklik arasında gidip geldiğine yönelik yeni bir yorumda bulundu – Pavlov gibi fakat Kısasa kısas'tan farklı.

Balıklara ileri düzeyde oyun kuramcılar olarak bakmak kulağa tuhaf gelebilir fakat kuramda balığın ne yaptığını anlıyor olması şartı yoktur. Karşılıklı fedakârlık, bilgisayar simülasyonlarının kanıtladığı gibi tümüyle bilinçsiz bir robotta da evrilebilir, yeter ki mahkûmun ikilemi türünden koşullar altında başka robotlarla etkileşiyor olsun. Stratejiyi kurgulamak bizzat balığın değil, bunu programlayıp balığa yerleştiren evrimin marifetidir.

Hikâye Pavlov'la bitmez. Nowak, Oxford Üniversitesi'ne geçtiğinden, Cambridge'den birilerinin de Pavlov'u gölgede bırakmak için kolları sıvamastan kaçınılmaz hale geldi. Bu birileri Marcus Frean'dı. Frean, yeni bir numara deneyerek, iki oyuncunun eş zamanlı olarak hareket etmek zorunda olmadıkları daha gerçekçi bir oyun oynadı. Vampir yarasalar birbirlerine aynı anda iyilik yapmazlar. Bunu sırayla yaparlar – sırf eğlence olsun diye yiyecek değiş tokuşu yapmanın pek bir anlamı olmazdı. Frean bu “dönüşümlü mahkûmun ikilemi” oyununu bilgisayarında çalıştırdı ve beklendiği gibi, Pavlov'u alt eden bir strateji gelişti. Frean bunu Sıkı-ama-adil diye adlandırdı. Pavlov gibi, Sıkı-ama-adil stratejisi de işbirlikçilerle işbirliğine gider, karşılıklı bir dönekliğin ardından işbirliğine döner ve bir daha döneklik yaparak enayiye cezalandırır. Fakat Pavlov'un aksine, Sıkı-ama-adil, bir önceki karşılaşmada enayi durumuna düşmesinin ardından işbirliğini sürdürür. Dolayısıyla Sıkı-ama-adil biraz daha iyi niyetlidir.

Burada önemli olan, Sıkı-ama-adil'i yeni tanrı ilan etmek değil, fakat oyunu eşzamansız oynamanın, sakınılan cömertliği daha da faydalı hale getirdiğini fark etmektir. Bu, sağduyu ile

bağdaşır. Şayet karşınızdaki oyuncudan önce hareket etmek durumundaysanız ya da aksi durum söz konusuysa, işbirliğinin olup olmayacağını, iyi davranarak öğrenmekte fayda vardır. Diğer bir ifadeyle, üzerinizde kötü bir izlenim bırakmadıkları sürece yabancılara kaşınızı çatıp, somurtmazsınız; onları gülümsemeyle selamlarsınız.

Ahlak Dersini İlk Verenler

Her şeye karşın, ufukta daha da zorlu bir sorun belirir. Mahkûmun ikilemi iki oyuncu arasında oynanır. Şayet iki oyuncu, süresiz olarak kendi aralarında oynarlarsa, görünen o ki, işbirliği kendiliğinden gelişebilir. Ya da daha doğru ifadeyle, sadece hemen yakınınızdaki insanlarla karşılaştığınız bir dünyada, onlara iyiliksever yaklaşmak fayda sağlar. Fakat böyle bir dünyada yaşamıyoruz.

Karşılıklı fedakârlık iki kişi arasında bile işbirliği yaratmak konusunda yeterince zorlanmıştır: İkili birbirlerine yeniden rastlayacaklarına ve birbirlerini tanıyacaklarına emin olarak aralarındaki sosyal paktı denetleyebilmelidirler. Peki üç ya da daha fazla insan söz konusuysa işler ne kadar daha zordur? Grup ne kadar büyükse, işbirliğinin faydalarına ulaşmak da o kadar güçtür ve karşılaşılan engeller de o denli büyüktür. Gerçekten de, Rob Boyd adında bir kuramcı, salt Kısasa kisasın değil, karşılıklı fedakârlığa dayanan herhangi bir stratejinin, büyük gruplardaki işbirliğini açıklamakta tek kelimeyle yetersiz olduğunu ileri sürmüştür. Bu, büyük bir gruptaki başarılı bir stratejinin, nadiren görülen dönekliklere karşı bile son derece tahammülsüz olmasından ötürüdür; aksi takdirde beleşçiler –döneklik yapan ve dayanışmayan bireyler– daha iyi vatandaşların pahasına hızla çoğalacaklardır. Fakat bir stratejiyi nadiren görülen dönekliğe karşı tahammülsüz kılan özellikler, her şeyden önce, karşılıklı fedakârlık yapanların az sayıdayken bir araya gelmelerini güçleştiren özelliklerdir.⁹

⁹ Boyd, R., 1992., *The Evolution of reciprocity when conditions vary, Coalitions and Alliances in Humans and Other Animals* (Yay. Haz. Harcourt, A. H. ve De Waal, F. B. M.), içinde. Oxford University Press, Oxford.

Bizzat Boyd'un buna bir yanıtı vardır. Boyd, karşılıklı fedakârlığa dayalı işbirliği'nin, sadece dönemleri değil, fakat dönemleri cezalandırmaktan kaçınanları da cezalandıran bir mekanizma olduğunda evrimleşebileceğini öne sürer. Boyd buna "ahlakçı" bir strateji der ve gruba fayda sağlasa da sağlamasa da bu, sadece işbirliğinin değil, bireysel anlamda bedeli yüksek herhangi bir davranışın yayılmasına yol açabilir. Aslında bu, epey ürkütücü ve otoriter bir mesajdır. Kısasa kısas, herhangi bir otoritenin iyi davranmalarını söylemelerine gerek olmadan, iyi davranışların egoistler arasında yayılmasını öne sürerken, Boyd'un ahlakçılığında bir faşitin ya da tarikat liderinin ustalıkla yönlendirebileceği bir güç göze çarpar.

Büyük gruplardaki beleşçiler sorununun daha güçlü bir potansiyele sahip bir başka yanıtı vardır: Dışlamanın gücü. Şayet insanlar dönemleri tanırılsa, onlarla oyun oynamayı reddederler. Bu da dönemleri Cazibe'den (5), Ödül'den (3) ve hatta Ceza'dan (1) bile etkin bir şekilde mahrum eder. Dönekler tek bir puan toplama şansına dahi sahip olmazlar.

Philip Kitcher adında bir felsefeci, toplum dışına itmenin gücünü inceleyen "tercihe bağlı mahkûmun ikilemi" oyununu tasarladı. Kitcher bir bilgisayara dört tür strateji tanımladı: Sadece daha önce kendilerine karşı dönemlik yapmayanlarla oynayan, ayırım yapan özgeci; her zaman dönemlik yapmaya çalışan, istekli dönemler; herhangi bir karşılaşmadan kaçınmayı tercih eden yalnızlar; ve sadece daha önce hiç dönemlik etmemişlerle oynayan, fakat ardından haince onlara dönemlik yapan seçici dönemler.

Yalnızlara karşı sayıca üstün gelen Ayrımcı fedakârlar (AF'ler) çok geçmeden yaygınlaşırlar çünkü bunlar birbirlerini bulup Ödülü toplarlar. Fakat bu durumda seçici dönemler şaşırtıcı bir şekilde AF nüfusunu istila edemezler, oysa AF'ler seçici dönemlerden birini istila edebilir. Diğer bir ifadeyle, tam da Kısasa kısas kadar "iyi niyetli" olan ayrımcı fedakârlık, anti sosyal toplulukları tekrar istila edebilir. Ayırım yapmayan işbirlikçilerin yavaş yavaş üstün gelmesine karşı benzer bir zaaftan ötürü, Ayrımcı fedakârlık, Kısasa kısatan daha istikrarlı değildir fakat elde ettiği başarı, toplum dışına itme-

nin mahkûmların ikilemlerini çözmekteki gücüne dair ipuçları sunar.¹⁰

Kitcher'ın programları, tarafların güvenilir olup olmadıklarına dair karar vermek için tümüyle geçmiş davranışlarını gözden geçirmeye dayanıyordu. Fakat potansiyel fedakârlar arasında ayırım yapmak bu denli geriye dönük olmak zorunda değildir. Potansiyel örnekleri önceden tanıyıp, onlardan kaçınmak mümkün olabilirdi. Robert Frank adında bir ekonomist, bunu öğrenmek için bir deney hazırladı. Frank, bir grup birbirini tanımayan insanı, yarım saat boyunca bir odada tuttu ve her birinden, tek bir mahkûmun ikilemi oyununda, odadakilerden kimin işbirliği ve kimin döneçlik yapacağına dair, şahsen tahminde bulunmalarını istedi. Denekler, sırf şans eseri doğru tahminde bulunmaktan çok daha ötesine geçtiler. Otuz dakikalık bir tanışıklığın ardından bile, denekler işbirliğine yatkın olup olmadıklarını öngörebilecek kadar birbirleri hakkında fikir yürütebiliyorlardı.

Frank bunun çok da şaşırtıcı olmadığını ileri sürer. Bizler, *hayatımızın önemli bir bölümünü diğer insanların güvenilirliklerini ölçüp biçmekle geçirir ve kendimizden bir ölçüde emin olarak, anlık yargılara varırız*. Frank, ikna olmayanlar için varsayım dayalı bir deney ortaya koyar. "Tanıdığınız (fakat daha önce tarım ilaçlarını ortadan kaldırıp, tasfiye etmişliklerine tanık olmadığınız) insanlar arasında, son derece zehirli bir tarım ilacı atığını düzgün bir biçimde tasfiye etmek için, diyelim ki kırk beş dakika boyunca araba kullanma külfetine katlanacak biri var mı? Eğer varsa, o zaman insanların işbirliğine yatkınlığı öngörebileceğine dair önermeyi de kabul edersiniz."¹¹

Balık Güvenilir midir?

Şimdi, iyi davranmak için, birdenbire yeni ve güçlü bir sebep ortaya çıkmıştır: İnsanları sizinle oynamaya ikna etmek. Güven

10 Kitcher, P., 1993. The evolution of human altruism, *Journal of Philosophy* 90: 497-516.

11 Frank, R. H., Gilovich, T. ve Regan, D. T. 1993, The evolution of one-shot cooperation, *Ethology and Sociobiology* 14: 247-56.

vermeyen ve buna yönelik bir itibar tesis etmeyenler, İşbirliği-
nin ödülü *ve döneklık yapmanın cazibesinden* men edilirler. İşbirli-
ği yapanlar, işbirliği yapanları arayıp bulabilirler.

Kuşkusuz böyle bir sistemin işlerlik kazanması için bireyler
birbirlerini tanımayı öğrenmelidir; ki bunu da becermek kolay
değildir. On bin balıktan oluşan bir ringa sürüsü ya da on bin
karıncadan oluşan bir kolonideki bireylerin arasında hiç şöyle
bir konuşma geçti mi bilemiyorum: “İşte yine eski dostum Fred
burada.” Fakat geçmediğini varsayarsam pek yanılmış olmam.
Öte yandan, bir vervet maymununun, muhtemelen sürüsündeki
diğer her bireyin sesini ve görüntüsünü bildiğini iddia edersem
de aynı şekilde yanılmış olmam; zira Dorothy Cheney ve Robert
Seyfarth adlı primatologlar bu kadarını bulgulamışlardır. Dola-
yısıyla bir maymun karşılıklı dayanışma ve işbirliği için gereken
niteliklere sahiptir fakat ringa balığı değildir.

Oysa balığın günahına giriyor olabilirim. Manfred Malins-
ki ve Lee Alan Dugatkin, dikenlibalıkların, yırtıcı düşmanları-
nı incelemek için hayatlarını tehlikeye attıklarında topluluktan
dışlanmaya ilişkin gayet açık örnekler bulgulamışlardır. Bir ba-
lık, geçmişte işbirliği yapmayan bir balığın değil, sürekli işbir-
liği yapmış bir diğer balığın döneklğine daha fazla tahammül
gösterecektir. Dikenlibalıklar da yırtıcıyı incelemek için sürü-
den her ayrılışlarında kendilerine eşlik etmesi için aynı balığı
seçme eğilimindedir – tutarlı bir biçimde iyi işbirlikçi olan eşler.
Diğer bir ifadeyle, dikenlibalıklar sürüdeki bireyleri tanıma ko-
nusunda epey becerikli olmakla kalmayıp, bireylerin sicilini ta-
kip etmekte de (hangi balığın “güvenilir” olduğunu hatırlamak-
ta) beceri gösterir.

Hayvanlar âleminde karşılıklı dayanışma ve işbirliğinin ne
kadar nadir olduğu göz önünde bulundurulursa, bu, kafa karış-
tırıcı bir keşiftir. Karıncalardaki ve yavrularına özen gösteren
her tür yaratıktaki işbirliğini açıklayan akraba kayırmacılığı-
yla kıyaslandığında, karşılıklı fedakârlığın pek nadir olduğu gö-
rülür. Büyük olasılıkla bu, karşılıklılığın salt tekrar eden bir et-
kileşimi değil aynı zamanda diğer bireyleri tanıma ve geçmişte-
ki davranışlarını izleme becerisini de gerektirmesinden ötürü-
dür. Sadece ileri düzeydeki memelilerin –insansılar, yunuslar,

filler ve diğer birkaçı- birkaç bireyden fazlasını birbirinden ayırt edebilecek denli yeterli beyin gücüne sahip oldukları düşünülür. Artık dikenlibalıkların da, en azından bir iki “arkadaşlarının” geçmiş davranışlarını hatırlayabildiklerini bildiğimizden, bu varsayımı esnetmemiz gerekebilir.

Dikenlibalıkların becerileri ne olursa olsun, en kayıtsız kalınan tanıdıklarının bile özelliklerini hatırlama gibi muazzam bir yeteneğe, uzun bir yaşama ve geniş bir hafızaya sahip insanoglunun da, diğer herhangi bir türden çok daha büyük bir özgüvenle “tercihe bağlı mahkûmun ikilemi” oyunu oynamak üzere donatılmış olduğundan şüphe yoktur. Gezegendeki tüm türler arasında, mahkûmun ikilemi turnuvalarının kıstaslarına uyma ihtimali en fazla olan -Nowak’ın ifadesiyle “defalarca karşılaşp bir araya gelme, birbirini tanıma ve geçmiş karşılaşmaların sonuçlarını hatırlama” yeteneği olan- tür, insandır. Doğrusunu söylemek gerekirse, bu bizim türümüzün bir özelliği olabilir: Karşılıklılık ve dayanışmada başka hiçbir türün olmadığı kadar iyiyiz.

Bir düşünün: Karşılıklılık ilkesi her insanın tepesinde Demokles’in kılıcı gibi sallanır. Salt kitabına iyi bir eleştiri yazayım diye beni partisine davet ediyor. İki defa akşam yemeğine geldiler ama bizi bir kez dahi davet etmediler. Onun için yaptıklarımdan sonra, bunu bana nasıl yapar? Benim için bunu yaparsan, sana söz veriyorum daha sonra telafi edeceğim. Bunu hak edecek ne yaptım? Bunu bana borçlusun. Yükümlülük; borç; iyilik; pazarlık; sözleşme; değiş tokuş; anlaşma... Karşılıklılık düşüncesi, dilimize ve yaşamlarımıza nüfuz etmiştir. Başka hiçbir konuda bu, yiyeceğe karşı olan tutumumuzda olduğu kadar bariz değildir.

BEŞİNCİ BÖLÜM

GÖREV VE ZİYAFET

İnsanın yiyecek konusundaki cömertliğine açıklık getirilir

Kim babunları anlayıp yorumlarsa, metafiziğe
Locke'dan daha büyük hizmet etmiş olur.

Charles Darwin, *Not Defterleri*¹

1 Barret, P. H., Cantrev, P. J., Herbert, S., Kohn, D. ve Smith, S. (Yay. Haz.) 1987, *Charles Darwin's Notebooks, 1836-1844*. Cambridge University Press, Cambridge.

Cinselliğin toplum içinde alenen yapılan, fakat yemek yemenin gizli gizli yapılan, mahrem bir eylem olduğunu farz edin. Öyle ki, gizlice cinsel ilişkiye girmek kesinlikle tuhaf ve toplum içinde yemek yerken yakalanmak da çok ayıp olarak kabul ediliyor olsun. Dünyanın bu şekilde organize olamaması için, insan doğası dışında özel bir neden yoktur. Yiyeceğin paylaşılması ve cinselliğin özel olması tek kelimeyle tasarımıımızın birer unsurudur. Bu, insan zihninde öylesine kökleşip yer etmiştir ki, aksini düşünmek bile gariptir. Çeşitli tarihçilerin benimsediği, cinsel mahremiyetin ortaçağ Hristiyanlığının kültürel bir icadı olduğu fikrinin çürütülmesinin üzerinden çok zaman geçti. Tüm dünyada, insanlar hangi tanrıya ibadet ederlerse etsinler ve toplum içinde ne kadar kapalı ya da açık giyinirlerse giyinsinler, cinsellik, herkes uykuya çekildiğinde sessizce ya da gündüz vakti, başka hiç kimsenin göremeyeceği yerlerde gizlice yapılan bir eylemdir. Bu evrensel bir insan özelliğidir. Öte yandan yemek yemek, yalnızca evrensel bir müşterek eylemdir.²

Tüm dünyada insanlar yemek yemek için bir araya gelirler. Bir grup içerisinde yemek yemek normal ve olağan bir şeydir. Akşam yemeği için masanın etrafında toplanırız, birlikte yemek için bir arkadaşımızla bir lokantada buluşuruz, iş yerinde öğle yemeği için iş arkadaşlarımızla bir araya geliriz, üzerinde mumlar yanan pastaların etrafında sevgi gösterisinde bulunuruz ya da bize sevgi gösterisinde bulunulur. Şayet evinize ya da ofisinize bir yabancı davet edilirse, ona yiyecek ikram edi-

2 Friedl, E., 1995, Sex the invisible. *American Anthropologist* 96:833-44. Uganda'da yaşayan lk halkı, kısmen bu kurala bir istisna oluşturur: Açlıktan ölme tehlikesiyle burun buruna geldiklerinden, yiyeceklerini gizlerler. Bkz. Turnbull, C. 1972, *The Mountain People*. Simon and Schuster, New York.

lır – sadece kahve ve bisküvi olsa da. Yemek yemek paylaşmaktır. Yemek ikram etmek âdeta sosyal bir içgüdüdür.

En çok paylaştığımız yemek ettir. Yemek ne denli büyük ve sosyal bir ortamda yeniyorsa, etin bu yemeğin bir parçası olmayacağını düşünmek o denli zordur. Roma ya da ortaçağ ziyafetlerinin mönüsü neredeyse sırf etten oluşuyordu: Çayır kuşları ve yabandomuzlarından tutun da kısırlaştırılmış horoz ve sığır etine kadar. Kuşkusuz mönüde sebzeler de vardı fakat bir ziyafeti normal bir yemekten farklı kılan şey etin miktarıydı. Ya da belki de, vakanüvis, etler söz konusuyken, yaban havuçlarından bahsetmeye değmeyeceğini düşünmüştü. Ziyafetlerde et hâlâ baş rollerdedir. Şayet, zengin bir şirketin dört yıldızlı bir otelde verdiği göz alıcı ziyafette ana yemek olarak makarna sunulsaydı bunu tuhaf karşılardınız; fakat evdeyseniz, ana yemek olarak salt makarna yemek size olağan gelir.

Evde dahi, et birçok öğünün esas unsuru olarak görülür. Birileri “akşam yemekte ne var?” diye sorar. Yemeği kim hazırlamışsa, patates ya da lahana gibi, besin değeri açısından en az et kadar önemli olan gıdaları es geçerek “biftek” ya da “balık” diye yanıtlar. Et çoğunlukla ilk ya da esas yemek olarak tabaklara servis edilir. Geçmişte erkek, evin reisi olarak törensel bir rol üstlenerek, masanın etrafında toplanmış konukların önünde eti eşit parçalar halinde keserdi – bazı evlerde erkekler bu rolü hâlâ üstlenir. Gün boyunca yediğiniz atıştırma malıklarının ne kadarını et içerir? Pek azı.³

Bu örnekleri, dar bir kültürel perspektiften bakarak ve Batı kültürüne ait kısıtlı bir bakış açısıyla verdim. Fakat, türümüzün varolduğu tüm kültürlerde ve kıtalarda da hemen hemen aynı örneklerin geçerli olduğunu savunabilirim: Yemek yemek büyük ölçüde toplum içerisinde yapılan, müşterek ve sosyal bir eylemdir; ve her zaman olmasa da çoğunlukla, yiyecekler arasında en sık paylaşılan ettir. Özünde en cömert ve toplumsal eylemimiz yemeği paylaşmaktır; bu eylem, toplumun temel dayanağıdır. Cinselliği paylaşmayız; bu konuda sahiplenici, kıskanç ve ketumuz, üstelik fırsat bulursak cinsel rakiplerimizi öldürüp eşlerimizi korumaya eğilimliyiz. Fakat yemek paylaşılacak bir şeydir.

3 Fiddes, N, 1991, *Meat: A Natural Symbol*, Routledge, New York.

Salt insanoğluna özgü olmasa da, yemeği paylaşma en azından, küçük çocuklarda bile göze çarpan, türümüze has özelliklerden biridir. Borneo ormanlarında yaşayan orangutanları inceleyen Birute Galdikas*, kendi çocuğu Binti'yi de yanına alarak, yavru orangutanlarla dolu bir kampa gitti. Galdikas bu sayede, insanların olağan karşılayıp, sorgulamadığı bir şeyi fark etti; yemek paylaşma konusunda, insanlarla orangutanların tutumları arasında bariz bir fark vardı. "Görünen o ki, yemeğini paylaşmak Binti'ye büyük bir keyif verdi. Bunun aksine, Princess isimli orangutan yavrusu, herhangi bir orangutan gibi dilemiyor, aşırıyor ve her fırsatta önündeki yiyeceği silip süpürüyordu. Yiyeceğini paylaşmak, onun yaşındaki bir orangutanın doğasında yoktu."⁴

Sahip olduğunuz başka kaç şeyi, yemeğiniz kadar paylaşmaya heveslisiniz? Bu noktada, insan doğasının tuhafçasına cömert bir yönüne rastlarız; insanların sahip oldukları diğer şeyler söz konusuyken sergilemedikleri garip bir bağış kaynağı. Erdemnin faydalarını elde etmek uğruna verilen savaşta –işbölümü ve işbirliğinden doğan sinerji fırsatları– et için avlanmak, türümüze ilk büyük fırsatı bahşeden eylemdi.

Şempanzelerde Cinsellik Karşılığı Et

Antropologlar, yiyecek paylaşmanın evrensel bir insan alışkanlığı olduğunun ve etin diğer yiyeceklerden daha sık paylaşıldığının uzun bir zamandan beri farkındadırlar. Bunun temel nedeni, diğer yiyeceklerle kıyasla etin, daha büyük miktarlarda bize sunulmuş olmasıdır. Venezuela'da yaşayan Yanomamo halkı, ormanda ele geçirilen büyük avları paylaşırlar fakat küçük avları ve topluluğun kendi bahçelerinde yetişen kuzu dili, muz gibi yiyecekleri paylaşmazlar. Paraguay'daki Ache halkından bir avcı bir maymun ya da pekari (bir yaban domuzu türü) etinin yüzde doksanı, fakat bir palmiye iliği ya da küçük bir armadillo'nun

* Litvanya asıllı, Kanadalı primatolog, çevreci ve hayvan davranış bilimcisi (ç. n.).

4 Galdikas, B. 1995. *Reflections of Eden: My Life with the Orang utans of Borneo*. Victor Gollancz, Londra.

buna kıyasla çok daha azını hibe eder. Avustralya'daki Arhmen Land'de yaşayan Tiwi topluluğu arasında, avcının ailesi en küçük avın yüzde seksenini, on iki kilodan fazla gelen avın ise yüzde yirmisini kendine ayırır.

Biz insanlar primatların arasındaki en etobur türüz. Refaha ermiş Batılıların aşırı ölçüde ete bağımlı alışkanlıklarından çok, çoğu avcı toplayıcının nispeten otobur standartlarını göz önüne aldığımızda dahi, en yakın takipçilerimiz olan babun ve şempanzelerle kıyasla, yine de çok daha fazla et tüketiriz. Örneğin, Kalahari'de yaşayan Kung halkı, yaklaşık yüzde yirmi et içeren bir beslenme alışkanlığına sahiptir; oysa Tanzanya'da yaşayan şempanzelerde, et (ağırlık olarak) günlük tüketilen yiyeceğin yüzde beşini oluşturmaktadır. Bu, şempanzeler açısından etin önemsiz olduğu anlamına gelmez. Şempanzeler avlanmak için aşırı bir çaba sarf ederler ve et bulunca kaçırmazlar. Aynı biçimde Babunlar da gazel yavrularının etini özel bir ziyafet olarak görürler.

Fakat şempanzelerde bile et tüketmenin tetiklediği yardımlaşma kültürünün izlerine rastlarız. Şempanzelerde et için avlanma, çoğu kez erkek gruplarca yürütülen sosyal bir faaliyet tir. Av partisi ne denli büyükse başarı oranı da o denli yüksektir. Tanzanya'daki Gombe Ulusal Park'ında, şempanzelerin esas avı kızıl colobus maymunudur ve şempanzeler üstlendikleri yaklaşık iki avdan birinde başarılı olurlar; buna karşın şayet av partisinde ondan fazla erkek bulunursa bu başarı oranı yaklaşık yüzde yüze kadar çıkar. Şempanzeler çoğunlukla yavru colobusları avlarlar; bu küçük bir mükafattır ve büyük bir grup yetişkin şempanze arasında paylaştırıldığında çok miktarda et sağlamaz.

Peki şempanzeler neden avlansınlar? Bilim insanları bir süre bu avlanmayı, şempanzeleri izleyen ve yavru colobusları yakalamalarını kolaylaştıracak biçimde maymunları korkutan gözlemcilerin yol açtığı sapkın bir şempanze davranışı olarak görüp kaygılandılar. Fakat o dönemden bu yana şempanzeler arasında avlanma faaliyetine başka yerlerde de rastlandı ve bu avlar, bilim adamlarının bulunmadığı yıllarda da Gombe'de süregeldi; dolayısıyla bilim adamları artık bunun olağan olduğunu kabul ederler. Vahşi yaşam içerisinde süregelen davranış-

ları incelemiş olan bilim insanları arasında, şimdilerde tuhaf bir kuram ortaya çıkmakta. Bilim insanları, şempanzelerin asla beslenmek için değil, sosyal ve üremeye dayalı nedenlerden ötürü avlandıklarına kanaat getirmişlerdir. Erkek şempanzeler cinsel ilişki fırsatı elde etmek için avlanırlar.

Şayet bir grup şempanze ormanda bir colobus sürüsüne rastlarsa, bazen onları avlamayı bazen de peşlerine düşmemeyi tercih eder. Eğer şempanze grubu büyükse, avlanma kararı alma olasılıkları daha yüksektir; bu da anlamlıdır zira bu sayede başarılı olma şansları da daha fazladır. Fakat şempanzelerin avlanıp avlanmayacağına dair en bariz gösterge, grup içerisinde cinsel arzusu yerinde dişilerin varlığı ya da eksikliğidir. Şayet gruptaki dişilerin birinin cinsel organı “şişmiş” ve cinsel ilişkiye hazır durumdaysa –bu şişlik kızışma belirtisidir– gruptaki erkekler avlanmaya başlarlar. Erkek şempanzeler maymunu yakaladıklarında, tercihen bunun bir kısmını kızışmış dişiye verirler. Ve şu işe bakın ki dişilerin, et konusunda daha cömert olan erkeklerle cinsel ilişkiye girme olasılıklarının daha yüksek olduğu görülür.

Bu, akrep sinekleri arasında yaygın bir alışkanlıktır: Erkek avladığı ölü bir böceği, büyük bir rüşvet olarak sunar ve onu dişiye yedirir; dişi de erkeğin kendisiyle cinsel ilişkiye girmesine izin verir. Şempanzelerde bu kadar bariz olmasa da, yine de bir pazarlık söz konusudur. Erkekler, cinsel ilişkiye hazır dişilerle seks karşılığında yiyeceği paylaşırlar.⁵

Cinsel işbölümü

Şempanzeler en yakın akrabalarımızdır. Çoğu antropolog, ilk insansıların –Australopitesinler*– birçok yetişkin erkeğin, birçok yetişkin dişi için birbiriyle rekabet ettiği ve dişilerle paylaş-

5 Stanford, C. B., Wallis, J., Mpongo, E. ve Goodall, J., 1994, Hunting decisions in wild chimpanzees, *Behaviour* 131:1; Tutin, C. E. G., 1979, Mating patterns and reproductive strategies in a community of wild chimpanzees (*Pan troglodytes schweinfurthii*). *Behavioral Ecology and Sociobiology*, 6: 29-38.

* Şempanze ile orangutan arası bir irilikte, dik yürüyen ve yaklaşık dört milyon yıl önce ortaya çıkan ilk insansı primat (ç. n.)

tuğı, şempanzelerinkine çok benzer topluluklarda yaşadıklarına inanırlar. Yerde, savanalarda yaşayan maymun ya da insansılarının bir başka sosyal sisteme sahip olmamaları dışında, buna ilişkin sağlam bir kanıt yoktur.

O halde şu an için, insanların avlanmalarının şempanzelerle aynı nedenden ötürü başladığını farz edelim. Australopitescin erkeğı, cinsel ilişki karşılığında, Australopitescin kadınına etmek için avlanmaya çıktı. Bu o kadar da mantıksız bir varsayım değildir ve buna çok benzer bir şey, et ile cinselliğın örtüştüğü Henry Fielding'in ünlü romanı *Tom Jones*'ta meydana gelir. Aslına bakarsanız, çağdaş avcı toplayıcı topluluklarda bu, rahatsızlık verecek boyutta gerçeğe yakın bir olgudur. Gelişigüzel cinselliğın yaygın olduğu kabilelerde, erkekler av için daha çok vakit harcarlar.

İki örneğı ele alalım. Ache'ler nispeten cinsel özgürlüğe sahip bir kabile. Kadınlar, kocaları dışındaki erkeklerle bir araya gelmekte serbesttirler, evlilik dışı ilişkiler epey yaygındır, flört içerikli sohbetlere göz yumulur ve farklı gruplar sık sık bir araya gelirler. Gelişigüzel cinsellik teşvik edilmez ya da onaylanmaz fakat kuşkusuz bu mümkündür. Ache erkekleri iyi avcılardır ve ormanda, av peşinde günde ortalama yedi saat geçirirler. Başarılı avcılar daha çok kadınla ilişkiye girerler. Buna karşılık Hiwiler tutucudurlar. Hiwiler, erkeklerin ağır bastığı bir cinsiyet oranına sahiptirler, diğer sosyal gruplarla görüşmekten hoşlanmazlar ve evlilik dışı cinsel ilişki yok denecek kadar azdır. Hiwi erkeklerinin en az Ache'li hemcinsleri kadar boş vakitleri vardır fakat bunun pek azını avlanmak için kullanırlar ve her seferinde bir iki saat olmak üzere haftada bir ya da iki gün ava çıkarlar. Elde ettikleri et ailelerine gider. Afrika'nın Hadza ve Kung kabilelerinde de benzer bir tezat görölmüştür. Hadza erkekleri av ve gelişigüzel seks için kadınları baştan çıkartma tutkunudurlar. Kung erkekleri ise aralıklarla avlanırlar ve çoğunlukla sadık kocalardır.⁶

Bu dört vaka bir kuram oluşturmak için yeterli değildir fakat görünen o ki, çağdaş erkeğın zihninde, çiftleşme fırsatları-

6 Hawkes, K., 1995, Foraging differences between men and women, *The Archeology of Human Ancestry* (Yay. Haz. Steele, J. ve Shennan, S.) içinde. Routledge, Londra.

na et için avlanarak tepki verme eğiliminin süregeldiğini varsaymak mantıklıdır. Buna karşın insanın avlanmak için bundan daha farklı birçok nedeni de vardır. Ne de olsa, et, birçok avcı ve toplayıcı toplulukta, nadir görülen bir lüks değil, başlıca besin kaynağıdır. Insanoğlunda yiyeceği paylaşma fikrinin kökeninde, etle kadınları baştan çıkarma düzeni yatıyor olabilir fakat bu fikir, çok daha köklü ve önemli bir evrime uğrayarak, tüm insan topluluklarının hayati bir unsuru olan ekonomik bir kurum haline dönüşmüştür: Cinsel işbölümü.

Insanoğlu ile şempanzeler arasında büyük bir fark vardır ve o da, bizim evlilik dediğimiz kurumdur. Avcı toplayıcılar dahil hemen hemen tüm insan kültürlerinde, ya erkekler karılarını ya da kadınlar kocalarını tekelleri altına alırlar. Erkek birden fazla eş elde etme fırsatını bulsa da (avcı toplayıcı topluluklarda pek az erkeğin elde ettiği gibi), her bir erkek, çocuğunu doğuran her bir kadınla uzun vadeli bir ilişkiye girer. Kızışma dönemi biter bitmez dişiye olan ilgisini neredeyse tümüyle kaybeden erkek şempanzenin aksine, insan türünün erkeği, tüm yaşamı boyunca olmasa dahi, uzun yıllar boyunca, karısıyla kurduğu, başka erkekleri dışlayan yakın cinsel birlikteliği sürdürür. Çiftlerin arasındaki uzun vadeli eş bağları, kendi topluluğumuzun kültürel bir yapılandırması değildir; türümüzün evrensel alışkanlıklarıdır.⁷

Sonuç itibarıyla, erkeğin avlanmasının ardında farklı bir güdü vardır. Bir adam, tıpkı erkek atmaca ya da tilkilerin yaptığı gibi, çocuklarına yiyecek temin etmek üzere avlanmaya çıkabilir. Bu sadece, et için avlanan erkeğin avantajını artırır. Bir eş bağı içerisinde yaşamını sürdüren erkek, topladığı tüm sebzeleri kendisiyle paylaşan eşiyile, avladığı tüm eti paylaşabilir. Bu her ikisinin de çıkarınadır. İş bölümü doğar; birbirleriyle takas yapan her iki taraf da, tek başına elde edeceklerinden daha fazlasına ulaşırlar. Erkek, yahniye zengin bir protein ve vitamin katan domuz ya da tavşan gibi hayvanları avlarken, eşi de iki kişiye yetecek kadar çok bitki kökü, meyve ve yemiş toplayabilir.

Kırk yıl önce, antropologlar cinselliğe dayalı işbölümünün neredeyse tüm insan topluluklarının bir parçası olduğunu fark

7 Ridley, M., 2010, *Kızıl Kraliçe*, YKY, İstanbul.

ettiler. 1960'larda bunun yansıttığı cinsiyetçilikten alınanlar, konuya yüz çevirip, farklılıklardan ataerkil önyargıları sorumlu tuttular. Fakat bu açıklama geçerli değildir. Cinsel işbölümü önyargı belirtisi değildir. Bu en eşitlikçi toplumlarda meydana gelir. Neredeyse tüm antroploglar, tarım topluluklarına kıyasla avcı-toplayıcıların daha az cinsiyetçi olduğuna ve kadınların üzerinde daha az tahakküm kurulduğuna dair fikir birliği içindedirler. Fakat antroploglar, yiyecek peşindeki erkeklerle kadınlara farklı roller düştüğü konusunda da hemfikirdirler.

Erkekler ve kadınlar üstlendikleri işleri tamamen birbirinden ayrı tutarlar – yapılan işi paylaştıklarında dahi. Ortaçağ Fransası'nda, bir domuzun kesimi erkeklerle kadınlar arasında, geleneklere göre titizlikle bölünmüş bir görevdi. Kadın öldürülecek domuzu seçerdi; erkekse domuzun kesileceği günü; elde edilen etten sosis yapmaya (kadınlarca) ve domuzun iç yağının tuzlanmasına (erkeklerce) kadar bu böyle devam ederdi.⁸ Bugün dahi erkekler ve kadınlar büyük ölçüde aynı şekilde bir işbölümüne giderler. Kadınların yaklaşık yüzde sekseninin iş gücüne dahil olduğu İskandinav ülkelerinde bile, erkeklerle kadınların yaptığı işler arasında bariz ayrımlar süregelir. Kadınların yüzde ondan azı, cinsiyet dengesinin kabaca eşit olduğu işlerde çalışırlar; tüm işgücünün yarısı, kendi cinsiyetlerinin, çalışanların yüzde doksanına tekabül ettiği işlerde çalışırlar.⁹

Bu, akla şu soruyu getirir: Erkeklerin avlanması, ne zaman salt bir baştan çıkarma aygıtı olmaktan çıkıp, tek bir eylemle yapılan bir anlaşmanın unsuru haline dönüştü? Esas itibariyle, öyle bir an geldi ki, erkekler yalnızca kadınları baştan çıkarmak için değil, yanı sıra kendi çocuklarını beslemek için avlanmaya başladı. Bir düşünce ekolüne göre, cinselliğe dayalı işbölümü, bir tür olarak geçirdiğimiz evrimin erken dönemlerinde gelişen önemli bir özellikti. Bu özellik olmadan, bir tür olarak doğal yaşam ortamımız olan kuru çayırarda hayatta kalamazdık. Salt avcılıktan geçim sağlayamayacak kadar berbat avcılardık ve toplama yoluyla elde edilen yiyecekler, iri vücutlarımız ve her besini talep eden midelerimizin bel bağlayamacağı kadar az ve pro-

8 Kimbrell, A., 1995, *The Masculine Mystique*. Ballantine Books, New York.

9 *Economist*, 5 Mart 1994, s. 96.

tein yönünden yetersizdi. Fakat ikisini bir araya getirdiğinizde sürdürülebilir bir yaşam tarzı elde edersiniz. Bir nevi ön sindirim şekli olan ve normal şartlarda sadece bizimkilerden güçlü midelere yarar sağlayacak bitkileri de tüketebilmemizi sağlayan pişirmeyi de denkleme eklerseniz, geniş çayırlarda yaşayan sosyal bir insanı türü için uygun bir ekolojik konum ortaya çıkar.

Avustralya, Yeni Gine, Afrika'nın güneyi ve Latin Amerika'nın bazı kısımlarında hâlâ sadece yakalayabildikleri ya da bulabildikleri üzerinden yaşamlarını sürüdürüp geçinen yüzlerce kabile bulunur. Şimdilerde antropologlar, inceleme amacıyla bu kabilelerden çoğunun başına musallat olmuştur ve doğruluğu şaşmayan bir genelleme söz konusudur: Erkekler avlanır, kadınlar toplar. Elbette oranlar değişir. Eskimolar, büyük ölçüde erkeklerin tedarik ettiği ve salt etten oluşan bir beslenme alışkanlığına sahiptirler; Güney Afrika'nın Kung kabilesi, kadınların tedarik ettiği ve yüzde sekseni bitki ve sebzelerden oluşan bir beslenme düzenine sahiptirler. Fakat hemen hemen tüm etin erkekler tarafından avlandığı ve neredeyse tüm bitkisel yiyeceklerin kadınlar tarafından toplandığı kısmi bir istisna vardır. Bu istisna, Filipinler'in Luzon Adaları'nda yaşayan Agta halkıdır. Agta kadınları, erkekler kadar olmasa da hevesli ve etkin avcılardır. Fakat Agta halkı hakiki avcı toplayıcılar değildirler; avladıkları eti, tarım ürünleri karşılığında diğer insanlarla takas ederler.

Bu ayrım o kadar yaygındır ki, kadınların gerçekten de et tedarik ettikleri avcı toplayıcı topluluklar arasında, elde edilen etler pusu kurmak ya da takip etmekten çok, kazarak ya da toplayarak avlanan küçük memeliler, kabuklu deniz hayvanları, balıklar, sürüngenler ya da tırtıllardan oluşur. Sık sık, kadınların silah ya da avlanma araçları yapma ya da kullanma ve hatta av partilerine eşlik etmelerine yönelik bir tabu söz konusudur; fakat tabunun bir işbölümüne yol açmasından ziyade, işbölümü fikrinin tabuya yol açmış olması son derece olasılık dışı görünmektedir. Cinselliğe dayalı işbölümünün, kadınların gebelikleri ve kendilerine bağımlı çocuklarından ötürü daha güvenli, daha yavaş ve daha yakındaki eylemlerle kısıtlandığı salt biyolojik bir yansıma olduğunu ileri sürmek ikna edici değildir. Bu, konuya son derece olumsuz bir bakış açısı getirir. İş bölümünün ica-

dı ekonomik bir atılımdı çünkü bu atılım insanoğlunun iki farklı ihtisas alanından faydalanmasına olanak tanıdı ve ortaya çıkan sonuçların toplamı, onları oluşturan unsurların toplamından daha büyüktü. Bu, tıpkı bir bedendeki hücrelerin arasındaki işbölümü gibidir.¹⁰

Fakat, bir başka düşünce ekolü de mevcuttur: Buna göre yüz bin yıl öncesine dek, cinselliğe dayalı bir işbölümü yoktu. Hem erkekler hem de kadınlar kendi kendilerine yeten avcı-toplayıcılardı. Erkekler muhtemelen kadınlardan daha etoburlardı, fakat ne evlilik kurumu ne de yiyeceği grup içinde paylaşarak işbölümünün ve değiş tokuşun avantajlarından faydalanmak üzerine kurulu topluluk modelleri vardı. Başlangıç noktasının ne kadar geçmişe dayandığını asla bilemeyebiliriz fakat topluluklar dahilinde evliliğin ve çekirdek ailelerin ortaya çıkışının yiyecek paylaşmayla eşyaşamlı olması son derece akla yatkındır.¹¹

Erkeklerin avlanmasını mümkün kılan olgu yiyeceğin paylaşılmasıdır. Paylaşma olmadan, insanlar avlanmazdı zira bu yöntemle yeterli kalori elde edemezlerdi. Tropik coğrafyalarda yaşam süren birçok avcı-toplayıcı toplulukta, toplama yoluyla elde edilen besinlerin kalori değerleri, avlanma marifetiyle elde edilenlere kıyasla daha ağır basar. Yine de erkeklerin gönlünde, avlanma ve et, bir kalori kaynağı olarak arz ettiği önemle çelişecek boyutta bir yere sahiptir. Erkeklerin, toplamaya da aynı ölçüde vakit ayırdıkları topluluklarda bile, et için avlanmak temel görevleri olarak görüldü. Uganda'nın bir bölgesinde, cırlız bir tavuk, ekili alanlardan dört gün boyunca toplanan hasat değerindedir.¹²

Geçen yüzyıldaki bir söylencede, Yeni Zelanda'da yaşayan Huia kuşunun, eşi öldürüldüğünde, kendisinin de kederden öldüğünden bahsedilir. Bunun bir masaldan fazlası olup olmadı-

10 Berndt, C. H., 1970, "Digging sticks and spears, or the two sex model", *Woman's role in Aboriginal society*, *Australian Aboriginal Studies*, S.36 (Yay. Haz. Gale, F.) içinde. Australian Institute of Aboriginal Studies, Canberra; Margaret, I., 1995, *Society in Prehistory*, Macmillan, Londra.

11 Steele J. ve Shennan, S. (Yay. Haz.) 1995, *The Archeology of Human Ancestry*, Routledge, Londra.

12 Bennet, M. K., 1954, *The World's Food*, Harper and Row, New York. Fiddes, Meat: A Natural Symbol (Agy'de alıntılanmıştır).

ğını asla bilemeyiz çünkü 1907 yılında, türün varlığı tamamen sona erdi; fakat bildiğimiz bir şey varsa, o da Huia kuşunun insanlar gibi cinsel işbölümüne gittiğidir. Erkek Huia kuşlarının, böcek ararken, çürümüş odunları kırmak için kullandığı kısa ve güçlü gagaları vardı; dişilerin ise ağaç gediklerini keşfetmek için kullandıkları kıvrık ve ince gagaları vardı. Huialar, cinsiyetler arasında kendine has bir yardımlaşmaya dayanarak, besin elde etmeye çalışıyorlardı. Bizler için olduğu gibi onlar için de, işbölümü, evlilik kurumuna dayanıyordu.

Ve Huia kuşları gibi bizler de, türümüzün iki cinsiyetinin farklı yaşam tarzlarına uyacak, farklı bedenler ve zihinler geliştirmiş olabiliriz. Avcılık ve toplayıcılığın her ikisinin de kendine özgü izlerini insanlık üzerinde bırakmış olmaları mümkündür. Doğaları itibariyle erkekler, bir şeyleri savurmakta kadınlara kıyasla daha ehildirler; erkekler ortalama olarak daha etoburdurlar (erkeklerle kıyasla, aynı yaş grubundaki kadınların vejeteryan olma olasılıkları kabaca iki kat daha fazladır ve bu fark, bilakis artmaktadır); ve çoğunlukla büyük öğünleri sık atıştırmalara tercih ederler. Bunlar avlanmaya dönük bir yaşam tarzının özellikleri olabilir. Keza, kadınlara kıyasla erkekler, harita okumakta, labirentlerde yollarını bulmakta ya da nesneleri birbirleriyle bağdaştırmak için zihinlerinde döndürmekte sürekli daha başarılıdırlar. Bunlar tam anlamıyla bir avcının, silah yapıp, hayvanlara fırlatmak ve eve dönüş yolunu bulmak için ihtiyaç duyacağı türden becerilerdir. Avcılık, Batı toplumlarında bile ezici çoğunlukla erkeklerin üstlendiği bir roldür. Kadınlar daha fazla sözlü iletişim kurar, gözlemci, titiz ve çalışkandırlar ve bunlar da toplayıcılığa uyan becerilerdir.

Bu arada, burada klişelerden hoşlananlar için bol bol malzeme vardır fakat bunlardan hiçbiri kadının yerinin ev olduğunu söylemez. Ne de olsa, ileri sürülen bir görüşe göre, Pleistosen'de (buzul çağı) biri avlanmak diğeri de toplamak üzere, erkeklerle kadınlar birlikte işe çıkarlardı. Bu eylemlerden hiçbiri, bir ofise gidip gün boyu telefona cevap vermeye uzaktan yakından benzemiyordu. Her iki cinsiyetin mensupları da buna aynı ölçüde uygun değildirlər.

Eşitlikçi İnsansılar

Cinselliğe dayalı bu işbirliği hikâyesi ne denli merak uyandırıcı olsa da, yiyeceği paylaşmaya yönelik keşfin en kapsamlı sonucu değildir. Karınıza ölü bir tavşan ya da kocanıza böğürtlen vermek çok şaşırtıcı bir şey değildir. Aile, diğer birçok türde olduğu gibi bizim türümüzde de, genetik kayırmacılık yoluyla bir arada tutulan işbirlikçi bir birimdir. Anne ile babanın çocuklarıyla ilgili ortak genetik menfaatleri vardır; karıncalarda ve arılarda olduğu gibi bu, işbirliği yapmaları için eşlere her türlü gerekçeyi sağlar. Yiyecek üzerine yapılan bir işbölümü, bu işbirliğini ifade etmenin sadece bir başka yoludur.

Fakat insanlar, yiyeceği salt eşleri ya çocuklarıyla paylaşmazlar. Akriba olmayan arkadaşlarını yemeğe davet ederler. İş arkadaşları hatta rakipleriyle öğle yemeği yerler. Kuşkusuz insanlar, evrensel olmasa da, yiyeceği cinselliğe kıyasla çok daha cömertçe paylaşırlar. Şayet yiyecek paylaşma, karı ile koca arasındaki yakın eş bağına geliştirmekte önemli bir rol oynadıysa, acaba genel olarak insan topluluklarının gelişmesinde de bir rol oynamış mıdır? Acaba erdem, insanların aralarında paylaştığı bir kutu çikolata mıdır?

Yiyecek paylaşma insanlarla sınırlı değildir. Aslan ve kurt sürüleri, tam bir uyum içerisinde davranmasalar da, yakaladıkları avlarını bir araya gelip topluca yerler. Fakat bu gibi durumlarda katı bir hiyerarşik kural geçerliliğini korur. Sürüdeki yaşlı kurtlar, genç kurtların kendi etlerine ortak olmasını hoş görmezler ve leşin sadece kendi yemedikleri kısımlarını yemelerine müsaade ederler. İnsanlar arasındaki yiyecek paylaşımı farklı bir şeydir; bu paylaşım, seçilmiş lokmaların çoğunlukla eşit miktarlarda diğerlerine sunulmasıdır. Doğrusu, insanların düzenlediği bir ziyafette baskın bir hiyerarşi olabileceğini akla getirmek saçmadır. Kuşkusuz ortaçağda yaşayan bir derebeyi masanın ayakucunda oturan kölesine kıyasla, kendisine getirilen etin güzel yerlerini alır. Fakat insanların düzenlediği ziyafetlerde göze çarpan şey, yiyeceklerin ne kadar eşit paylaşıldığıdır. Yemeğin bütün anlamı, herkesin onu eşit paylaşmasında yatar.

Dahası, insanın uzun evrim hikâyesinde, erkekle dişi arasındaki eş bağının icadı, yakın akrabalarımızın pek azıyla pay-

laştığımız, türümüze has ve nispeten yeni bir olgudur. Toplumumuzda, erkeklerin arasındaki bağ çok daha eskilere dayanır; zira özellikle insanlar olmak üzere, insansı ve şempanzelerin erkekleri akrabalarıyla aynı gruplarda yaşarlar fakat dişiler doğdukları grubu terk ederler. Bu konuda, aksine bir alışkanlığa sahip maymunlardan tamamen farklıyız: Dişiler akrabalarıyla yaşarken erkekler, doğup büyüdüleri gruptan ayrılırlar. Dolayısıyla, muhtemelen erkeklerin birlikte ziyafet sofrasına oturma eğilimleri, eşleriyle yemek paylaşma eğilimlerinden çok daha eskilere dayanmaktadır; bu, birbirleriyle akraba erkek insansılara miras kalmış bir paylaşma içgüdüğü olabilir.

Yiyeceğin etrafında dönen bu eşitlikçilik, kuşkusuz şempanzelerle paylaştığımız bir şeydir. Şempanzeler bir ziyafeti paylaşırlarken, hiyerarşik ast üst düzenini bir kenara bırakırlar. Gruptaki genç ve küçük bireyler, yemek için büyüklere yalvarırlar ve çoğunlukla istediklerini elde ederler. Elbette baskın erkek, yakalanıp öldürülen bir maymunun etini zaman zaman tekeline alabilir fakat bu asla olağan değildir. Gruptaki kıdemli maymunlar, kendilerine ait olan yemeği, yakın akrabaları olmadıkları sürece, kıdemsiz üyelerle asla paylaşmazlar. Kıdemli şempanzeler ise ara sıra yemeklerini paylaşırlar ve dahası, grubun kıdemsiz ve küçük üyeleri yiyecek talep ederler – genç bir maymununsa, annesi dışında kimseye böyle davrandığı görülmemiştir. Şempanzeler yiyecek ile ilgili iletişim kurmak için çok sayıda hareket ve işaret kullanırlar. Şempanzeler adeta arkadaşlarını ziyafete çağırıcısına ötüp çığlıklar atarak, keşfettikleri bol miktardaki meyvenin müjdesini verirler ve yiyecekleri kendisiyle paylaşmaları için anlamlı işaretlerle arkadaşlarına yalvarırlar. Bu, yiyeceklerini her zaman paylaştıkları anlamına gelmez – bilakis. Fakat zaman zaman paylaşırlar.

Atlanta'daki Yerkes Primat Merkezi'nde bulunan şempanzeleri inceleyen Frans de Waal, bundan yararlanmıştır. De Waal, hayvanların yaşadığı bölgeye sığla ağacı, lale ağacı, kayın ve böğürtlenden elde edilen, taze yapraklarla dolu ve her biri hanımelili filizleriyle bağlanmış balyalar halinde dallar yığdırdı ve bunların kimi kez, sürüdeki genç bireylerin ulaşabileceği şekilde yerleştirilmesine özen gösterdi. Ardından de Waal, balyaların

başına neler geleceğini dikkatle izledi. Waal balyaları hazırlarken özellikle ağaç yaprakları seçti çünkü muz gibi yüksek enerji içeren besinler, zaman zaman insansılar arasında şiddeti tetiklemekteydi; oysa yaygın bir yemek olsa da, yapraklara aşırı düşkünlük gösterilmediğinden, bunlar paylaşılıyordu. Balyayı kappan şempanze, diğerlerinin dalları çekip almasına izin veriyor ya da bizzat kendi uzatıyordu.

Yaşadıkları alanda ortaya çıkan balyalara verilen ilk tepki, şempanzelerin vahşi yaşam koşullarında bolca yiyecek buldukları vakit sergiledikleri olağan sevinç gösterisinde görülen alışıldık bir artışı. Şempanzeler birbirlerini öperek, kucaklayarak sevinç çığlıkları attılar. (Orta Afrika'dan yakın akraba türler olan bonobolar ya da pigme şempanzeleri, üzeri meyve dolu bir ağaç bulduklarında, bu sevinci bir adım ileriye taşırlar: Kutlama yapmak için birbirleriyle cinsel ilişkiye girerler.) Daha sonra, şempanzeler arasında "statü teyit etme gösterileri"nin arttığı gözlemlendi. Bir başka deyişle, gruptaki hiyerarşik egemenliğin bir kenara bırakılmasının hemen öncesinde, bu hiyerarşi teyit edilip, hatırlatılıyordu. Ziyafet sırasında da saldırgan tavırlar ve tartışmalarda bir artış görülüyordu.

Yine de paylaşma kayda değer ölçüde eşitlikçidir. Baskın bireyler, almaktan ziyade verirler. Karşılıklılık, rütbeye baskın çıkar. Şayet A, B'ye çoğunlukla ağaç yaprakları ikram ederse, bu durumda B de A'ya sık sık ikramda bulunur. Sırayla izlenen bir düzen vardır. Şayet B, yakın bir geçmişte A'ya bir ikramda bulunmuşsa, A'nın yiyeceğini onunla paylaşma olasılığı artar, fakat lütufta bulunan A ise bu olasılık azalır. Şempanzeler, cimri davranan diğer şempanzelere saldırarak, onları cezalandırırlar.

De Waal'e göre bu, şempanzelerin "bir tür ticari zihniyete sahip" olduğuna işaret ediyordu. Şempanzeler, sırf diğerlerinin yiyeceğinin bir kısmına ortak olmalarını gerçekten engelleyemediklerinden değil –aksi takdirde, neden sürünün baskın üyeleri, kідemsizlere yiyecek versinler?– yaltaklanmak, verdiklerinin karşılığında gelecekte fayda beklemek ve çoğunlukla sürüye yarar sağlayan bireyler olarak itibarlarını korumak için paylaşırlar. Şempanzeler akılcı oyun kuramcılar gibi hareket ederler. Waal "şempanzelerde görülen paylaşma, çok yönlü ilişkiler,

sosyal baskı, gecikmiş ödülleri ve karşılıklı yükümlülükler ağı-
nın içine sarıp sarmalanmıştır” diye yazar.

Fakat şempanzeler neredeyse asla, gönüllü olarak yiye-
ceklerini paylaşmazlar. Paylaşma, bir talebe verilen tepki biçi-
minde tezahür eder. Dolayısıyla, bir yandan Waal şempanzele-
rin, maymunların bencilliğini aşarak mesafe katedip, karşılık-
lı fedakârlığın faydalarını elde ettiklerine inanırken, öte yandan
da insanların aştığı, karşılıklı fedakârlığın “geri dönüşü olma-
yan evrimsel noktasını” aşamadıklarını ileri sürer.¹³

Riski Dağıtmak

Kim Hill’in New Mexico Üniveristesi’ndeki masasının üstün-
de, omzunda büyük bir tapirin kesilmiş kafasını taşıyan, Para-
guay’daki Ache kabilesine mensup bir erkeğin devasa ölçülerde
bir fotoğrafı asılı durur. Süzülen kanlar yerlinin sırtından kalça-
larına doğru akarak, baldırlarına kadar süzölmektedir. Hill ve
üç meslektaşı, insanların yiyecek paylaşımına dair araştırmalar-
da devrim yaptılar; öyle ki bu devrimle birlikte ekonominin kök-
leri gün ışığına çıkmaktadır.

Herşey 1980 yılında New York’taki Columbia Üniversitesi’nde
başladı. Hill, biyokimya öğrenimi görmesine rağmen, önceki
iki yaz boyunca, Paraguay’da bulunan Birleşik Devletler Barış
Gönüllüleri’ne bağlı olarak çalışmış ve şimdi antropoloji dalında
lisansüstü eğitim almak üzere üniversiteye geri dönmüştü. Hill,
öğrenci arkadaşlarından biri olan Hillard Kaplan’la insan top-
luluklarının kökeni üzerine tartışarak, toplumlarla ilgili saplan-
tılarından ötürü antropolojinin çıkmaz bir yolda ilerlediğine dair
Kaplan’ı ikna etmeye çalışıyordu. Hill, toplumların değil birey-
lerin ihtiyaçları olduğundan bahsedip, toplumların, kendi başla-
rına birer oluşum değil, bireylerin toplamaları olduğunu ileri sü-
rüyordu. Dolayısıyla, antropoloji ancak insanlara neyin anlamlı
geldiğini kavrayarak ilerleyebilirdi.

Örneğin yiyecek paylaşımı, o dönemde antropologlar tara-

13 De Waal, F. B. M., 1989, Food sharing and reciprocal obligations among chim-
panzees, *Journal of Human Evolution* 18: 433-59.

fından bireyin değil çoğunlukla topluluğun ya da grubun faydası irdelenerek açıklanıyordu. O dönemdeki antropologlar, kabile düzenindeki topluluklarda yaşayan insanların, düşünüp tartışılmış bir eşitlikçi strateji olarak birbirleriyle yiyecek paylaştıklarını ileri sürüyorlardı: Paylaşım, statü farklılıklarını ortadan kaldırmaya yardımcı oluyordu. Farklılıkların kalkması da, insanları yiyecek toplamakta başarılı olmak için aşırı çaba göstermekten caydırıp, topluluğun çevresiyle ekolojik bir denge içinde kalmasına yardımcı oluyordu. Belli bir miktarın üzerinde yiyecek toplamanın pek anlamı yoktu zira nasıl olsa fazlasını başkalarına vermek zorunda kalacaklardı. Ekonomistlerin hayırseverliğe makul bir açıklama getirme saplantısı, çoğu sosyal bilimci gibi, antropologlarda da yoktu.

Böyle bir akıl yürütmeye tahammülü olmayan Hill, 1981 yılında Ache halkını incelemek üzere kendisiyle birlikte Paraguay'a gelmesi için Kaplan'ı ikna etti. Kaplan antropolojinin ardındaki kurama dair pek az bilgisi olduğunu ve özellikle Harvard Üniversitesi'nin Kalahari çölünde yaşayan avcı-toplayıcı Kung halkı üzerine yaptığı büyük araştırmanın henüz etkisi altında olmadığını kabul eder. Hill ve Kaplan'ın görüşleri, yiyecek paylaşımını farklı bir yönde incelemek üzerine kurulu olduğundan bu önemliydi. Bu aşamada iki yetenekli kadın devreye girdi: Columbia Üniversitesi'nde öğrenim gören Venezuelalı Magdalena Hurtado ve Ache'lerle ilk kez 1970'lerde karşılaşan Kristen Hawkes. Hawkes, ekonomi ve antropoloji eğitimi görmüştü fakat insanların nasıl karar aldıklarını anlamak için, o dönemde biyoloji alanında öne sürülen bazı fikirleri kullanmaya kararlıydı. On beş yılın ve birçok araştırmanın ardından Hawkes, avcılarının yiyeceklerini neden paylaştığı konusunda, Hill, Kaplan ve Hurtado ile hararetleli fakat dostça bir ihtilafa düşer. Bir sonraki bölüm, Hill, Kaplan ve Hurtado ile Hawkes arasında geçen tartışmanın hikâyesidir.

Ache halkı, yakın geçmişe dek neredeyse tamamen yağmur ormanlarında avcılık toplayıcılık yaparak geçinen küçük bir göçebe kabileydi. Acheler ancak 1970'lerde, Paraguay hükümeti tarafından çalışma kamplarına yerleştirildikleri sırada modern toplumla düzenli temas kurmaya başladılar; fakat 1980'lere gelindiğinde, Ache'ler hâlâ zamanlarının dörtte birini, avcılık top-

layıcılık yapmak için uzun yolculuklara çıkıp, ormana gitmek için harcıyorlardı. Acheler sabahları hep birlikte, tek sıra halinde yola çıkarlar ve yaklaşık yarım saatin ardından erkekler ormanın içine dağılırken, kadınlar ve çocuklar da, akşam buluşmak üzere aralarında anlaştıkları güzergâh üzerinde yavaşça ilerlerler. Erkekler bal ya da et bulmaya çalışırlar. Şayet bal bulurlarsa, kadınları yanlarına çağırırlar ve balı, bulunduğu ağaç kovuğundan çekip çıkarmaları için onları orada bırakırlar. Öğleden sonra erken saatlerde kadınlar kampı kurup, yakındaki ormandan yiyecek toplarlar – çoğunlukla ya böcek larvaları ya da bir palmye ağacının nişastalı sünger dokuları. Ardından erkekler maymun, armadilo, dağ tavşanı gibi küçük, zaman zaman da pekari domuzu ya da geyik gibi daha büyük hayvanlar avlayarak kampa getirirler. Bu tür hayvanların çoğu, avı gören bir adamın, bir diğeri yardıma çağırmasıyla, işbirliği yaparak yakalanır.

Kimse, tüm atalarımızın bu şekilde yaşadığını ileri sürmüyor. İnsanoğlunun özelliklerinden biri, bölge koşullarına uyum sağlama yeteneğidir; ve Paraguay yağmur ormanı, Buz çağındaki Avrupa'nın steplerinden ne kadar farklıysa, Afrika bozkırları ya da Avustralya çölünden de o kadar farklıdır. Fakat Hill, Kaplan, Hurtado ve Hawkes'un ilgisini çeken şey, bu tarım dışı toplulukların evrensel bir sorunu nasıl çözdükleriydi: Avlanarak elde edilen ganimetin müşterek paylaşımı. Dört antropolog, çözümün evrensel olacağını iddia etmediler; bu salt Ache halkına ilişkin bir açıklama getirecekti.

Acheler şaşılacak derecede eşitlikçidirler. Yerleşim bölgelerinde sadece ailelerinin diğer üyeleriyle paylaşma eğiliminde olsalar da, ormanda gece düzenledikleri av partilerinde, grupta akraba olmayanlar arasında serbest ve yaygın bir paylaşım görülür. Yiyeceği dağıtan, çoğunlukla hayvanı öldüren adam değildir. Ormandan eli boş dönen adam, ziyafetin dışında kalmaz. Herhangi bir Ache'nin yediği yiyeceğin dörtte üçü, yakın aile bireylerinin dışında birileri tarafından tedarik ediliyordu. Fakat bu cömertlik büyük ölçüde et ile sınırlıydı. Bunun aksine, bitkisel yiyecekler ve böcek larvaları, çoğunlukla çekirdek aile dışında paylaşılmaz.

Benzer bir cömertlik biçimi Peru'da yaşayan Yora halkında

süregelir. Balık avına çıkıldığında herkes paylaşır; kampta ise yiyecekler aile bireyleri arasında serbestçe paylaşılır ve et her zaman sebzelerden daha fazla paylaşılır. Dolayısıyla balıklar, maymunlar, timsahlar ve kaplumbağalar paylaşılırken muzlar, komşuların çalmasını engellemek için, olgunlaşana dek ormanda saklanır.¹⁴

Neden böyle bir fark gözetilir? Eti bu kadar özel kılan ve meyveden daha sık paylaşılmasına yol açan nedir?

Kaplan bunun akla yatkın iki açıklaması olduğunu düşünmektedir. İlki etin işbirliği yapılarak elde edilmesidir. Maymunlar, geyikler ve pekariler, birkaç avcının takibe katılmasının ardından Ache erkeklerince yakalanır, armadilolar bile saklandıkları delikten, bir avcı diğerine yardım ettiği zaman çıkarılıp yakalanır. Aynı şekilde, Peru'daki Yoralar'da, balık avına çıkıldığında nehir boyunca kanoyu idare eden direkçi elzem bir görev üstlenir fakat aslında kendisi balık tutmaz – dolayısıyla balığın direkçi ile paylaşılması akılcıdır. Tıpkı aslanlar, kurtlar, yabani köpekler ya da sırtlanlar gibi, insanlar da başarı için birbirlerine muhtaç olan fakat elde edilen sonuçları paylaşmama riskini göze alamayan işbirlikçi avcılardır. İnsanlar uzmanlaşarak işbölümüne gittiklerinden, aslanlara kıyasla daha esnektirler. Avcılardan biri mızrakla balık avlamakta ya da armadiloları saklandıkları delikten çıkarmakta ehildir ve bu yönde uzmanlaşır; diğer avcılar da farklı rolleri üstlenirler. Her zamanki gibi, insanoglunu eşsiz kılan kavramın işbölümü olduğunu görürüz.

Etin sebzelerden daha çok paylaşılmasının bir başka açıklaması vardır. Et şansı temsil eder. Bir avcının kampa iki armadilo ya da iri bir pekari ile dönmesinin nedeni şanslı olmasıdır. Avcı aynı zamanda becerikli de olabilir fakat en yetenekli avcının bile şansa ihtiyacı vardır. Ache erkeklerinin ava çıktıkları herhangi bir gün içerisinde, avcılarının yüzde kırkı hiçbir şey öldüremez. Öte yandan, ormandan dönerken az miktarda bir palmiye iliği getiren Ache kadını şanssız değil muhtemelen tembeldir. Avcının şansa olan bağımlılığı, toplayıcı için geçerli değildir. Dolayısıyla paylaşma, avlanmanın ödülleri gibi riskini de

14 Hill, K. ve Kaplan, H., 1989, Population and dry-season subsistence strategies of the recently contacted Yora of Peru. *National Geographic Research* 5: 317-34.

yayar. Şayet bir avcı salt kendi kaynaklarına bel bağlayacak ol-
saydı, sık sık aç kalacak, ara sıra da yiyebileceğinden fazlasına
sahip olacaktı. Fakat elindeki eti paylaşıp, karşılığında da diğer-
lerinin elindekileri kendisiyle paylaşmalarını beklerse, en azın-
dan her gün biraz et elde edebileceğinden emin olabilir. Dolayı-
sıyla etin paylaşılması, bir adamın halihazırdaki iyi şansını, ge-
lecekteki kötü şansına karşı sigorta olarak takas etmesi gibi bir
tür karşılıklı fedakârlığı temsil eder – tam da, vampir yarasala-
rın emdikleri kanı komşularıyla paylaştıkları ya da tahvil alıp
satanların değişken faiz oranlarıyla sabit getirili menkulleri ta-
kas ettikleri gibi.

Etin hızla bozulmasından ötürü stoklanmasının geçerli bir
seçenek olmadığı tropik iklimlerde bu daha da ciddi bir olgu-
dur. Paylaşma, genel arzı azaltınadan riski azaltmanın çok etki-
li bir yoludur. Bir hesaplamaya göre, avladıkları eti ortak kulla-
nın için stoklayan altı avcı, bu yola başvurmeyan altı avcıya kı-
yasla, yiyecek stoklarındaki değişimi yüzde seksen gibi önemli
bir oranda azaltırlar. Bu, yiyecek paylaşımına yönelik risk azalt-
ma hipotezi olarak bilinir.¹⁵

Fakat bir sorun vardır. Tembel insanı, çalışkan insanın cöm-
mertliğini sömürmekten ne alıkoyacaktır? Şayet her kim avlanı-
yorsa, ondan et tedarik edebileceğinize güveniyorsanız, avcının
ardında bıraktığı ayak izlerinin yanma oturup, o elinde bir may-
munla ormandan dönene dek burnunuzu karıştırarak da vakit
geçirebilirsiniz. İnsanlar yiyeceklerini ne kadar çok paylaşırlar-
sa, bencil insanın saf insanı sömürüp bir “beleşçi” olma fırsatı
o kadar artar. Bir anlamda, yine bir mahkûmun ikilemi ile karşı
karşıyayız fakat bu kez çoklu bir ölçek söz konusudur. Çok bas-
makalıp bir örnek vermek gerekirse: Işık kullanmak herkese be-
davaysa, deniz fenerine kim para ödeyecek?

15 Winterhalder, B., 1986, Diet choice, risk and food sharing in a stochastic environ-
ment, *Journal of Anthropological Archaeology* 5: 369-92.

ALTINCI BÖLÜM

KAMU MALLARI VE ÖZEL HEDİYELER

Hiç kimsenin bir mamutu tek başına yiyemeyeceği anlaşılır

Yapılan bir iyiliğe karşılık vermekten daha kolay vazgeçilebilir bir görev yoktur. Yapılan iyiliğe karşılık vermeyi ihmal edenlere kimse güven duymaz.

Cicero

Gezegенimizin karasal yüzeyinin çoğu, doğal çöller ya da ormanlarla kaplıdır. İnsanların faaliyetleri olmasaydı, yağmur ormanları tropik kuşakları boğar, kışın yapraklarını döken ağaçların bulunduğu araziler ılıman bölgeleri bir battaniye gibi örter, çam ağaçları dağları kaplar, alaçam ve köknar ağaçları Asya'nın kuzeyini ve Kuzey Amerika'yı boydan boya, bir keçe gibi kaplardı. Sadece birkaç yerde, Afrika'nın geniş çayırları, Güney Amerika'nın geniş ve ağaçsız bozkırları, orta Asya'nın stepleri ve Kuzey Amerika'nın düzlüklerinde, otlaklar ekosisteme hâkimdir.

Buna karşın biz insanlar çayırlarda yaşayan türleriz. Bizler, Afrika'nın geniş çayırlarında evrim geçirdik ve gittiğimiz her yerde hâlâ bu ortamı yeniden yaratmak için uğraş veriz: Parkların, çimenliklerin, bahçelerin ve çiftliklerin tümü, iyi kötü çayırların oluşmasını sağlar. Aslında ilk defa Lew Kowarski'nin öne sürdüğü gibi, çayırların bu gezegenin efendileri olduğunu akla yatkınlıkla iddia edebiliriz zira çayırılık alanlar elde etmek için insanoğlu köle gibi çalışmıştır. Bir zamanlar ormanların bulunduğu yerlerde, buğday ve pirinç ekimi yaparak çayırılık alanlar oluştururuz. Bu alanların bakımını yaparız ve düşmanlarına karşı sadakatle mücadele veriz.¹

Çayırların gezegendeki varlıkları nispeten yenidir. İlk çayırlar yaklaşık 25 milyon yıl önce, kabaca, insansıların maymunlardan farklılaşmaya başladığı dönemde ortaya çıktı. Çayır, bitkinin ucundan değil kökünden yetiştiğinden, otlanmadan ötürü kolay kolay yokolmaz. Dolayısıyla kıymetli enerjisini zehirli kimyasallar ve filizlerle mücadele etmek için harcamaz; sadece aç ağızların dişleri arasında sık sık ve geçici olarak azalıp tükenmeye boyun eğer. Zararı yok; çayırlardan ne kadar çok otlanılır-

1 Çayırın egemenliği üzerine fantezi Calder, N. tarafından geliştirilmiştir. 1984. *Timescale: An Atlas of the Fourth Dimension*, Chatto and Windus, Londra.

sa, otlayan hayvanların dışkılarında o kadar çok besin maddesi geri dönüşüne uğrar ve kış ya da kuraklığın ardından çayırlar daha hızlı büyürler.

Dolayısıyla çayırların yetiştiği yerlerde çok sayıda büyük hayvan bulunur. Serengeti'de* Afrika antilopları, zebralar ve gazeller cirit atarlar ve meşgul ağızlar çayırı ete dönüştürür. Düzlükler bir zamanlar bufalo sürüleriyle doluydu. Bunun aksine yağmur ormanı, kuzeydeki alaçam ormanları veya ılıman iklimlerdeki meşe korularında büyük hayvanlara nadiren rastlanır; bu hayvanlar için yiyecek kaynağı daha azdır. Oysa çayırılık alanlarda, büyük hayvanları avlamak, birçok etobur açısından tutarlı bir yaşam şeklidir: kurtlar, yabani köpekler, aslanlar, çitalar ve sırtlanlar gibi günümüze kadar yaşamını sürdürmeyi başarmış birkaç türü sayabiliriz. Tüm bu yırtıcıların –kısmen çitanın dışında– son derece sosyal türler olduğuna dikkatinizi çekerim. Çayırlardan oluşan düzlüklerde büyük hayvanları avlamak, hem işbirliği gerektirir hem de elde edilecek et birçok midneyi besleyeceği için bu işbirliğine imkân tanır.

İnsanların evrim geçirdiği dünya böyle bir yerdi. Çift ayak üzerinde yürüyüş biçimimiz, gölgelik alanlardan en üst düzeyde faydalanmamıza olanak tanıyan beden duruşumuz, ter bezlerimiz ve tüysüz cildimiz, beyni soğutmaya yarayan, özellikle damarlarımız ve nesneleri taşımak için gelişmiş, serbestçe hareket eden ellerimizle, Afrika'nın açıklık alanlarındaki, güneşten kavrulan çayırlarında yaşamaya üst düzeyde intibak etmiş bir türüz. Bizler bir savan hayvanıyız. Kuzenlerimiz şempanzeler ağaçlara tırmanmakta ne denli ehillerse bizler de uzun mesafeleri koşarak katetmekte o denli ehiliz. Ve en eski kayıtlar, bizim aynı zamanda büyük hayvanları avladığımıza tanıklık eder. Taştan aletler ve bu aletler kullanılarak parçalanmış kemiklerin fosilleri, 1.4 milyon yıldan daha uzun bir zamandan beri doğal bir yıkıntı halinde duran antik mezbaha alanlarında yan yana yatar. Titizlikle yapılan incelemeler, aradaki bağlantının tesadüf olmadığını, çoğunluğu tatmin edecek biçimde ortaya koydu; atalarımız büyük hayvanları avlayıp yi-

* Tanzanya'nın kuzeybatısı ile Kenya'nın güneybatısı arasındaki coğrafi bölgede yer alan düzlükler ve ekosistem (ç. n.)

yorlardı. Aynı zamanda aslanlar ve sırtlanlar gibi son derece sosyal bir türdük.²

Buzul çağının 200 bin ila 10 bin yıl önceye denk gelen en şiddetli döneminde, dünya üzerindeki karaların büyük bölümü çayırlarla kaplıydı. Buz örtülerinin ve buzul dağlarının içinde, giderek daha fazla su hapsedildikçe, deniz seviyesi düştü, kuru iklim baş gösterdi ve yağmur ormanları küçülerek düzlük arazilere dönüştüler. Kuzeyde yaşanan kuraklık, yüzde doksanı yeryüzeyinde olan ağaçları cezalandırarak, yüzde doksanı yeraltında bulunan çayırlara fayda sağladı. Bugün olduğu gibi alaçam ormanları ya da yosun tutmuş tundralar neredeyse yoktu; sadece bereketli çayırlardan oluşan, alabildiğine geniş ve açık düzlükler vardı. Kuzeydeki bu düzlük çayırlar "mamut stepleri" olarak bilinirler. Avrupa ve Asya boyunca Pirene dağlarından Beringia'nın (günümüzde, büyük bir kısmı Bering Boğazı'nın suları altında kalan kara parçası) büyük düzlüklerine ve Kanada'nın Yukon bölgesine kadar uzanan mamut stepleri, gezegendeki en büyük doğal yaşam alanıydı.

Afrika'nın düzlüklerinde yaşayan biz insanlar, efendilerimiz olan çayırların peşinden büyük mamut steplerine doğru yola çıktık ve temelde avcılığa dayanan bir yaşam benimsedik. Mamut steplerinin ayırt edici özelliği ve hatta belki de yaratıcıları mamutlardı. Vücudu tüylerle kaplı bu filler, yaşam alanlarını, büyük geyikler (dev wapitiler), ren geyikleri ve Sibiryalı antilopları gibi nispeten daha küçük av hayvanlarının yanı sıra, tüylü gergedanlar, yabani atlar ve dev bizonlarla paylaşıyorlardı. Bu alanlarda, kurtlar, kısa yüzlü yırtıcı ayılar ve kılıç dişli kediler gibi aslanlara da sıkça rastlanıyordu. Bu yerler, iklimi soğuk birer Serengeti'ydı.

Afrikanlı çayır insanları olarak Mamut steplerini (biraz soğuk olsa da) evimiz olarak benimsedik. Daha önceki yerleşim alanlarımızda olduğu gibi büyük hayvanları avlayıp, öldürdük. Ashına bakılırsa, en büyük hayvanları öldürmekte neredeyse uzmanlaştık. Kuzey Amerika'ya ilk göç eden kavimler arasında bulunan Clovis insanları, özellikle mamut etine düşküncüydü. Clovisler'in bilinen neredeyse tüm yerleşim alanlarında mamut

2 Leakey, R.E., 1994, *The Origin of Humankind*. Weidenfeld and Nicholas, Londra.

kemiklerine rastlanır. 29 bin yıl önce, günümüzde Doğu Avrupa denilen coğrafyada yaşayan Gravettian dönemi halkı, ardında bıraktığı hemen her cismi mamut dişleri ve kemiklerinden imal etmişti: Kürekler, mızraklar, evlerinin duvarları. Mamuta karşı aşırı bir ilgi besliyorduk. Çayırlardaki otlarla beslenen bu fillerin, insanların avlanması neticesinde kökünün kazındığına dair kuşku yoktur. Mamutların soyunun tükenmesiyle birlikte steplerin yokoluşu da hızlandı. Yoğun otlanma ve dışkılama olmadan, çayırların verimliliği düştü ve bu, bataklıkların ve ağaçların oluşmasına olanak tanıdı. Bu da toprağı yalıtıp, yaz aylarında yüzeyin altındaki buzların çözülmesini engelleyerek verimliliği iyice zayıflattı. Kısır bir döngü başladı ve verimli stepler, çetin koşulların egemen olduğu tundralara ve taygalara [iğne yapraklı ağaçlarla kaplı alanlar] dönüştü.³

Şayet mızrakla fil öldürmeyi hiç denemediyseniz bile (şahsen ben denemedim), bu insanların becerisini takdir etmelisiniz. Kullandıkları tekniği kesin olarak asla bilemeyebiliriz; avlarını su birikintilerinde pusuya düşürmüş olabilirlerdi (birçok iskelete sulak bölgelerde rastlanır); onları uçurumlardan aşağıya itmiş ya da bataklıklara çekmiş olabilirlerdi. Hatta, olası gözükmese de, bu hayvanları kısmen evcilleştirmiş de olabilirlerdi. Fakat insanlar her ne yapmışlarsa, bunun altından yalnız başına kalkmamışlardı. Şüphesiz işbirliği, başarılarında en önemli rolü oynadı. Eti paylaşmak teşvik edilmekle kalmıyordu –paylaşmanın önüne geçmek imkânsızdı. Esasında ölü bir mamut, kamu malıydı.

Fakat bu, bizi, aşına olduğumuz bir sorunla karşı karşıya bırakır. Neden ava katılma külfetine girilsin? Neden, avlanan hayvan paylaşıldığı sırada birileri kayıtsızca ortaya çıkıp kendi payına bir şeyler koparmasın? Ne de olsa, mamut öldürmek son derece tehlikeli bir iş olmalıydı. Bir başkasının avladığından kendisine de pay düşeceğinden emin olan hiç kimse, hayva-

3 Guthrie, R. D. 1990, *Frozen Fauna of the Mammoth Steppe: The Story of Blue Babe*, University of Chicago Press, Chicago; Zimov, S. A., Churpyrin, V. I., Oreshko, A. P., Chapin, F. S., Reynolds, J. E., ve Chapin, M. C., 1995, Steppe-tundra transition: a herbivore-driven biome shift at the end of the Pleistocene, *American Naturalist* 146: 765-94.

na yaklaşmaya ve yaşamını tehlikeye atmaya kalkışmazdı. Aksi takdirde, çoğunluğun iyiliği için yaşamını tehlikeye atmış olurdu. Antik çağlardaki ilk avcılar bu sorunu nasıl çözdüler asla bilemeyebiliriz. Ben çözmediklerinden kuşkulanıyorum zira bu-zul çağının büyük bir bölümünde Avrasya'da yerleşik olan Ne-andertal insanı çoğunlukla mamutlara dokunmuyordu. Bu te-sadüf değildi. Kanaatimce, en tutkulu mamut avcıları 30 bin yıl öncesi ya da daha yakın bir dönemde yaşadılar. Zira 50 bin yıl önce, muhtemelen Kuzey Afrika'da bir yerde son derece önem-li bir gelişme yaşandı.

Bu gelişme, küçük mızraklar atan bir aletin icat edilmesi-y-di. Bu alet, fırlatılarak kullanılan ilk silahtı ve ok ve yayın uzak bir atasıydı. Mızrak atıcı, bir yay gibi enerji depolar ve küçük bir mızrağa fazladan ivme kazandırarak, elle fırlatılan büyük bir mızrağa göre çok daha fazla itiş gücü sağlar. Bu, güvenli bir me-safeden fırlatılabilen ilk silahtı. Birdenbire ilk defa bir grup avcı, aralarından bazılarının çekinip, geri duracağına dair güven so-runu yaşamadan bir mamutun etrafını sarabiliyordu. Tüm av-cılar, sonuçlarından çekinmeden silahlarını kullanabiliyorlardı. Beleşçi sorunu azaldı. Tehlikeli, büyük hayvanlar hedef haline geldi.⁴

Büyük hayvanları avlamak, ciddi anlamda, muhtemelen mızrak fırlatıcının icadıyla birlikte başladı. Bu, çok derin sosyal anlamlar içeriyordu. Mamut, büyük bir grupla paylaşılabilircek kadar iri bir hayvandır. Hayvan o denli büyüktür ki paylaşmak zorunlu hale gelir. Aslında avlanan hayvan artık onu öldürenin şahsi malı değil, kamu malı ve dolayısıyla grubun ortak mülki-yetidir. Büyük bir hayvan avlamak salt paylaşmaya imkân tanı-makla kalmaz, aynı zamanda bunu dayatır da. Aç bir adam, bir mızrak fırlatıcıyla donanmışsa, avladığınız mamutu bu adamla paylaşmayı reddederek gireceğiniz risk çok büyüktür. Dolayı-sıyla büyük hayvanları avlamak, insanoğlunu ilk kez kamu malı kavramıyla tanıştırdı.

4 Faritier, M. F., 1994. The origin of weapon system. *Current Anthropology* 35: 679-81; C. Keckler ile yapılan röportaj

Göz Yumulan Hırsızlık

Bu noktada anlambilim açısından konu dışı bir saptama yapmak gerekiyor. Karşılıklılık ifadesini anlamı son derece barizmişçesine kullandım. Fakat aslında bu, farklı yönlere çekilebilen bir ifadedir. Kısasa kısas söz konusu olduğunda, farklı zamanlarda, karşılıklı yapılan iyilik anlamına gelir. Fakat antropologlar karşılıklılık kelimesini onlarca yıldır ince bir nüansla kullanmaktadırlar. Antropologlara göre bu kavram karşılıklı olarak aynı zaman diliminde yapılan fedakârlık anlamındadır. Bir vampir yarasası, emdiği kanı diğer bir yarasayla paylaştığında, daha ilerideki bir zamanda karşılık olarak aynı şeyi bekler. Dükkân sahibi müşterisine bir paket şeker verdiğinde, karşılığında aynı anda parasını almayı bekler.

Bu, kılı kırk yaran bir ayrım gibi görülebilir fakat bu ve izleyen bölümlerde ele alınacak konular açısından bunun çok önemli olduğuna inanıyorum. İki insan, sadece bir hayli olağanüstü koşullar altında birinci tür karşılıklılıktan faydalanır. Bu iki insandan biri tesadüf eseri diğerinin ihtiyacı olan geçici bir fayda elde etmelidir; sonra yine tesadüfen biri diğerine olan borcunu geri ödemelidir. Ve tüm bu zaman zarfında her ikisi de bu alış veriş hatırlamalıdır. Bir insanın, elinde geçici ve ihtiyaç fazlası olarak bulunan bir şeyi, diğer bir insanla maddi bir karşılıkla takas ettiği ikinci tür karşılıklılığı tasavvur etmek çok daha kolaydır. Borç anında ödenir ve aldatmaya yönelik fırsatlar daha azdır. Karşılığını, ileri bir tarihte şekerle ödemek şartıyla, bir dükkândan şeker satın aldığımızı bir düşünün.

Bu ayrımı aklımızdan çıkarmayarak şimdi, neden avcı toplayıcıların birbirleriyle eti paylaştığına ilişkin Kristen Hawkes ve Kim Hill arasındaki tartışmaya dönelim. Hill'e göre bu tümüyle bir karşılıklılık meselesidir ve paylaşılan, cömertliğinin karşılığını doğrudan görür. Hawkes, ödülün çok daha manevi olduğunu ve paylaşılanın, tıpkı Viktorya dönemindeki bir hayırseverin şövalyelik nişanı beklemesi gibi, kamu duyarlılığından ötürü sosyal itibar elde etmeyi amaçladığını düşünür. Bu iki yaklaşım birbirlerine o kadar da uzak değildir fakat karşılıklılık kelimesinin anlamına ışık tutmasından ötürü, bu tartışmayı ayrıntılı olarak incelemekte fayda vardır.

Tartışmanın merkezinde, Hadza diye anılan ve Tanzanya'daki Eyasi Gölü'nün güneyine ve doğusuna düşen ağaçlıklı çayırlarda yaşayan kabile vardır. Ache halkı gibi, artık Hadzalar da tarımla uğraşan toplulukların yanbaşında yaşayarak, zaman zaman tarım işçisi olarak çalışsalar da, hâlâ avlanıp, bitki kökleri, meyve ve bal toplayarak eski geleneklerini sürdürmeyi yeğlemektedirler. Hükümetin ve misyonerlerin tatlı söz ve vaatlerine rağmen, Hadzalar'ın çoğu hâlâ tüm günlerini avcılık-toplayıcılık yaparak (tarımla uğraşanların bir kısmı da tekrar eski geleneklerine dönmüştür) geçirmektedirler. Hadza kadınları, hemen hemen Ache ya da Kung kabilelerine mensup kadınların yaptığı tarzda bir toplayıcılık anlayışını benimseyerek yumru kökler, meyve ve bal arayışına çıkarlar. Fakat Ache ya da Kung erkeklerinin aksine, Hadza erkekleri, okları ve yaylarıyla çoğunlukla antilop fakat zaman zaman da zürafa gibi gerçekten de büyük hayvanlar avlamak üzere yola koyulurlar. Bir zürafadan, tek başına bir adamın tüketemeyeceği ya da Afrika'nın sıcağında uzun süre muhafaza edemeyeceği kadar çok et çıkar. Dolayısıyla şanslı avcının bu eti, özverili avcılık eyleminden faydalanmak için bekleyen arkadaşlarıyla paylaşmaktan başka pek bir seçeneği yoktur. Avcının kendine sorması gereken soru neden bu külfete girdiğidir. Avcı bir zürafayı öldürebilmek için muhtemelen birkaç ay boyunca avlanmaya çıkmıştır; oysa kapanlarını yaban tavuğu avlamak üzere kursaydı, haftada birkaç hayvan avlayabilirdi. Böylece tavukları ailesi için saklar, komşularıyla paylaşmak zorunda kalmazdı.⁵

Kristen Hawkes, Hadza erkelerinden, kapan ve tuzaklar kurarak yaban tavuğu gibi küçük hayvanlar avlamalarını ister. Neticede daha az et elde edilecektir fakat en azından birçok gün boyunca yiyecek bulmak mümkün olacaktır. Hadza erkekleri, büyük hayvan avlamaya çıktıklarında, ortalama olarak, yüz günün doksan yedisinde avdan elleri boş dönüyorlardı. Böylece Hawkes, yalnızca çocuklarının refahını düşünen sağduyulu bir Hadza erkeğinin ailesinin önüne hemen her gün et koyabileceğinden emin olabilmek için, küçük hayvanlar avlamak üzere tu-

5. Hawkes, K., 1993, Why hunter-gatherers work: an ancient version of the problem of public goods, *Current Anthropology* 34: 341-61.

zaklar kurmayı yeğlemesi gerektiği sonucuna vardı. Kuşkusuz bu, eve altı ayda bir yarım ton et girmesinden daha çok hoşlarına giderdi. Fakat avcılar bu yolu izlemiyorlardı. Hawkes da bunun nedenini çözmeğe çalıştı.

Bunun ötesinde, zürafa öldüren herhangi bir avcı, bunu bedava paylaşmaya neredeyse zorunlu olduğundan, sağduyulu bir adam, kamu duyarlılığı daha gelişmiş bir başka avcının eve etle döndüğüne dair müjdeli haberi duyana dek sadece evinde oturup bekler. Avlanan hayvan ne kadar iriyse, avcının payına o kadar az et düşecektir; buna rağmen Hadzalar, çoğunu başkalarına bedava dağıtacakları büyük hayvanların peşine düşmekte ısrarcıdırlar. Peki Hadzalar neden bu denli cömert paylaşımcılardır?

Hawkes, yiyecek paylaşmanın, "göz yumulan hırsızlık"tan biraz daha fazlası olduğuna inanır. Bu, Hawkes'ın meslektaşı Nick Blurton-Jones'un ortaya attığı bir terimdir. Zürafayı avlayan avcı, taşıyabileceği kadar eti kesip aldıktan sonra, diğerlerinin de kendi hesaplarına avdan faydalanmalarını engellemek için pek bir nedeni yoktur; öldürdüğü hayvanın leşini, diğerlerinden sakınması zalimce ve uygunsuz olurdu. Bu fikri ilk ortaya atan, antropolog Glyn Isaac'tır. Isaac, 1960'larda, zamansız ölümünden kısa bir süre önce, yiyecek paylaşmanın insan evriminde önemli bir yer işgal ettiğini fakat bunun hayvanlarda görülen türden, göz yumulan bir otlakçılıktan kaynaklanıp, evrim geçirdiğini ileri sürdü. Örneğin aslanlar düpedüz hoşgörülü hırsızlardır: Aslanlar ziyafet çekerken, etten kendi payına düşeni kapmak için çaba gösterenin yüzüne Tanrı güler. Şempanzeler biraz daha naziktirler fakat yine de, yiyecek kapmak için yalvarmak durumunda kalırlar; oysa insanlar yiyeceğin kendilerine ikram edilmesini beklerler. Hadzalar'ı inceledikten sonra bu fikri daha da geliştiren Nick Blurton-Jones, göz yumulan hırsızlığın salt ilkel insanın gelip geçtiği bir sahne olmadığını ve bunun, avcılarının yoldaşlarıyla eti neden paylaştıklarına ilişkin geçerli bir açıklama olduğunu ileri sürdü. Blurton-Jones, Hadzalar arasında yiyecek paylaşma sürecinde husumet yaşandığını fark etti.⁶

6 Blurton-Jones, N. G., 1987, Tolerated theft, suggestions about the ecology and evolution of sharing, hoarding and scrounging, *Social Science Information* 26: 31-54.

Dolayısıyla, bir Hadza avcısı tarafından öldürülen bir hayvanı, “kamu malı” kavramının en eski örneği olarak nitelemek akla uygundur: Toplumun yararlanması için tedarik edilmiş bir şey. Bir kamu malı, kolektif eylem biçiminde ifade edilen sorunu da beraberinde getirir; bu da, eski dostumuz mahkûmun ikilemi’nin daha büyük bir ölçekte yaşanmasından farksızdır. Deniz feneri, kamu malına verilebilecek klasik bir örnektir. Deniz fenerini inşa etmenin bir maliyeti vardır fakat, inşaatına katkıda bulunmayı reddetse de, gemisini limana yanaştırmak isteyen herhangi biri, fenerin yaydığı ışıktan serbestçe istifade edebilir. Dolayısıyla, deniz feneri için başkalarının katkıda bulunmasını beklemek herkesin çıkarınadır ve böylece deniz feneri inşa edilmez – ya da inşa edilir fakat ilk bakışta buna bir anlam verilemez. Hawkes, ölü bir zürafayı bir anlamda deniz fenerine benzetir: Birilerinin hayvanı avlaması gerekir fakat avın ardından, kampın en tembel üyesi bile, et çürümeye yüz tutmadan ondan pay almak zorundadır.

“Öyleyse avcı-toplayıcılar neden çalışırlar?” diye merak eden Hawkes, Amerikalı ekonomist Mancur Olson’un 1960’larda yaptığı çalışmaları incelemeye başladı. Olson, yeterince sosyal teşvik mevcutsa, kamu malı tedariki sorununun kolayca çözülebileceğini ileri sürüyordu. Yaşadıkları bölgedeki konumunu ve itibarını güçlendirmeye can atan ve bunun için bir miktar para harcamaya hazırlıklı olan, başarılı bir tacir, deniz feneri inşasının maddi giderlerini üstleneceğini duyurur. Bu, tam da başkalarının faydalanacağı cömertçe bir eylem olduğundan, iş adamına şeref ve şöhret bahşeder.

Aynı şekilde, avlanma becerileri iyi olan Hadza erkekleri de, kayda değer sosyal ödüllerin keyfini sürerler. Başarıları diğer erkeklerce kıskanılır ve belki de daha önemlisi kadınlar kendilerine hayranlık beslerler. Açıkça ifade etmek gerekirse, iyi avcılar daha fazla evlilik dışı ilişki yaşarlar. Bu salt Hadzalar’a özgü değildir. Aynı şey, Acheler, Yanomamolar ve diğer Güney Amerika kabileleri için de geçerlidir; muhtemelen bu evrensel bir şeydir ve sır değildir.

Bu, erkeklerin neden büyük ve paylaşılabılır avların peşine düşüp, öldürme saplantısı içerisinde olduklarına bir açıklama

ma getirebilir. Nerede yaşarlarsa yaşasınlar, çok daha kârlı ve küçük avları göz ardı etme pahasına dahi olsa, geniş çapta paylaşılabilir türden yiyeceklerin/avların peşine düşmeleri, insan türünün erkeğinin dikkat çekici bir özelliğidir. Buna avcının gözünden bakınız. Şayet avcı bir yaban tavuğu öldürürse, bunu karısı ve çocukları yer; eğer küçük bir antilop öldürürse, birlikte avlanmaya çıktığı ve kendisine yardımcı olan diğer avcılar için de bir miktar et artabilir. Fakat eğer bir zürafa öldürürse, o kadar fazla et elde edilir ki avcı, el altından komşunun genç ve çekici karısına etin güzel yerinden bir parça verdiğinde kimse bunu fark etmez.

Kuşkusuz, bu durumda bilmecenin yanıtını kadınlarda aramak gerekir. Ailelerinin karnını doyurmak için yaban tavuğu avlamaktansa, erkeklerin zürafa peşine düşme dürtüsü birdenbire anlaşılır hale gelir: Cinsel ilişki fırsatı. Avcılar, çocuklarından çok, metreslerinin karınlarını doyurma peşindedirler. Fakat neden cinsel ilişki fırsatı doğar? Neden kadınlar avcılarla ilişki yaşayarak onları cinsellikle ödüllendirirler? Hawkes'ın, Kaplan ve Hill ile ihtilafa düştüğü en bariz konu budur. Hawkes, çekimin soyut olduğunu ileri sürer; Hawkes'ın "sosyal ilgi" diye ifade ettiği bu başarının sadece kokusu bile kadına çekici gelir. Sosyal statülerinde küçük bir gelişme dışında, kadınlar bu alışverişten hiçbir şey elde etmezler. Hill ve Kaplan ise aksini ileri sürer. Hill ve Kaplan, kadınlar için işin içinde gayet somut faydalar olduğunu iddia ederler: Etin güzel yerinden elde etme şansı. Zürafanın her yeri aynı ölçüde lezzetli değildir ve onu öldüren avcı, kolayca en güzel yerlerini kendine ayırıp, ilişkiye girmek istediği kadına doğrudan rüşvet olarak verebilir. Dolayısıyla, avcının neden yaban tavuğu avlama zahmetine girmediğine dair gizem kolayca çözülür; ve baskı altında, zorunluluktan yapmak şöyle dursun, yiyeceği paylaşma tıpkı şempanzeler ve Ache kabilesinde olduğu gibi doğrudan karşılıklılık ilkesine dayanan bir eylemdir. Yeniden, cinsel ilişkiye girmeye hazır dişileri beslemek için maymun avlamaya girişmiş, Gombe'nin erkek şempanzeleriyle birlikteyiz (Gombe, Hadza'ların yaşadığı bölgeden pek uzakta değildir). Karşılıklılık, farklı bir değerle karşımıza çıkar – cinsellik.

Ne olursa olsun, Hill ve Kaplan, erkeklerin yaban tavuğu avlamalarının kendilerine daha çok fayda sağlayacağı yönünde Hawkes'ın ortaya koyduğu önermeye meydan okur. Büyük bir avdan elde edilen et paylaşıldığı sürece, aslında Hadza erkekleri, küçük bir avın peşine düşerek alacakları kaloriden çok daha fazlasını büyük bir avın peşine düşerek alırlar. Büyük hayvanlardan elde edilen etin çokluğu, seyrek avlanmalarından ötürü meydana gelen kaybı fazlasıyla telafi eder. Ache vakasında, Hill ve Kaplan, pekari domuzu avlamanın, av peşinde geçen her saat başına 65 bin kalori ürettiğini, oysa böcek larvaları aramanın getirisinin çok daha az olduğunu ve saat başına iki bin kalori ürettiğini hesapladılar. Elbette, bir pekariyi grubun geri kalanıyla paylaşmak durumundasınız – ve ortalama olarak etin yüzde onu size kalır – oysa toplanan larvaların sadece yüzde altmışını paylaşırsınız. Fakat 65 bin kalorinin yüzde onu yine de iki bin kalorinin yüzde kırkından fazladır. Dolayısıyla, Ache erkekleri açısından larva aramaktansa, domuz avlamak yine de yarar sağlar.

Hill ve Kaplan, "Hawkes'ın yaptığı veri araştırmasında, avcılarının sırf diğer mal ve hizmetler için et takas etmediklerini ima eden hiçbir şey yoktur. Bu önemlidir zira eğer bu tür bir alış veriş yaygınsa, büyük bir av kamu malı sayılmaz ve kolektif eylem sorunu yaşanmaz" diye düşünürler⁷. Çoğu avcı-toplayıcı toplulukta, yiyecek paylaşmaya dair bariz bir yanlı tutum vardır; avcının çekirdek ailesi, özellikle küçük bir avdan elde edilen etten oransız bir pay alır ki bu da –göz yumulan hırsızlık hipotezinin aksine– avcının, etin akibeti üzerindeki denetimi bir ölçüde elden bırakmadığını akla getirir. Kuzey Avustralya'daki Arnhem Land'de yaşayan Gunwinggular'da, gerçekten de başarılı avcılar aileleri için daha fazla et ayırırlar ve akraba olanları, olmayanlara karşı kayırmak için büyük zahmete girerler. Acheler'de, bazen paylaşmak üzere orada bulunmayanlar için yiyecek ayrılır. Ve en garibi, bir hayvanı öldüren adam çoğunlukla kendine düşen paydan daha azını yer. Bu nitelikler, göz yumulmuş hırsızlık kavramının ima ettiği, et için yaşanan çekişmeyi akla getirmez.

7 Hill, K. ve Kaplan H., 1994, On why male foragers hunt and share food. *Current Anthropology* 34: 701-6.

Bu, gücün kimde olduğuyula ilgili bir meseledir: Varlıklı olanlar mı yoksa yoksul olanlar mı? Şayet paylaşma göz yumulmuş hırsızlıksa, yoksullar güçlüdür; şayet paylaşma karşılıklıksa, varlıklılar denetimi ellerinde tutarlar. Hadzalı avcı neticede zürafayı göz yumulmuş hırsızlığa kaptıracağını bilse dahi, yine de paylaşımında sözü geçebilir; avcının amacı, elinde kalan ihtiyaç fazlası zürafa etini, çürüyüp bozulmayan, daha dayanıklı bir değere dönüştürmektir. Dolayısıyla avcı, eti eşi ve akrabasıyla, ilişki kurabileceği potansiyel kadınlarla ve karşılıklı yardımlaştığı ya da ileride yardımlaşmayı umduğu arkadaşlarıyla paylaşır. Bu, gelecekte diğerlerinin avladığı hayvanların etinden kendi hesabına bir pay beklentisi yaratarak, avcının elindekini dağıtıp, denkleştirir. Ve avcıya itibar sağlar.

Hawkes bu eleştiri oklarına karşı kendi tesirli oklarını kullanarak cevap verir. Hawkes, Hill ve Kaplan'ın bahsettiği dünyada, katı bir karşılıklılığa dair hiçbir kanıt olmadığını ileri sürer. Kötü avcılar ve beleşçiler cezalandırılmazlar. Buna karşın, sürekli aylak davranan ya da beceriksiz bireyler vardır. Elbette toplumun ilgisinden mahrum kalırlar fakat etten mahrum kalmazlar. Neden diğer adamlar bunları beslemektedir?

Toplumsal Piyasa

Ve tartışma böylece sürer gider. Bu, muhtemelen Ache ve Hadza halkları arasındaki kültürel farklılıkları, hatta Hawkes ve Hill'in farklı cinsiyetlere mensup oluşlarını yansıtır. Buna karşın, her iki tarafı da kızdırma riskini göze alarak, diyebilirim ki Hawkes ve Hill sanırım hemen hemen aynı şeyden bahsetmektedirler. Hawkes iyi bir avcının ödülünün, et değil, saygınlık kazanmak olduğunu ileri sürer; Hill ve Kaplan, avcının işin içinde bir getiri olduğu için avlandığını ileri sürerler. Bu tartışma, antropolojide, "substantivistler" ile "biçimciler" arasında geçen çok daha eski bir fikir çatışmasını akla getirmektedir. 1960'lı ve 70'li yıllarda, akademik çevrelerdeki tüm görüş ayrılıkları gibi bu da had safhada kızıştı zira ortaya atılan iddialar ve iki düşünce ekolünün arasında, algılanması son derece zor farklar vardı. Hill ve Kaplan gibi, biçimciler de, ekonomideki kavrayışların

kabile topluluklarına tatbik edilebileceğini ve bu topluluklarda verilen kararların, tıpkı piyasa temelli Batı topluluklarındaki insanların kararları gibi tahlil edilebileceğini ileri sürdüler. Dolayısıyla, bir biçimci açısından, farklı malları takas etme, işbölümünden faydalanma ve tek bir metaya bağımlılığa karşı tedbir ve koruma sağlama kapasitesine sahip olan piyasanın temelinde, bir avcı-toplayıcı topluluğun karşılıklı yiyecek paylaşmaya yönelik düzenlemeleri yatar.⁸

Öte yandan maddeciler ekonominin ilkel topluluklara tatbik edilemeyeceğini çünkü bu topluluklara mensup insanların asla bir piyasa ortamı içerisinde yaşamadıklarını ileri sürerler. Bu insanlar, ruhsuz bir alış veriş merkezinin dünyasında bireysel çıkarlarının ne olduğuna karar verebilen ve eylemlerinden ötürü herhangi bir otoriteye karşı sorumlu olan insanlar değildirler. Onlar, sosyal sorumluluklar, akraba bağları ve güç ilişkileriyle örülmüş bir karmaşanın içine gömülmüş vaziyettedirler. Bir bireyin, diğeriyle yiyeceğini paylaşmasının nedeni, hesaplanmış ve karşılıklı bir tedbir/koruma anlayışı olabilir; fakat geleneklerin dayatmasından ötürü ya da yiyeceğini paylaştığı bireyin elinde bulundurduğu gücün yarattığı tehditten korkarak da yiyeceğini paylaşıyor olabilirler.

Substantivist gelenekten olan Hawkes, karşılıklı paylaşmaya dair salt ekonomik bakış açısına karşı isyan eder. Dediğim gibi, kuşkusuz bu kılı kırk yaran bir yaklaşımdır; modern ekonomi de ilgi alanını genişletip kusursuz piyasanın ötesine bakmaya ve insanların verdikleri kararların “mantıksız” dayanaklarını da dikkate almaya çalışır. Hadza erkeklerinin karşılığında iyilik beklemekten ziyade itibar sağlamak için avlandıkları konusunda Hawks haklı bile olsa, yine de avcıların bu dürtülerine insafsızca ekonomik bir bakış açısıyla yaklaşabilirsiniz: Avcılar zürafa etini dayanıklı, değerli ve ilerdeki bir aşamada farklı değer biriminden bir avantaja çevrilebilecek bir metaya yani itibara dönüştürürler. Bundan ötürü, Richard Alexander, somut bir değerın soyut çıkarlar karşılığında takas edilmesini “dolaylı karşılıklık” diye adlandırır.⁹

8 Winterhalder, B., 1996, A marginal model of tolerated theft, *Ethology and Sociobiology* 17: 37-53.

9 Alexander, R. D., 1987, *The Biology of Moral Systems*, Aldine de Gruyter, Hawthorne, New York.

Aslında bu tezi bir adım ileriye taşıyacak olursak, sanırım avcı-toplayıcıların eylemlerinde günümüz finansal türev piyasalarının kökenlerinin uzak yankılarını görmek zorlama sayılmaz. Bir Hadza erkeği, gelecekteki getiri beklentisiyle avladığı hayvanın etini paylaştığında, aslında girdiği riskten korunmak amacıyla bir türev senedi satın almaktadır. Hill ve Kaplan'a göre bu avcı, avlanma çabasının karşılığında elde ettiği değişken getiriyi, tüm grup tarafından elde edilen daha yakın vadeli bir sabit getiriyle takas etmek için bir sözleşme yapmaktadır. Avcı, tıpkı ileri vadeli bir sözleşmeyi alarak ya da satarak, ürettiği buğday için altı ay içerisinde sabit bir getiri elde etmek üzere sözleşme yapan bir çiftçiye; ya da değişken bir faiz oranıyla büyük bir borç veren ve girdiği riskli konumdan korunmak için bir başka bankayla, bir swap [takas] kontratı (hatta belki de, bir opsiyonlu takas kontratı) akit eden bir bankacı gibidir: Bir dizi sabit getiri elde etme karşılığında, kısa vadeli faiz oranlarına bağlı olarak, bir dizi değişken ödeme taahhüdü altına girmeyi kabul eder. Avcı bu tutumu izleyerek, taahhüt altına girdiği sözleşme için bir karşı taraf arayışına girer.

Hawkes'a göre, tıpkı dolar cinsinden düşük maliyetle borçlanabilen bir şirketin, döviz paritesinden ötürü girdiği riske karşı korunmak için Alınan Markı cinsinden bir borçlanmayla takasa gitmesi gibi, avcı da, bir enstrümandan (et) ötürü maruz kaldığı riski azaltmak için bir başka enstrüman (itibar) satın alır. Benzerlikler hatasız olmaktan uzaktır fakat kurallar bire bir örtüşür: Birey, başka birey ya da bireylerle alış veriş yaparak girdiği riski azaltmak ister. Avcı-toplayıcıların bu tarz bir anlayıştan uzak olacak kadar dünyadan habersiz olduklarını düşünüp dudak bükmeye heveslenenler yanlıya düşerler. Avcıların beyinleri bizimkilerle aynıdır ve iyi bir anlaşma yapmak için, Chicago Ticaret Borsası'nda çalışan herhangi bir simsar kadar kendi kültürel çevrelerince bilenmiş içgüdülere sahiptir. Ve konuya bu açıdan bakarsak, önemli bir sezgi ortaya çıkar. Türev piyasasında işlem yapan tacirler, yaptıkları işi savunurken, farklı risklere girmiş bireyleri eşleştirerek riski azalttıklarından bahsederler. Simsarlar, ileri vadeli sözleşmeler ya da takas sözleşmeleri yapılan bir piyasanın herkese yarar sağladığını ileri sürerler. Bu, top-

lamı sıfır olan bir oyun değildir. Şayet riski takas edemezlerse, ticari eylemler, ödemek zorunda kalacakları daha büyük risklere maruz kalırlar. Avlanmanın ve yiyecek paylaşmanın kökeninde de tam olarak aynı tez yatar. Avlanmak risklidir; paylaşmak riski azaltır. Herkes faydalanır.¹⁰

Şayet Hadza çok uzak bir örnekse, daha yakın ve âşina olduğunuz bir sorunu ele alalım. Talih kuşu. Şansın birdenbire kapılarını açtığı ve kazandıklarını diğerleriyle paylaşmadıkları için yaşadıkları topluluk içerisinde büyük tepki çeken insanlara dair birçok örnek vardır. *Tanrılar Çıldırıyor Olmalı* adlı filmdeki rolüne karşılık iyi bir para alan San kabilesinden bir kadın, parayı sırf kendine harcayıp kavgaya yol açtı.¹¹

Aynı şekilde, Marshall Sahlins avcı-toplayıcı toplulukların çoğunlukla aylak gezip – tarım topluluklarına kıyasla çok daha az “çalışırlar” –, mülk ve zenginliğe kafayı takmamalarını, yaşadıkları eşitlikçi topluluklarda çok kazanıp biriktirmenin, bu birikimi paylaşmayı reddetmekle eşanlamlı olmasına, dolayısıyla onların da kanaatkâr davranıp, istedikleri her şeye ulaşabilmelerine bağlar. Sahlins, avcı-toplayıcıların zenginliğe giden Zen yolunu keşfettiklerini söyler; çeşitli heves ve ihtiyaçlarını tatmin etmeye yetecek kadar çalışırlar; ve sonra, kıskanılmayı göze almaktansa, çalışmaktan vazgeçerler.¹²

8 Ağustos, 1993'te, Maura Burke, İrlanda Ulusal Piyango-su'ndan 3 milyon pound kazandı. Küçük Lettermore köyünde yaşayan 450 kişi, şanslı komşuları adına büyük sevinç duydular ve hemen bir parti verdiler. Bayan Burke'ün kocası bir ay içerisinde yaşamını yitirdi, çiftin çocukları da yoktu. Köydeki insanların beklentileri arttı. Buna karşın Burke köylülere zırnık koklatmadı ve köylüler buna hemen içerlediler. Köyün kızgın sakinlerinden biri, bir gazeteciye “paranın tek bir kuruşunu dahi görmedik” diye konuştu. Bayan Burke ölüm tehditleri almaya başladı ve Londra'ya taşındı. Başına konan talih kuşu, paylaş-

10 Brealey, R. A. ve Myers, S. C., 1991, *Principles of Corporate Finance*. 4. basım, McGraw Hill, New York.

11 Wilson, J. Q., 1993, *The Moral Sense*, The Free Press, New York.

12 Sahlins, M., 1966/1972, *Stone Age Economics*, Adline de Gruyter, Hawthorne, New York.

maya yanaşmadığından dolayı Burke'ü yaşadığı topluluktan koparmıştı.¹³

İlk bakışta, Bayan Burke'e reva görülen ceza, Hawke'in göz yumulabilir hırsızlık geleneğine göre çok fazlaydı. Köy halkı, talihin yüzüne gülmesinden dolayı Bayan Burke'ün cömertçe davranmasını beklemekle kalmayıp, cömert davranmadığından ötürü onu cezalandırma yoluna gitmişti. Yine de buna farklı bir açıdan da bakılabilir: Hill ve Kaplan'ın bakış açısından. Mahkûmun ikilemi oyunundaki bir oyuncu gibi, Bayan Burke yıllarca işbirliği yaptıktan sonra birdenbire döneklilik etti ve diğer oyuncular onu cezalandırmak zorunluluğu duydular. Komşularının ileride aynı boyutta bir cömertlik ortaya koyamayacaklarını bilen Burke, paylaşmaya istekli değildi. Fakat şanslı bir aborijin avcısının kendisini, bağış yapan bir yardımsever konumundan çok yardıma ihtiyaç duyan biri konumunda bulması an meselesidir. Gelecekteki büyük belirsizlik, avcının verdiği kararın üzerinde kara bir gölge gibi dolaşır.

Bu arada Bayan Burke şanslıydı. Eskimo topluluklarında, istifçilik tabu olarak görülür. Eliaçık olmayan zenginler bazen cinayetlere kurban giderler.

Bağış ve Hediye Koz Olarak Kullanmak

İlk bakışta bu, insanların işbirliğine neden bu denli hevesli olduklarını açıklar. Ama, enetelektüel güvercinlerin arasına kediler salmayı âdet edinmiş, İsrailli parlak bilimadamı Amotz Zahavi'nin özetlediği nedenlerden ötürü, bu tümüyle doyuruucu bir açıklama değildir. Zahavi, dünyanın sıcak iklimlerinde yaşayan orta ırıldikteki birçok kuş türü gibi, çiftler halinde değil, "genç bireylerin" ebeveynlerine daha fazla yavru yetiştirmekte yardımcı olduğu büyük aileler halinde yaşayan Arap baştan-kara kuşlarını incelemektedir. Biyologlar, yuvadaki bu tür bir yardımlaşmayı açıklamakta asla sıkıntı yaşamadılar. Ne de olsa, genç bireyler sadece yuvanın civarında amaçsızca oyalanmakla bile, bir yandan erkek ve kız kardeşlerini yaşama hazırlarken,

13 Alasdair Palmer, Do you sincerely want to be rich?, *Spectator*, 7 Kasım, 1994, s. 9.

bir yandan da, yavru yetiştirme rolünü miras edinme şanslarını arttırmaları. Bu, akraba kayırmacılığı ve bencillikle yürüyen bir sistemdir.

Fakat genç kuşların hevesi, Zahavi'nin kafasını karıştırdı. Genç kuşlar, yuvaya yemek götürmek, nöbetçi rolünü üstlenerek, yırtıcıları gözetlemek ve davetsiz komşulara karşı bölgeyi savunmak için birbirleriyle kıyasıya rekabete girmelerine karşın, tuhaftır ki bu girişkenlikleri yuvada hoş karşılanmıyordu. Yuvadaki baskın kuşlar, genç bireyleri, kendilerine yardımcı olmaktan alıkoymaya çalışırlar; oysa Zahavi baskın kuşların, genç kardeşlerinin çabalarından faydalanmaları gerektiğini düşünmektedir.

Zahavi, genç yardımcılarını, akraba kayırmacılığına ya da kalıtıma dayalı ödüllerin değil, araştırmacının sosyal itibar diye adlandırdığı bir olgunun peşinde olduklarını ileri sürer. Zahaviye göre, coşkulu ve enerjik yardımlaşma, kuşun aileye olan bağlılığını ifade eder, ki bu da diğer eşlerin benzer bir bağlılık göstermesini sağlar. Bu, Zahavi'yi, evliliği –en azından kuşlarda – yeniden değerlendirmeye sevk eder. “İki kişinin işbirliği yaptığı hallerde bile, yapılan yatırım, büyük ölçüde yatırımı yapmanın kalitesinin ve eşinin aldatma ya da terk etme eğilimini azaltmak için işbirliğini sürdürme motivasyonunun bir reklamı olarak açıklanabilir”. Zahavi'nin ortaya koyduğu sonuçlar, cömertliği bir koz olarak betimler.¹⁴

İnsan kültürlerinde de bu tuhaf belirsizliği çağrıştıran şeyler vardır. İngiltere’de, yılın herhangi bir döneminde, ekonominin yaklaşık yüzde yedi ya da sekizi, hediyelik eşya üretimine adanmaktadır. Japonya’da, bu rakam muhtemelen daha yüksektir. Geçtiğimiz yirmi otuz yıl içerisinde, buzdolabı ve fırın üreticilerinin, ekmeğe kızartıcı ve kahve makinesi gibi, satışları evlilik ve Noel pazarlarının hâkimiyetinde olan eşyaların üretimine yönelme gayretlerinden de anlaşılacağı üzere, hediyelik eşya sektörü ekonomik durgunluklara büyük ölçüde dayanıklıdır. Üreticilerin bu tip kararları, ekonomik durgunluğa karşı bir korunma önlemi olarak verdikleri aşikârdır. Fakat neden insan-

14 Zahavi, A , 1995. Altruism as a handicap – the limitations of kin selection and reciprocity. *Journal of Avian Biology* 26: 1-3.

lar birbirlerine hediye verirler? Bu, kısmen nezaket göstermek, kısmen cömert insanlar olarak itibarlarını korumak ve kısmen de hediyeyi alan kişiyi, buna karşılık vermekle yükümlü kılmak için yapılır. Hediyeler kolayca rüşvete dönüşebilir.

Örneğin, Trobriand Adaları'nda âdet haline gelen *kula*'yı ele alalım. *Kula*, pazubandlarla deniz kabuğundan yapılma kolyelerin değişik tokuş edilmesine dayalı bir gelenektir. Trobriand dairesel biçimde dizilmiş takımadalardan oluşur ve insanlar, kendi konumlarına göre saat yönündeki adalarda yaşayanlara kolye, saatin aksi yönündeki adalarda yaşayanlara ise pazuband verirler. İki tür *kula* eşyası, tümüyle amaçsız fakat kelimelerle anlatılamayacak kadar önemli bir şekilde sonsuz bir çember içinde yolculuk eder. Neden insanlar hediye vermek konusunda bu denli saplantılıdır?

Fransız etnograf Marcell Mauss, 1920'lerde yazdığı, "*Essai sur le don*" [hediye üzerine bir yazı] başlıklı ünlü eserinde, sanayi öncesi toplumlarda hediye vermeyi, yabancılarla sosyal temas kurmanın bir yolu olarak niteledi. Barışı teminat altına almak için devletin bulunmadığı yerde, hediye vermek aynı amaçla hizmet ediyordu. 1960'larda Marshall Sahlins, dünyanın dört bir yanındaki topluluklarda gayet bariz bir özellik tespit etti. Hediyeyi alan ve veren insanlar arasındaki akrabalık bağı ne kadar yakınsa, verilen hediyeye, eşdeğer ölçüde bir hediye ile karşılık vermek o kadar gereksiz hale geliyordu. Sahlins, aile içerisinde "genelleştirilmiş bir karşılıklılık" olduğunu ifade etmiştir ki, aslında bundan kastı asla bir karşılıklılık olmadığıdır: İnsanlar kimin kime hediye borçlu olduğu gibi bir hesaba girmeden birbirlerine hediye veriyorlardı. Köyün ya da kabilenin içerisinde, karşılıklı verilen hediyeleri dengelemek için bayağı titiz davranmak gerekliydi. Sahlins'in ifadesiyle, kabileler arasında, "zıt karşılıklılık" vardı. Sahlins, bu epey kafa karıştırıcı ifadeyi, hırsızlık ya da bir şeyi değerinin altında bir karşılıkla elde etme girişimi olarak kullandı. Sadece akrabalık ilişkisi olmayan müttefikler arasında gerçek bir karşılıklılık –değere karşı değer– tatbik ediliyordu.

Kuşkusuz bir ebeveyn, çocuğundan cömertlik beklemez ve elbette bir hırsız yağmaladığı şeylerin parasını ödemeyi aklın-

dan geçirmez; fakat hemen her zaman, bir hediyeeye, kabaca eşdeğer oranda bir hediye ile karşılık verilmesi amaçlanır. Hediyeeyi alan, karşılığında verecek bir şeyi olmadığından ötürü sıkıntı duyar ya da bir şekilde yapılan bütün yardımların karşılığında küçük bir kutu çikolatanın yeteceğini düşünme ihtimalinizden ötürü rahatsızlık hisseder. İki hediye birbirlerinden tamamen farklı nitelik ve değerlerde olsa da, vermenin amacı değiş tokuştur. Bana öyle geliyor ki, buna tek istisna hastanede yatan bir arkadaşınıza çiçek yollamaktır; bu durumda bile, siz hastaneye yattığınızda arkadaşınızın size çiçek göndermesini beklersiniz.

Buradaki içgüdü hemen tanıdık gelecektir. Bunun olmadığı bir dünya hayal etmeye çalışın; başkalarının ne denli cömert olduğunuzu umursamadığı, sizin de başkalarının ne denli kadirşinas olduklarını umursamadığınız bir dünya. Kalbinizin derinliklerinde, hediye vermeyi, anlaşma yapma kavramı üzerine kurulmuş (akrabalar dışında) bir dünya olarak görmeye yönelik bastırılamaz bir eğilim hissedersiniz.

Çoğunlukla, kendi kültürümüz dışındaki kültürlerde bunu fark etmek daha kolaydır. Kolomb ilk kez Amerika kıyılarına ayak bastığında, Avrupalılar'ın atalarıyla olan tüm kültürel temaları onbinlerce yıldan beri kopmuş insanlara rastladı. Bu iki soy, Mezolitik çağdan bu yana birbiriyle kültürel alış veriş yapma fırsatı bulamamıştı. Buna karşın hediyelerin, karşılığında bir şeyler alınması beklentisiyle verildiğini kavramakta güçlük çekilmedi. Bu, kızılderilinin ve beyaz adamın derhal yapmaya eğilimli hissettiği şeylerden biriydi. "Kızılderili hediyesi" ifadesi, koloni döneminin Amerikasında eşdeğer bir karşılık verilmesi beklenen hediye anlamında kullanılageldi. Hediyeler koşullu ve bağlayıcıydı – hediyeenin tüm amacı buydu. Bugüne kadar bu, anlaşılması en kolay evrensel kültür olgularından biridir. Kenya'daki bir kabile üzerine inceleme yapan bir antropolog, hediye olarak verdiği her şeyi yerlilerin küçük görmesi karşısında hayrete düştü. Antropolog, "hediye olarak verilen her atın ağzı dikkatle inceleniyor ve bir kusur bulunuyordu" diye aktarıyordu. Fakat araştırmacı, bunun nedenini anlamakta güçlük çekmedi. Hediyeler bir hesap kitaba dayalı olarak verilir ve yerliler de en az antropolog kadar bunun farkındaydılar. Beleş

yemek diye bir şey yoktur. Avrupa'daki en gelişmiş çevrelerde bile pahalı bir hediyenin ayrılmaz bir parçası olarak gelen yükümlülüğü hissedersiniz.¹⁵

Cömertlik Konusunda Komşuyla Yarışmak

Beni tamamen kötümser olmakla itham etmeden önce, dikkatinizi çekmek isterim ki, erdemin içindeki erdemi yok saymaya çalışmıyorum. Şayet cömert insanların güdülerine kafayı çok fazla takarsanız, kısır bir döngü içine girersiniz. Gerçekten özgeci bir insan hediye vermezdi, çünkü ya iyilik yapmanın boş gururuyla ya da karşılık bekliyor olmanın verdiği hisle harekete geçtiğini fark ederdi ve her iki durumda da, hediyeyi alanı, nezaketsizce kendine minnettar bırakmış olurdu. İ hediyeye alan gerçek bir özgeci, hediyeye vereni, mukabele etmek, minnet borcunu üstünden almak ve onu güdüleyen şeyin özgecilik olmadığını ima etmek suretiyle incitmezdi. Dolayısıyla gerçekten özgeci bir çift birbirlerine zırnık koklatmazlar ve sadece güdülerden mahrum birisi iyilik yapabilir. Bir yerlerde ters giden bir şeyler olmalı.¹⁶

Paradokslar bir yana, sadece şu kadarını belirteyim ki, bir hediyeye karşılık vermeye yönelik insan içgüdüğü o denli güçlüdür ki, hediyeler koz olarak kullanılabilir. Örneğin geleneksel "potlatch" festivalini ele alalım. Bu festivallerde âdet olduğu üzere, cömertliğinizle komşularınızı kasten utandırmaya çalışırsınız. Bu gelenek, Yeni Gine dahil dünyanın çeşitli yerlerinde bilinse de, en meşhur "potlatch" festivalleri, on dokuzuncu yüzyıla dek, Kuzeybatı Pasifik'teki Amerikan Kızılderili toplulukları arasında düzenlenmekteydi. Festivalin ismi Chinook dilinden türemiştir. Festivale ilişkin ayrıntıların en doğru kaynağı, Vancouver Adası'ndaki Kwakiutl kabilesidir.

Kwakiutl halkı su katılmamış züppelerdi. Kabile mensuplarının edinmeye çalıştıkları asalet ünvanlarından anlaşılacağı üzere, itibar onlar için her şeyden önce gelmekteydi ve küçük düşmekten çok korkuyorlardı. Saplantılı bir statü arayışı ve rezil

15 Cronk, L., 1989, Strings attached. *The Sciences*, Mayıs-Haziran 1989: 2-4.

16 Davis J., 1992, *Exchange*. Open University Press, Buckingham.

olma korkusu halkın yaşamına egemendi. Kanada hükümetince savaşa fırsatından mahrum bırakıldıklarından, temel silahları cömertlikti. Sosyal basamakları birer birer tırmanmak için mal varlıklarını dağıtıyorlar ve diğerlerinin cömertliklerine fazlasıyla karşılık vermediklerinde toplum içinde saygınlık ve statülerini yitiriyorlardı.

Bu abes yarışma öylesine büyük bir ayın haline getirilmişti ki, savaş halindeki rakipler şatafatlı cömertlik gösterilerine adanmış özel festivaller –potlatch– düzenliyorlardı. Festivale katılanlar birbirlerine battaniyeler, karabalık yağı, meyve, balık, susamuru postları ve hepsinden değerlisi, üzerlerine desenler nakşedilmiş, dövme bakır levhalar veriyorlardı. Mal varlıklarını dağıtmakla yetinmeyen bazı festival düzenleyiciler, ellerindekileri imha etme yoluna gidiyorlardı. Şeflerden biri, rakibinin yaktığı ateşe pahalı battaniyeler ve kanolar atarak ateşi söndürmeye çalışmış, rakibi ise alevleri canlandırmak için ateşe karabalık yağı dökmüştü. Şölen düzenlenen bazı evlerde, tavanlara oyulan ve kusucu diye bilinen desenli oluklardan akan kıymetli balık yağı yanan ateşi besliyordu. Evin konuğu derisinde karbarcıklar oluşmaya başlasa dahi, alevlerden gelen sıcaklığı hissetmemiş gibi davranmak zorundaydı. Bazen evin yanıp kül olmasıyla birlikte ev sahibi büyük itibar kazanıyordu.

Oğlunu cömert bir kahraman olmaya teşvik eden bir kadın, babasının hatıralarını gözünde canlandırır:

“Babam kölelerini ya hediye olarak verdi ya da öldürdü. Kanolarını başkalarına hibe etti, ya da şölen evinde yanan ateşe attı. Susamuru postlarını ya kendi kabilesindeki rakiplerine ya da diğer kabilelerdeki şeflere hediye etti veya parçaladı. Söylediklerimin doğru olduğunu biliyorsun. Oğlum, bu, babanın sana çizdiği yoldur ve sen bu yolda yürümelisin.”¹⁷

Kulağa saçma gelse de bunun kendine has yöntemleri vardı. Şüphesiz en şatafatlı potlatch festivalleri gündelik etkinlikler değildi. Aksi takdirde hibe edilecek bir malvarlığı olmazdı. Bu festivaller, rekabetçi bir servet birikim sisteminin had safhadaki dışavurumlarıydı ve belirgin biçimde karşılıklılık ilkesine dayanıyordu. Her hediyeye fazlasıyla karşılık verilmeliydi; her şölen

17. Benedict, R. 1935. *Patterns of Culture*. Routledge and Kegan Paul, Londra.

ya da imha gösterisi, öncekileri gölgede bırakıyordu. Bazı festivallerde, değerli bakırların bir şeften diğerine satıldığı, gelenek haline getirilmiş mezatlar bile görölüyordu. Fakat her zaman bir kaybeden vardı. Potlatch dünyasında, karşılıklılık her iki tarafa da yarar sağlayan bir şey değildi.

Akılci bir ekonomi dünyasında bunun sağlayabileceği olası fayda nedir? Biçimcinin vereceği yanıt basittir: Potlatch festivalindeki eşyalar, kolay bozulabilir ya da hasar görebilir; satın aldıkları itibar ise dayanıklı ve taşınabilir bir şeydir. Eğer bir şef birdenbire bol miktarda yiyecek ya da yağa kavuşursa bunu muhafaza edemez ve dolayısıyla bir şölen düzenleyerek bunları hibe eder ya da bazı olağanüstü hallerde bunları yakar. Bu israf ya da cömertlik şefe saygınlık ve nüfuz kazandırır. Bu durum, neden bakır ve battaniye gibi dayanıklı nesnelerin, potlatch festivalleri sırasında ölçüsüzce tüketildiğine açıklık getirmez fakat burada bile bir mantık vardır: Şayet bakır itibar satın alabilirse, o zaman bakır, itibarla takas edin. Ruth Benedict'in ifade ettiği gibi, "Bu kabileler zenginliklerini, eşdeğerde iktisadi mallar edinmek için değil, kazanmak için oynadıkları bir oyunda sabit değerli geçer akçeler olarak kullanırlar."¹⁸

Fakat buna karşın potlatch festivallerini, karşılıklılığın faydalarını elde etmeye yönelik akılcı stratejiler olarak görmeye çalışmak abartılı bir yaklaşımdır. Ben daha ziyade bunun, insanların karşılık vermeye kendilerini kaptırma potansiyellerini istismar eden bencilce ve dolambaçlı bir yöntem, bir tür karşılıklılık paraziti olduğundan kuşkulanyorum. Potlatch festivalleri, insanların içgüdüsel olarak cömertliğe mukabele etmenin cazibesine karşı koyamamaları gerçeğini istismar etmek üzere tasarlanmıştı.

İzin vererseniz açıklayayım. Potlatch festivalleri salt Kwakiutl halkına ve komşularına özgü değildi. Rekabete dayalı hediyeye vermek, Avrupalı hükümdarların, birbirlerinin ve Doğunun ileri gelenlerinin gözüne girmek için başvurdukları alışılmış bir yöntemdi. Büyükelçiler, getirdikleri hediyelerin yeterince değerli olmadığı hallerde, ülkeleri adına itibar kaybına uğruyorlardı. Verdiklerinden daha değerli Noel hediyeleri alan ofis arkadaş-

ları ve komşular bu duyguyu bilirler. Japonya'ya giderken beraberinde yanlışı hediyeler götüreren iş adamları da. Fransa tahtının veliahtı, taç giyme töreninde hediye olarak tenis topları göndererek şüphesiz V. Henry'yi küçük düşürmüştü; yaş gününüzde hediye olarak diş fırçası almak sizi incitirdi. Hediyeler silah olarak kullanılabilir.

Pasifiğin dört bir yanında, ada halkları, artarak kızışan bir gösteriş savaşında birbirlerine hediyeler verip durdular. Örneğin 1918 yılında, farklı köylerden iki Trobriand Adası sakini arasında, Wakayse adındaki ikinci köyde yetişen yerelmalarının kalitesiyle ilgili bir aşağılama yaşandı. Wakayse köyünün erkekleri, Kakwaku köyünün erkeklerinin aşağılamasına karşılık verdiler. Her iki köyün şefi de kendi köylülerinin yanında yer aldılar ve tartışma çirkin bir hal aldı. Bunun üzerine Wakayse erkekleri 14.5 metre küp kapasitesi olan devasa bir sandık yaparak, içini yerelması ile doldurup Kakwaku köyüne gönderdiler. Ertesi gün, Kakwaku'da yetişen farklı yerelmaları ile doldurulan sandık Wakayse'ye geri gönderildi. Kakwaku erkekleri, sandığın iki kere daha doldurulabileceğini fakat bunun küçük düşürücü olacağını ileri sürdüler. Böylece barış sağlandı.

Malinowski'nin, *buritila'ulo* olarak bilinen, Trobriand Adaları'na özgü tipik bir yerelması değiş tokuşunu betimleyişi, insanların birbirlerine hediye vermelerine egemen olan özgecilikten uzak atmosferi yakalar. Malinowski, verdiği bir başka örnekte, kıyıda balıkçılık yapanlarla, iç kesimlerde yerelması yetiştirenler arasındaki ilişkiden bahseder. Balıkçılar inci avı için dalgıçlık yapmaya başlamışlar ve bunun son derece kârlı olduğunu fark etmişlerdi; ihtiyaçları olan tüm yer elmasını ve balığı satın almaya yetecek kadar para kazanıyorlardı. Fakat iç kesimlerdeki yerelması üreticileri balıkçılara yerelması vermekte ısrar ettikçe, balıkçılar da, yerelması üreticilerinin gönderdikleri karşılığında balık yakalayıp vermek için inci avından vazgeçmek zorunda kalıyorlardı. Bir yükümlülük yaratarak, hediye silah olarak kullanılır.¹⁹

Ancak, her şeyden evvel bir yükümlülük anlayışı varsa hediye bir silah olarak kullanılabilir. Hediye vermek ve rekabet-

çi cömertlik doğamızı şekillendiren bir tür insan icadı değildir; bu, önceden var olan doğamızdan ve kalıtsal olarak cömertliğe saygı duyup, paylaşmayanlara saygı duyınamamızdan yararlanan bir insan icadıdır. Peki neden böyle bir içgüdüye sahip olalım? Çünkü cinriliğe karşı tahammülsüz ve cezalandırıcı olarak bilinmek, diğerlerinin şansından kendi payınıza da bir şeyler koparmak için, bir karşılıklılık sistemini denetlemenin, etkin bir yoludur. Dolayısıyla, amacın diğer insanları bir yükümlülük altına sokmak olduğu kabile topluluklarında hediye vermek, aslında hediye vermekten çok, bir karşılıklılık içgüdüsünden istifade etmektir.

İleri sürdüğüm gibi, şayet hediye vermek, karşılıklılık içgüdüsünün bir ifadesi ve bazen de paraziti ise, tıpkı yemek vaktinin yaklaştığına dair bir işaret duyan köpeğin tükürük salgıladığını bulup ortaya çıkardığımız gibi, deney yoluyla bu içgüdü-yü bulup, ortaya çıkarabilmeliyiz. Bunu yapabilir miyiz?

AHLAKİ DUYGU KURAMLARI

Duygular bizi akılcı budalalar olmaktan alıkoyar

Özgecilik eğilimlerinin genlere sağladığı fayda ile şekillendiğinin keşfedilmesi, bilim tarihinin en rahatsız edici keşiflerinden biridir. Bunu ilk defa kavradığımda, iyi ve kötü anlayışına bu denli hoyratça meydan okumayacak bir seçenek bulmaya çalışmaktan geceler boyunca gözümde doğru dürüst uyku girmedi. Bu keşfi anlamak ahlağa olan bağlılığı temellerinden sarsabilir – şayet erdemli davranmak, bireyin genlerinin çıkarlarına hizmet eden sıradan bir strateji ise, bireyin kendisini dizginlemesi budalık gibi görünmektedir. Doğalcılık yanlıgısını açıklamak için büyük bir çaba sarf etmeme karşın, utanarak söylüyorum ki bazı öğrencilerim, saf bir bakışla bencil gen kuramının bencil davranışı haklı çıkardığını düşünerek dersimi terk ettiler.

Randolph Nesse, 1994¹

1 Nesse, R., 1994, Commentary in Wilson, D.S. ve Sober, E., 1994, Reintroducing group selection to the human and behavioral sciences, *Behavioral and Brain Sciences* 17: 583-654.

Orta Pasifik'teki tecrit edilmiş Maku adasında, vahşî bir Polinezya kabilesi olan Kaluame halkı yaşar. Büyük Kiku olarak bilinen, heybetli kabile şefi üzerine eşzamanlı olarak yapılan iki araştırmadan ötürü bu halk, bilim tarihinde benzersiz bir yere sahiptir. İlk araştırma karşılıklı alıp verme kavramını inceleyen bir ekonomist tarafından yapıldı; ikincisi ise insanların doğasındaki özveriyi kanıtlamak üzere çalışmalarını sürdüren bir antropolog tarafından yapıldı. Her iki uzman da Büyük Kiku'da bir tuhaflık fark etmişlerdi. Şef, bağlılıklarını göstermek için taraftarlarının yüzlerine dövme yaptırmalarını talep ediyordu. Bir gece, karanlık çöktüğü sırada, korku içinde ve acıkmış dört adam, iki araştırmacının sessizlik içerisinde yemek yediği kampa daldılar. Adamlar, Büyük Kiku'dan yemek için manyok kökü istediler. Şef ise şöyle dedi:

“Şayet yüzlerinize dövme yaptırırsanız, o zaman sabah yemeniz için size manyok kökü verilecek.”

İki araştırmacının merakı uyandı. Ekonomist olan, Büyük Kiku'nun sözünü tutacağından bu dört adamın nasıl emin olduklarını merak etti. Şef adamlara dövme yaptırıp, ardından da onlara yemek vermeyebilirdi.

Antropolog da “ben Büyük Kiku'nun ciddi olduğuna inanmıyorum” dedi. “Bana kalırsa sadece blöf yapıyor. Her ikimiz de şefin ne denli iyi bir adam olduğunu biliyoruz ve kuşkusuz, sırf dövme yaptırmadı diye bir adama yiyecek vermeyi reddetmeyecektir” dedi.

İki araştırmacı, gece boyunca bir şişe viskiyi devirerek tartıştılar. Ertesi sabah uyandıklarında, güneş bir hayli yükselmişti. Karnı aç dört sığınmacıyı hatırlayan ekonomist ve antropolog, Büyük Kiku'ya ne olduğunu sordular. Şef şöyle cevap verdi:

“Dördü de, güneş doğar doğmaz gittiler. Fakat siz çok akıllı olduğunuza göre, sizi bir teste tabi tutacağım ve şayet yanlış cevap vererseniz, yüzlerinize bizzat kendim dövme yapacağım. Adamlardan ilki dövme yaptırdı, ikincisine yiyecek bir şey verilmeyi, üçüncüsü dövme yaptırmadı ve dördüncüsüne ise büyük bir manyok kökü verdim. Şimdi nasıl bir tutum izlediğime dair merakınızı gidermek için, bu dört adamdan hangisiyle ilgili daha fazla şey bilmeniz gerektiğini siz bana söyleyin: Birincisi mi, ikincisi mi, üçüncüsü mü yoksa dördüncüsü mü? Eğer, sorunuzla alakası olmayan adama ne olduğunu merak ederseniz, ya da konuyla alakalı adama ne olduğunu sormazsanız kaybedersiniz ve yüzünüze dövme yaparım.” Bunları söyledikten sonra şef yüksek sesle uzun bir kahkaha koyverdi.

Şu ana dek muhtemelen fark etmiş olduğunuz gibi, Maku diye bir yer, Kaluame diye bir halk ve Büyük Kiku diye felsefeye meraklı bir kral yoktur. Fakat kendinizi sırayla her iki araştırmacının da yerine koyun ve soruyu cevaplayın. Bu, genelde dört kartla oynanan ve belirli bir “eğer-o halde” kuralını test etmek için en az sayıda kartı çevirip bakmanızın gerektiği, Wason testi olarak bilinen psikolojik bir bilmecedir. Bazı koşullar altında, insanlar bu testte şaşırtıcı ölçüde başarısız olurlar – örneğin test, karşılına soyut bir mantık kurgusuyla çıkarsa – fakat farklı koşullarda şaşırtıcı ölçüde başarı kaydederler. Genelde bilmece, ne kadar çok denetlenmeye tabi bir sosyal taahhüt kurgusuyla sunulursa –taahhüt son derece yabancı ve aşına olunmayan bir sosyal bağlamda olsa da– insanların çözmesi de o kadar kolay olur.

Psikolog Leda Cosmides ve antropolog olan eşi John Tooby’nin bana aktardığı bir Wason testi uyarlamasını biraz allayıp pulladım; Cosmides ve Tooby, insanlar kendi kültürel önyargılarını işin içine sokmasınlar diye onlara tümüyle yabancı bir dünya sunmak için Büyük Kiku ve kültürüne dair bu hikâyeyi uydurdular.

Ekonomistin bilmecesi nispeten kolaydır. Stanford Üniversitesi’ndeki öğrencilerin yaklaşık yüzde yetmiş beşi soruya doğru yanıt verdiler. Hatırlayacak olursanız, ekonomist Büyük Kiku’nun sözünü tutup tutmadığını merak ediyordu. Yüzüne dövme yaptırmaktan kaçınabilmesi için ekonomistin, Büyük

Kiku'ya, ilk adama (yüzüne dövme yaptıran) yiyecek verip vermediğini ve ikinci adamın (kamptan aç ayrılan) dövme yaptı-
rıp yaptırmadığını sorması gerekir. Diğer iki adam konu dışıdır
çünkü Büyük Kiku dövme yaptırmayan bir adama yiyecek ver-
meyerek ya da aslında dövme yaptırmayan adama yiyecek vere-
rek sözünde durmamış olamazdı; şef sadece, adam dövme yap-
tırırsa yiyecek verileceğini söylemişti.

Antropoloğun sorusu mantık olarak aynıdır fakat çözümünü
çok daha zordur. Soru Stanford öğrencilerine sorulduğunda, ne
denli dikkatlice ifade edilirse edilsin, öğrencilerin çoğu yanlış
cevap verdiler.² Antropolog, Büyük Kiku'nun kayıtsız şartsız cöm-
mert olduğuna dair kanıt arar: Şef bazen insanlar dövme yap-
tırmasa dahi, yemek yemelerine izin verir. Dolayısıyla antropo-
log sadece üçüncü ve dördüncü adamın durumlarıyla ilgilenir:
dövme yaptırmayan (ama yine de yiyecek verilmiş olma ihtima-
li olan) ve yiyecek verilen (ve dövme yaptırmamış olma ihtima-
li olan). İlk iki adam konu dışıdır çünkü Büyük Kiku ikisine de
cömertçe davranmamıştır.

Neden ikinci soru çok daha zordur? Bunun yanıtı, Altıncı
Bölümde sorulan soruyu can damarından yakalar: Acaba insan-
larda karşılık verme ve diğerlerinin de karşılık vermesini sağla-
ma yönünde bir içgüdü var mıdır? Ekonomist, sözünde durma-
yan dalaverecileri tespit etmeye çalışır. Bu hepimizin aşına ol-
duğu ve aklımıza doğal olarak gelen bir fikirdir; antropolog ise,
pazarlık yapıp, uzlaşmaya çalışan ve kendi elde edebileceğini de
hibe eden özverili insanları tespit etmeye çalışır. Bu sıra dışı bir
davranış biçimi olmakla kalmayıp, biri bu şekilde davrandığın-
da sizin çıkarlarınız açısından tehdit de oluşturmaz. Şayet biri
size öğle yemeği ısmarlamayı teklif ederse, o insanın cömertli-
ğinden ötürü değil, normal şartlarda bu cömertlikten yoksun ol-
masından endişe duyarsınız; yemek karşılığında sizden bir iyi-
lik isteme niyeti olup olmadığını düşünerek kaygılanırsınız.³

2 Cosmides ve Tooby, özverili kelimesini soruya dahil etmenin, kelimenin anla-
mını bilmeyenlerin kafasını karıştırabileceğinden kaygılanarak, bunun yerine
"fedakâr" kelimesini kullanmayı denediler ve hemen hemen aynı sonuçları elde
ettiler.

3 Barkow J., Cosmides L., ve Tooby, J., 1992, *The Adapted Mind*, Oxford University
Press, Oxford.

Büyük Kiku örneği, tek başına bir deney değil, psikologların bir Wason testini neyin zorlaştırdığı ya da neyin kolaylaştırdığı meselesinin çerçevesini yavaş yavaş daralttıkları uzun bir dizi deneyin ve düşünce kurallarıyla mantık kurallarının çok farklı şeyler olduğuna dair keşfin bir parçasıydı. Psikologlar, kapsam ve hikâyeye aşinalığın hiçbir şeyi değiştirmedığını bulguladılar. Mantıksal basitliğin pek önemi yoktur: Bazı karmaşık Wason testlerini çözmek kolaydır. Bilmecenin başlıbaşına bir toplumsal sözleşme gibi sunulması da önem arz etmez. Önemli olan teste tabi tutulan kişiden, toplumsal sözleşmelerdeki hileleri yani bedel ödemediğinden kendine fayda sağlayanları tespit etmesi istenip istenmediğidir. İnsanlar özveriyi tespit etmekte zorlanırlar fakat hileleri tespit etmekte daha başarılıdırlar. İnsanlar, çeşitli eylemlerin maliyeti ve faydasını tahmin etmenin zor olduğu muhakeme testlerinde başarısız olurlar. Yanı sıra insanlar, şu ya da bu şekilde haksız olmadığı sürece ödül ve kayıpları da tespit etmekte başarısızdırlar. Wason testi, bir öğrenci tarafından, Ekvator'da yaşayan ve Batı dünyası ile neredeyse en ufak bir teması dahi olmayan Achuar halkına uyarlandığında bile, bu insanların da farklı muhakeme biçimlerine kıyasla, toplumsal sözleşmelerdeki hileleri tespit etmekte çok daha başarılı olduklarına dair güçlü kanıtlar ortaya kondu.⁴

Kısacası, anlaşılan o ki Wason testi, insan beyninin acımasız ve çarpıcı biçimde odaklanmış bir hesap makinesi gibi çalışan bir kısmıyla doğrudan bağlantı kurmaktadır. Bu makine, her sorununu, iki insan arasında varılmış bir toplumsal sözleşme gibi ele alan ve anlaşmayı bozup, hile yapma ihtimali olanları tespit etmenin yollarını arayan bir alış veriş organıdır.

Bu kulağa saçma geliyor. Nasıl olur da beynin bir bölümü içgüdüsel olarak toplumsal sözleşme kuramından "haberdar" olabilir? Acaba Rousseau bir şekilde genlere sızmış olabilir mi? Bu, bir sporcunun, havadan gelen bir topun yörüngesinin aradeğerlerini hesaplayarak topu yakalayabilmesinden ötürü beynin değişkenler hesabı yapabildiğini, ya da daha önce bilinmeyen bir fiili geçmiş zamana nasıl dönüştüreceğinizi bilmeniz-

4 L. Sugiyama'nın İnsan Davranışı ve Evrim Derneği toplantısında yaptığı konuşma, Santa Barbara, Haziran 1995.

den ötürü, beynin gramer bilgisi olduğunu, ya da bir nesnenin rengini ortamdaki genel renge göre hafifçe değiştirebildiği ve böylece akşam ışığının kızılığını düzelttebildiği için gözün ileri fizik ve matematikten anladığını ileri sürmekten daha saçma değildir. Alış veriş organının yaptığı tek şey, doğal seçimce tasarlanmış uzmanlaşmış çıkarım motorlarını bir robot gibi devreye sokup, iki taraf arasında mutabık kalınmış alış verişe dayalı sözleşmelerdeki ihlalleri bulmaktır. Bir tür olarak, nerede yaşırsak yaşayalım ve hangi kültüre mensup olursak olalım, görünen o ki, toplumsal alış verişlerdeki maliyet-fayda çözümlemesinin benzersiz bir biçimde bilincindeyiz. Örneğin, insanların toplumsal sözleşmelere bağlı olmayan hatalar yapmaları ya da yerleşik kuralları ihlal etmeleri gibi, mantıksal bağlamda kıyaslanabilecek fakat sosyal bağlamda farklı diğer olayları tespit etmek için tasarlanmış organlarımız yoktur. Toplumsal önemi olmayan yerleşik kurallara meydan okuyan, mantıksız olayları tespit etmekte de başarılı değiliz. Toplumsal alış verişe dair akıl yürütme becerisi dışında hiçbir yetisini kaybetmediği anlaşılan beyin hasarlı insanlar vardır; diğer yandan, toplumsal sözleşmeye dair akıl yürütme ile ilgili olanlar dışında, çoğu zekâ testinde başarısız olan insanlar –özellikle çoğu şizofrenler– da vardır. Kavram ne denli bulanık görünürse görünsün, anlaşılan o ki, insan denen hayvanın beyinde bir toplumsal alış veriş organı vardır. İleride göreceğimiz üzere, nöroloji bu tuhaf fikri hali-hazırda desteklemektedir.⁵

En uygunsuz durumlarda bile, kafamızda toplumsal alış verişler yaratırız. Örneğin bu, doğaüstü olaylarla olan ilişkimize hâkimdir. Doğayı, sıklıkla ve yaygınlıkla insanbiçimci bir anlayışla kavrayarak, bir toplumsal sözleşme sistemi gibi görürüz. Truva savaşındaki bir yenilgiye, eski Mısır'da yaşanan bir çekirge istilasına, Namib çölünde yaşanan bir kuraklığa ya da modern şehir hayatında işlerin ters gitmesine gerekçe göstermek için “yaptıklarımızdan ötürü tanrılar kızdı” deriz. Ben, bariz insanbiçimci bir tavır takınarak, inat edip çalışmayan alet edavat ya da makinelere sık sık tekme savurup, örkeyle bakar, garezli cansız nesneleri lanetlerim. Şayet tanrıları memnun edersek

–kurbanlar adayarak, yiyecekler sunarak ya da dua ederek– askeri zaferler kazanmayı, iyi hasatlar elde etmeyi ya da cennette bir bilet kapmayı umarız. Dindar olsak da olmasak da, ısrarla iyi ya da kötü şansa inanmayı reddederek bunu, tutulmamış bir söze karşılık verilen bir tür cezaya ya da işlenen bir sevabın ödüllendirilmesine yormak en basit ifadeyle insana özgüdür.⁶

Toplumsal alış veriş organının nerede konumlandığını ya da nasıl çalıştığını tam olarak bilmiyoruz fakat beyinlerimize dair diğer konularla ilgili ne ölçüde kendimizden emin olarak bir şeyler iddia edebiliyorsak, bu organın da orada olduğunu o ölçüde ileri sürebiliriz. Geçmiş yıllarda, psikoloji ile ekonomi arasındaki sınırda hayret verici bir hipotez ortaya çıkmaya başladı. İnsan beyni sadece diğer hayvanların beyninden daha iyi değil ama aynı zamanda farklıdır. Ve bu çok ilginç bir farktır: beynimiz karşılıklılıktan yararlanmayı, karşılıklı iltimas yapmayı ve toplumsal yaşamın faydalarından yararlanmayı sağlayan özel yeteneklerle donanmıştır.⁷

İntikam akılcı değildir

Biyologlar akraba kayırmacılığını ve karşılıklılığı 1960'larda keşfettiler zira kişisel çıkar virüsü kapınışlardı. Değişim geçirip evrilmiş her şey için "Peki bireyin bundan çıkarı nedir?" diye sormaya başladılar. Türün ya da grubun değil – bireyin. Bu tür bir soru, biyologların, hayvanların arasındaki işbirliğine ve dolayısıyla genin canalıcı önemine ilgi ve hayranlıkla bakmasına yol açtı. Bireyin çıkarına olmayan bir davranış, genlerinin çıkarma olabildi. Genlerin maddeci çıkarı biyolojide bir düstur haline geldi.

Fakat yakın geçmişte tuhaf bir gelişme yaşandı. Tüm bir iktisadi disiplini "Bireyin buradaki çıkarı nedir?" sorusu üzerine kuran ekonomistler geri adım atmaya başladılar. Ekonomide, yakın geçmişte yaşanan birçok buluş ve yenilik, insanların maddeci çıkardan daha başka bir şeyle motive olduklarına dair ekonomistlerin endişe verici keşfine dayanıyordu. Diğer bir ifadeyle

6 Bu konudaki fikri bana Stephen Budiansky önerdi.

7 Barkow, Cosmides ve Tooby, *The Adapted Mind*, Agy.

le, tam da biyoloji, kolektivizmin yüklü kazağını çıkarıp bireyciliğin ince gömleğini giydiği sırada ekonomi aksi yönde seyretmeye başlayarak, insanların neden bencil çıkarlarına ters düşecek şeyler yaptığını açıklamaya girişti.

Bu girişimlerin arasında en başarılı olanı Robert Frank adında bir ekonomiste aittir. Frank'ın, neden duygulara sahip olduğumuza dair kuramının temelinde, yeni kuşkucu biyoloji ve maddecilikten bir ölçüde arınmış ekonominin bir bileşimi vardır. Mikroekonomi üzerine bir ders kitabı yazan bir adamın, psikologların bocaladığı bir noktada, onlardan rol çalarak duygunun işlevini açıklaması garip gelebilir. Fakat zaten Frank'ın ileri sürdüğü fikir de tam olarak budur. Akılcı ve maddeci olsun ya da olmasın, insani güdüler, ekonominin malzemesidir.

Gen merkezli kuşkuculuğu biyoloji alanında egemen kılan Robert Trivers, bir zamanlar şöyle yazmıştı: "Özgeci davranışı doğal seçimle açıklamaya kalkışan modeller, özgeci davranışın içindeki özveriyi çekip çıkaran modellerdir."⁸ Bu, sosyal bilimler açısından eski bir fikirdir ve on sekizinci yüzyılın Glasgow'lu felsefecileri kadar, Amartya Sen gibi günümüz ekonomistlerinin de aşına olduğu bir konudur. Şayet kendinizi iyi hissetmenizi sağladığı için insanlara iyi davranıyorsanız, o zaman merhametiniz fedakârlıktan değil, bencillikten kaynaklanıyordur. Aynı şekilde biyoloji dünyasında, bir karınca, kalbi (karıncaların, bizim ayırt edebileceğimiz biçimde bir kalbi yoktur) iyilikle dolu olduğundan değil, kardeşlerinin bekası adına, cinsellikten mahrum kalarak köle gibi çalışır. Bir vampir yarasa, akılcı ve sonuçta bencilce nedenlerden ötürü komşusunu besler. Topluluk içerisinde, kendisine yapılan iyiliğe karşılık veren babunlar dahi nezaketten çok temkinle hareket ederler. Michael Ghiselin, erdeme bir tür menfaat aracı gözüyle bakılabileceğinden bahseder. (Hristiyanlar üstünlük kompleksine kapılmadan önce bir an düşünmelidirler: Hristiyan öğretisine göre, cennete girebilmek için erdemli olmak gerekir – bencilliklerine hitap edecek kadar büyük bir rüşvet.)⁹

8 Trivers, R.L., 1971, The evolution of reciprocal altruism, *Quarterly Review of Biology* 46: 35-57.

9 Ghiselin, M.T., 1974, *The Economy of Nature and the Evolution of Sex*, University of California Press, Berkeley. Hristiyanlıkla ilgili olarak taşı gedğine koyan kişi, köşe yazarı Matthew Parris'tir.

Robert Frank'ın his kuramını anlamanın temelinde yüzeydeki akıl dışılıkla, nihai sağduyu arasındaki bu ayrımı akıldan çıkarmamak yatar. Frank, yeni ufuklar açan *Passions within Reason* [Makul İhtiraslar] başlıklı kitabına McCoy ailesinin, Hatfield ailesi tarafından vahşi bir şekilde katledilmesini anlatarak başlar. Katillerin kendilerini güç bir duruma soktuğu bu abes intikam eylemleri mantıksızcaydı ve sonuçta karşı tarafı da intikam almaya sevk etti. Akılcı bir insan, suçluluk ya da utanç hissedeceğinden ötürü, bir arkadaşının cüzdanını çalmaktan kaçınacağı gibi kan davası gütmekten de kaçınırdı. Frank, hislerin, maddeci çıkarla açıklanamayan, son derece akla aykırı güçler olduğunu ileri sürer. Buna karşın, insan doğasındaki diğer her şey gibi, hisler de bir amaca yönelik olarak evrim geçirmiştir.

Aynı şekilde, kızlarını değil de kız kardeşlerini besleyip büyüten karıncalar da görünüşte mantıksız davranırlar, hatta kendilerini gözetmektense, kızlarını besleyip büyüten fareler de görünürde maddeci çıkarıcılığı göz ardı etmektedirler. Fakat, yüzeyde görünen bireyin genlerine doğru derine inerseniz her şey açıklığa kavuşur. Karıncalar ve fareler, bencil genlerinin maddeci çıkarlarına özveriyle hizmet ederler. Frank, yaşamlarını akıldan ziyade hislerin yönlendirdiği insanların da aynı şekilde ahlık özverilerde bulunuyor olsalar da uzun vadede kendi esenlikleri için yarar sağlayacak seçimler yaptıklarını ileri sürer. Burada his kelimesini "duygulanım" (afekt) anlamında kullanmadığıma dikkatinizi çekerim: Histerik ya da paranoyak insanlar son derece mantıksız davranabilir, fakat bu insanlar özgül bir histen çok bir duygulanımın pençesinde dirler. Frank'ın (ve ondan önce Adam Smith'in) ahlaki duygular diye adlandırdığı hisler, üst düzeyde sosyal yaratıkların, sosyal ilişkileri, genlerine uzun vadede fayda sağlayacak kadar etkin kullanmaları için tasarlanmış, sorun çözen araçlardır. Bunlar kısa vadeli menfaatçi yaklaşımla uzun vadeli ihtiyat arasındaki çatışmayı, ihtiyattan yana çözmenin bir yoludur.¹⁰

10 Frank, R. J., 1988, *Passions Within Reasons*, Norton, New York.

Sözüümüze Bağlı Kalın

Frank'in bunun için kullandığı genel terim bağıllık sorunudur. İşbirliğinin uzun vadedeki semeresini toplamak için, kişisel çıkarın kısa vadedeki cazibesinden feragat etmeye gerek duyarabilirsiniz. Bunun farkında olsanız ve uzun vadeli getiriye elde etmeye karar verseniz dahi, böyle bir yolu izlemeye kararlı olduğunuza dair diğer insanları nasıl ikna edersiniz? Ekonomist Thomas Schelling, bağıllık sorununu adam kaçırmanın ikilemi diye bilinen bir hikâyeye dramatize ederek aktardı. Diyelim ki, bir kadını kaçıran bir adam yaptığından pişmanlık duymaya başlar ve kurbanına, kendisini ele vermemesi koşuluyla onu serbest bırakmayı teklif eder. Adam, serbest bıraktığı takdirde, kurbanının kendisine minnettar kalacağını fakat bu durumda kadının sözünde durması için hiçbir nedeni olmadığını ve doğrudan polise gideceğini de düşünmektedir. Kadını denetleyemeyecektir. Kadın, polise gitmeyeceğine dair adama güvence verir fakat kadının güvencesi adamı ikna etmeye yetmez; zira adam, bu koşullar altında verilen sözlerin değer taşımadığını ve sözünden caymanın kadın için hiçbir bedeli olmadığını bilmektedir. Buradaki ikilem aslında kaçırmanın değil, kurbanın ikilemidir. Kadın, pazarlığın kendi payına düşen kısmına nasıl bağlı kalır? Anlaşmayı bozmanın kendisine pahalıya patlayacağını nasıl anlatır?

Anlatamaz. Schelling, kadının geçmişte işlediği korkunç bir suçu itiraf edip, adamın kendisi aleyhinde tanıklık yapabilmesine olanak tanıyarak bir şekilde taviz vermesi gerektiğini öne sürdü; böylece karşılıklı caydırıcılık, anlaşmaya bağlı kalınacağını garantileyecekti. Fakat kaçırılma olayına kurban giden kaç kişi, adam kaçırma kadar yüz kızartıcı bir suç işlemiştir? Bu, gerçekçi bir çözüm değildir ve tatbiki mümkün bir bağıllık olmadığından ikilem çözümsüz kalır.

Oysa gerçek hayattaki bağıllık sorunları, ilginç bir nedenden ötürü daha çözülebilir sorunlardır. Güvenilir bağıllıklar elde etmek için hislerimizi kullanırız. Frank'in bu tür sorunlara dair verdiği örneklerden ikisini ele alalım. İlk olarak, iki arkadaş birlikte bir lokanta açmaya karar verirler. Biri yemekleri hazırlayacak, diğeri de hesapları tutacaktır; her ikisi de birbirle-

rini kolayca aldatabilirler. Aşçı yemeğin maliyetini abartabilir; muhasebeci de hesaplarda tahrifat yapabilir. İkinci olarak, bir çiftçi, ineklerinin buğday tarlasında başıboş dolaşmalarına göz yuman komşunu bundan caydırmalıdır; fakat komşusunu, dava açmakla tehdit etmesi inandırıcı olmaz zira mahkeme masrafları, ineklerin verdiği zararı aşacaktır.

Bunlar sıra dışı ya da saçma değil, hayatta hepimizin karşısına sıklıkla çıkabilecek sorunlardır. Buna karşın her bir vaka da, akılcı davranan birey bundan zararlı çıkardı. Akılcı bir girişimci, aldatılma korkusuyla lokanta işletmeciliğine soyunmayacaktı – ya da aynı ölçüde akılcı davranan ortağının kendisini aldatacağı korkusuyla, bizzat kendisi aldatacak ve böylece işi batıracaktı. Akılcı çiftçi, ineklerinin buğday tarlasında dolaşmalarına göz yuman komşusunu caydıramayacaktı zira mahkemeye giderek parasını ziyan etmeyecekti.

Bu tür sorunlara akılcı yaklaşmak ve diğerlerinin de böyle yaklaşacağını varsaymak, bunların temsil ettiği fırsatları kaçırmaktır. Akılcı insanlar bağlılıkları yönünde birbirlerini ikna edemeyecekler ve asla anlaşmaya varamayacaklardı. Fakat bu tür sorunlara akılcı değil hislerimizin harekete geçirdiği akıl dışı bir bağlılıkla yaklaşıyoruz. Girişimci, utanç ya da suçluluk korkusundan ötürü aldatmaz, ortağına güvenir ve onu, utanç ya da suçluluk duymaktan kaçınan, onurlu bir insan olarak bilir. Komşusunun masraflar yüzünden beli bükülecek olsa bile öfke ve inattan dava açacağı bilinciyle çiftçi ineklerin etrafını çitle çevirir.

Bu şekilde duygular, bağlılık sorunlarının getireceği ödüllerini farklılaştırarak, akılcı bir hesaplama ile ortaya çıkmayacak uzak ihtimal maliyetleri gündeme getirir. Öfke, ihlalcileri caydırır; suçluluk duygusu, aldatmayı düzenbaz açısından ıstıraplı hale getirir; haset, kişisel çıkarı temsil eder; aşağılama, saygınlık kazandırır; utanç cezalandırır; merhamet, karşılıklı merhameti doğurur.

Ve aşk bir ilişkiye bağlanmamızı sağlar. Aşk sürmeyebilirse de, tanımı itibarıyla şehvetten daha uzun ömürlüdür. Aşk olmasaydı, yaşamımızda sürekli ve sıklıkla değişen cinsel eşler olurdu ve bunların hiçbirisi bağlılığa dayalı bir ilişkiye yol açmazdı. Şayet bana inanmıyorsanız, şempanzelere ya da yakın akrabala-

rı olan bonobolara sorun zira bu durum, tam anlamıyla bu hayvanların cinsel yaşamlarını tanımlar.

Birkaç yıl önce Hollandalı araştırmacılar, küçük mavi baş-tankara kuşlarının dişisinin yumurtladığı sırada, şayet erkeği bir atmacanın saldırısına uğrayıp yaralanırsa, dişinin çiftleşmek için hemen başka bir eş aramaya koyulduğunu keşfettiler. Bu akılcıdır; yaralı erkek ölebilir ya da güçten, kuvvetten düşebilir ve dişinin bir başka erkekle olması çıkarları açısından daha doğrudur. Dişi kuş, kuluçkadaki yavrularını yetiştirmeye ilgi duyması için diğer erkeğe bir babalık payı vermelidir. Fakat dişi kuşun davranışı ne kadar sağduyulu olursa olsun, insanlar açısından inanılmaz boyutta duyarsızca ve kalpsizcedir. Aynı şekilde, hayvanları incelerken, çoğunlukla kin gütmeye duygusundan ne kadar yoksun olduklarını fark ettim. Hayvanlar, kendilerine zarar verenlere karşı intikam hisleri beslemezler, sadece yaşamlarına devam ederler. Bu akla uygundur fakat bir hayvanın, sonuçlarını hesaba katmadan bir diğer hayvana zarar vermeyeceği anlamına gelmez. İnsanlara bu denli özgü bu karmaşık hisler, bizi yaralı arkadaşlarımızı terk etmekten ya da haksızca aşağılamaları affetmekten alıkoyar. Kötü dönemlerde evliliklerimizi ayakta tutup yürütme ya da potansiyel fırsatçıları bizden uzak durmaları için uyarma gibi olanaklar tanıdığından, uzun vadede bu bize avantaj sağlar. Frank'in ifade ettiği gibi duygularımız bağlılığımızın teminatıdır.¹¹

Dürüstlük Önemlidir

Robert Trivers, karşılıklı özveri üzerine yazdığı kitapta hemen hemen aynı fikri ortaya atmıştır: Hisler içimizdeki hesapçıyla, dışarıya yansıttığımız davranışlar arasında bir arabuluculuk görevi üstlenir. İnsan türünde karşılıklılığı doğuran hislerdir ve uzun vadede fayda sağlama ihtimali varsa bizleri özgeciliğe sevk eder. Bize ve bizi sevenlere karşı özveriyle davrananları severiz. Tri-

11 Mavi baştankara kuşunun hikâvesini Birkhead, I.R. ve Møller, A.P. aktarmıştır. 1992 *Sperm Competition in Birds: Evolutionary Causes and Consequences*, Academic Press, Londra.

vers, ahlaki saldırganlığın, karşılıklı alış verişlerdeki adalet ve dürüstlüğü denetlemeye yaradığını fark etti – insanlar “haksız” davranışlardan haddinden fazla rahatsızlık duyarlar. Aynı şekilde, minnet ve sempati hisleri şaşırtıcı ölçüde çıkarıcı ve hesaba dayalıdır. Gerek psikolojik deneyler gerekse tecrübe göstermektedir ki, sonuçta edindikleri fayda aynı olsa da insanlar, zahmetsiz iyiyüreklilik gösterilerine kıyasla, büyük gayret ve zorluklara katlanarak iyilik yapanlara daha çok minnettar kalırlar. Amacı bir rica karşılığında iyilik yapmak değil, bizde bu iyiliğin karşılığını verme ihtiyacını hissettirmek olan bir cömertlik gösterisinin karşısında nasıl içerlediğimizi hepimiz biliriz. Trivers suçluluk duygusunun, suçlu tarafın kabahatinin hasar verdiği ilişkileri düzeltmek için kullanıldığını ileri sürmüştür. Aldatma ve yalanları su yüzüne çıkan insanların suçluluk hissiyle fedakârca telafi edici iyi niyet gösterisi yapma ihtimalleri daha fazladır. Sonuçta, Trivers’a göre insani hisler, karşılıklı özveride bulunan sosyal bir yaratığa ait bir hayli parlatılıp cilalanmış bir alet kutusu gibidir.¹²

Fakat Trivers, kurama ilişkin kendi yorumunu karşılıklılık vasıtasıyla dolaysız ödül açısından ifade ederken, Frank ise bağıllık modelinin, özveri mescesini herkesin çıkarıcı olduğunu sanan bu tip kötümserlerin pençelerinden kurtardığını düşünmektedir. Bu, özgeciliğin içinden özgeciliği çekip çıkarmaya çalışmaz. Karşılıklılık ve akraba kayırmacılığına dayalı açıklamaların aksine, bağıllık modeli hakiki özgeciliğin gelişebileceğini hesaba katar.

Bağıllık modelindeki dürüst birey, güvenilirliğe, güvenilirlik uğruna değer verir. Bireyin, bu tür davranışından ötürü maddi bir ödül elde edebileceği düşüncesi kafasını meşgul etmez. Ve tam da böyle bir tutum içerisinde olduğu ndan dolayı, davranışlarının denetlenemeyeceği durumlarda bireye güvenilir. Güvenilirlik, farkına varılabilir olması kaydıyla, farklı koşullarda elde edilemeyecek değerli fırsatlar yaratır.¹³

12 Trivers, The evolution of reciprocal altruism. *Agy.*; Trivers, R. L., 1983, The evolution of sense of fairness. İçinde: *Absolute Values and the Creation of the New World. Cilt 2.* The International Cultural Foundation Press, New York.

13 Frank, *Passions within Reason*. *Agy.*

Bir kötümser buna, dürüstlükle kazanılan güvenilir olma itibarının, rastgele özgeciliğin maliyetini fazlasıyla karşılayacak adil bir ödül olduğu yanıtını verebilirdi pekâlâ. Dolayısıyla bağlılık modeli de bir anlamda fedakârlığı bir yatırıma dönüştürerek, özverinin içindeki özveriyi yok sayar – ileride diğer bireylerin cömertliği şeklinde kendini gösterecek yüklü kâr payları getiren, güvenilirlik denen bir hisse senedine yapılan bir yatırım. Bu, Trivers'in görüşüdür.

Dolayısıyla, gerçekten özverili olmak şöyle dursun, işbirlikçi birey, kısa vadeden çok, salt uzun vadeli çıkarını kollar. Frank, klasik ekonomistlerin gözdesi olan akılcı adamı tahtından indirmek bir yana, onu sadece daha gerçekçi bir biçimde yeniden tanımlamaktadır. Amartya Sen, ileriye göremeyen, çıkarıcı bireyin karikatürünü “akılcı budala” diye adlandırmıştır. Şayet akılcı budala basiretsiz kararlar alıyorsa, o zaman akılcı değil salt sağ-görüsüz davranıyordur. Ama aslında eylemlerinin diğer bireyler üzerinde bıraktığı etkiyi göz önüne almayı beceremeyen bir budaladır.¹⁴

Fakat kılı kırk yarıp, kelimelerle oynaması bir yana, Frank'in sezgisi yine de kayda değerdir. Bu sezginin özünde, hakiki iyilikseverliğin, ahlaki hissiyata sahip olmamızdan ötürü ödettiğimiz bedel olduğu fikri vardır – diğer koşullar altında sundukları fırsatlardan dolayı değerli olan hissiyat. Dolayısıyla birey oy kullandığında (seçim sonucunu etkileme olasılığı göz önüne alındığında, bu pek akılcı bir eylem değildir), bir daha asla gitmeyeceği lokantadaki garsona bahşiş verdiğinde, ismini saklı tutarak bir hayır kurumuna bağışta bulunduğunda ya da bir mülteci kampında yaşayan hasta yetimleri yıkamak için Ruanda'ya gittiğinde, uzun vadede dahi bencil ya da akılcı davranmaz. Birey sadece bir başka amaca yönelik tasarlanmış hissiyatın kurbanıdır: Fedakârlık kapasitesini sergileyerek, güven unsurunu temin etmek. Bu aslında geçen bölümde öne sürülen görüşe –insanlar, dolaylı karşılıklılık vasıtasıyla, daha elverişli bir meta olarak ileride bir değere dönüştürebilecekleri itibarı kazanmak için sevap işlerler– getirilen alternatif bir yo-

14 Binmore, K., 1994, *Game Theory and the Social Contract, Cilt 1: Playing Fair*, MIT Press, Cambridge, Mass.

rum değildir. Richard Alexander, bağış ve cömertliğe bel bağlayan ulusal kan bankalarının varlıklarının, insanların karşılıklı fedakârlıktan dolayı motive olmadıklarının bir kanıtı olduğunu ileri süren felsefeci Peter Singer'i eleştirir. İngiltere'de insanların, karşılığında para kazanmak ya da bizzat kendilerinin kana ihtiyacı olduğunda ayrıcalıklı muamele görmek gibi beklentileri olmaksızın kan verdikleri doğrudur. Verdiğiniz kanın karşılığında kibarca bir teşekkürle birlikte size açık bir çay getirirler. Fakat Alexander "Hangimiz 'az önce kan bağışı yaptım' diyen bir insan karşısında kendimizi biraz aciz hissetmeyiz ki?"¹⁵ der. İnsanlar kan bağışı yaptıklarını çoğunlukla gizlemezler. Gerçek kan vermek ve gerekse de Ruanda'da çalışmak erdemli bir insan olarak itibarınızı ve dolayısıyla mahkûmun ikilemi koşullarında insanların size güvenme olasılığını arttırır. Bu eylemlerinizi "Ben özverili biriyim; bana güvenin" diye bağırlarlar.

O halde, mahkûmun ikilemine benzeyen koşullar altındaki ahlaki hissiyatın amacı, oyunu oynamak için doğru eşi seçmemize olanak tanımaktır. Mahkûmun ikilemi, ancak oyuna birlikte iştirak ettiğiniz bireyin güvenilir olup olmadığına dair fikriniz olmadığı hallerde bir ikilem yaratır. Gerçek hayattaki çoğu vakada, birine ne derece güvenebileceğinize ilişkin pekâlâ fikriniz vardır. Farz edin ki der Frank, kalabalık bir sinemada, üzerinde isim ve adresinizin yazılı olduğu bir zarfın içinde bin pound unuttunuz. Tanıdığınız tüm insanların arasında, zarfı buldukları takdirde size getirme olasılıklarının daha yüksek olduğunu düşündüğünüz şahıslar var mıdır? Elbette vardır. Dolayısıyla tanıdıklarınız arasında, işbirliği yapmadan paçayı sıyrabilecekleri bir durumda bile işbirliği yapacaklarına ne ölçüde güvenebileceğiniz kıstasına göre bir ayrım yaparsınız.

Gerçekten de, Frank'ın kendi yaptığı deneylerde ortaya koyduğu gibi, insanlardan bir grup yabancıunun sırayla her biriyle, mahkûmun ikilemi oynamaları istendiğinde ve eşleriyle tanışmak için sadece yarım saat süre tanındığında, denekler, oyunadaki yabancılardan hangisinin döneçlik edip, hangisinin işbirli-

15 Alexander, R. D., 1987, *The Biology of Moral Systems*, Aldine de Gruyter, Hawthorne, New York; Singer, P., 1981, *The Expanding Circle: Ethics and Sociobiology*, Farrar, Straus and Giroux, New York.

ğine gideceğini öngörmekte olağanüstü başarı kaydettiler (bkz. Beşinci Bölüm). Örneğin, ilk defa tanıştığınız birinin gülümsemesinin ne denli önemli olduğunu bir düşünün. Bu, tanıştığınız insanın güvenme ve güvenilme arzusuna dair bir ipucudur; birçok insan sahte bir gülümsemeyle “gerçeği” arasında ayrım yapabilecekleri yönünde iddialı olsa da, kuşkusuz bu bir yalan da olabilir. Daha da zoru, eğlenmediğiniz zaman, inandırıcı biçimde gülmektir ve birçok insanın tümüyle istem dışı olarak yüzü kızarır. Dolayısıyla yüzümüz ve eylemlerimiz tamamen sadakatsiz davranarak aklımızdan geçenleri bütün açıklığıyla ifşa edebilir. Sahterkârlık o denli fizyolojiktir ki, bir makine (yalan makinesi) tarafından tespit edilebilir. Öfke, korku, suçluluk, şaşırma, iğrenme, aşağılama, üzüntü, keder, mutluluk – bunların tümü sadece tek bir kültürde değil, dünyanın dört bir yanında bilinen duygulardır.

Bu denli kolay tespit edilen duygular, güvenin topluluk içerisinde işlerlik kazanmasına imkân tanımalarından ötürü, tür-lere açıkça fayda sağlar, fakat bunların bireye sağladığı olası faydalar nelerdir? Geriye dönüp, üçüncü bölümde söz ettiğimiz mahkûmun ikilemi turnuvalarına bakın ve örneklerin dünyasında, kısasa kısas stratejisinin başka işbirlikçiler bulmadığı müddetçe tutunamayacağını hatırlayın. Frank, aynı şekilde, kendilerini kandırmayı ve yüz kaslarını aldatıcı biçimde kullanmayı kolay bulan –yalan söyleme konusunda iyi olan– insanların dünyasında kendini kandırmayı beceremeyen birinin sıkıntı çekeceğinden bahseder. Fakat kendini kandırmakta başarısız bir başkasını bulduğu takdirde, ikisi birlikte anlaşip uyuşabilirlerdi. Bu iki birey birbirlerine güven duyabilir ve oyunu bir başkasıyla oynamaktan kaçınırlardı. Fırsatçı olmayan insanları tespit etmek bir avantajdır; fırsatçı olmayan biri olarak tanınmak aynı ölçüde bir avantajdır zira bu aynı nitelikteki diğer insanları cezbeder. Dürüstlük hakikaten de duygular açısından izlenecek en iyi yoldur.

Frank’in verdiği en sağlam örneklerden biri adil olma meselesidir. “Ultimatom pazarlık oyunu” diye bilinen bir oyunu ele alalım. Adam’a nakit 100 pound verilmiş ve bunu Bob’la paylaşması söylenmiştir. Adam, Bob’a ne kadar vermeye niyetli oldu-

ğunu belirtmelidir ve şayet Bob teklifi reddederse, oyuncular-
dan ikisi de hiçbir şey elde edemeyecektir. Şayet Bob kabul eder-
se, Adam ne teklif ettiyse onu alacaktır. Adam'ın, Bob'u da akıl-
cı biri olarak gördüğünü varsayarsak, Adam açısından mantık-
lı olan tutum, Bob'a devede kulak bir rakam, diyelim ki 1 po-
und teklif edip, geri kalan 99 poundu kendine saklamasıdır. Bob
akılcı davranarak bunu kabul etmelidir çünkü 1 poundu olması,
teklifi reddedip hiçbir şey alamamasından daha iyidir.

Fakat Adam rolünü oynaması istenen pek az insanın bu
denli gülünç bir rakamı teklif etmesinin yanı sıra, Bob rolünü
oynayan daha da az sayıda insan da böyle kıt bir miktarı kabul
eder. Gerçek Adam'lar tarafından en fazla sıklıkla yapılan tek-
lif 50 pounddur. Psikoloji'deki diğer birçok oyun gibi, ultima-
tom pazarlığı oyununun amacı ne denli mantıksız davrandığı-
mızı ve bu hakikat karşısında hayrete düştüğümüzü ortaya koy-
maktır. Fakat Frank'in kuramı, bu "mantıksızlığı" açıklamakta
pek zorlanmaz ve hatta bunu akılcı bile bulur. İnsanlar kendi çı-
karlarına göre davranmak kadar adil olmaya da özen gösterir-
ler. Adam'ın konumundaki birinden, kendilerine böylesine gü-
lünç bir rakam önerilmesini beklemezler ve bunu reddederler
zira mantıksızcasına bir dikbaşlılık bunu insanlara anlatmanın
iyi bir yoludur. Aynı şekilde, Adam rolünü oynadıklarında, ge-
lecekte güvene dayalı fırsatlar gündeme gelirse, ne denli adil ve
güvenilir olduklarını göstermek için yarı yarıya, "adil" bir tek-
lif yaparlar. 50 pound gibi alelade bir rakam için arkadaşlarınız
arasındaki iyi itibarınızı zedelemeyi göze alırmısınız?

Fakat bu adil olmanın değil, karşılıklılığın mantığıdır. Eko-
nomist Vernon Smith, oyunun kalıtsal olarak var olan dürüstlük
hissine ilişkin pek bir şey ileri sürmediğini ve daha çok karşı-
lıklılığın insanları motive ettiğine dair savı desteklediğini orta-
ya koymak için ultimatom pazarlığı oyununda ince bir değişik-
lik yaptı. Bir grup öğrenci ile yapılan deneyde, Adam rolünü oy-
nama "hakkı", bir genel kültür testinde sınıftaki öğrencilerin ya-
rısından daha iyi not alarak kazanılıyorsa, bu durumda Adam
rolündekiler daha az cömertlik sergileme eğilimindedirler. Şa-
yet Bob'un teklifi kabul etmek zorunda olması gibi bir kural de-
ğişikliği yapılırsa -ki Smith bunu "diktatör oyunu" diye adlan-

dırır— yine bu durumda da, düşük teklifler yapılır. Şayet deney, Adam tarafından verilen bir ultimatom olarak değil, Bob'un bir fiyat teklifinde bulunması gereken, bir alıcı ile bir satıcı arasında bir alış veriş şeklinde sunulursa, bu durumda da Adamlar daha az cömertlik sergilerler. Ve şayet deney, Adam'ın kimliğini saklı tutmak üzerine kurulursa, Adamlar yine daha az cömert davranırlar. Şimdi, kimlikleri, deneyi yapan araştırmacının bilgisi dışında tutulan Adamlar'ın yüzde yetmiş, diktatör oyununda karşı tarafa hiçbir şey teklif etmezler. Denekler, olumlu bir sosyal davranış sergilemediklerinde sanki araştırmacının ne yaptıklarını (deney süreçleri verimlidir) sorgulamayacağını düşünürler.

Şayet insanları motive eden kalıtsal bir adalet ve dürüstlük duygusuysa, deneklerin tüm bu yeni koşullar altında da diğer oyunlardaki gibi cömert davranmaları gerekirdi. Oysa böyle davranmazlar. Bunun yerine katı bir fırsatçılık eğilimi sergilerler. O halde neden insanlar oyunun ilk baştaki kuralları geçerliken cömerttirler? Smith, insanların karşılıklılık saplantısı içinde olduklarını ileri sürerek buna açıklama getirir. Oyun bir defalığına oynandığında dahi, denekler, diğerlerinin pahasına düpedüz fırsatçılık sergileyen biri olarak değil, güvenilir biri olarak kişisel itibarını koruma kaygısı taşırlar.¹⁶

Mesajı tam anlamıyla açıklığa kavuşturmak için Smith “kırkayak oyunu” denen bir oyun kullanır. Bu oyunda Adam ve Bob, sıra her defasında kendilerine geldiğinde öneriyi pas geçme ya da parayı alma şansına sahiptirler. Ne kadar çok pas geçerlerse, para o kadar çoğalır fakat sonunda oyun sona erer ve Adam parayı alır. Dolayısıyla, Bob kendi kendine bir muhakeme yapıp, son kez sırası geldiğinde biriken parayı pas geçmemeye karar vermelidir; ardından Adam da, Bob'un bu şekilde davranacağına dair akıl yürütüp, sondan bir önceki oyun sırasında pas geçmemeye karar vermelidir; oyuncuların her biri ellerine geçen ilk fırsatta oyunu bırakmaları gerektiği sonucuna varana dek bu böyle sürer.

16 V. Smith, İnsan Davranışı ve Evrim Derneği listesine gönderilen elektronik posta, Haziran 1995. İnsan Davranışı ve Evrim Derneği'nde yapılan konuşma, Santa Barbara, Haziran 1995

Fakat insanlar oyunu bırakmazlar ve pas geçerek diğerlerinin bir sürü para kazanmasına her daima imkân tanırırlar. Şüphesiz, bunun nedeni insanların bir alış veriş mantığı gütmeleridir– bencilce davranmamasından ötürü karşısındakini ödüllendirirken, sıra kendilerine geldiğinde karşılıklılık beklemek. Buna karşın düzenli bir rol değişimi söz konusu değildir.

Robert Frank'ın bağıllık modeli bazı yönlerden epey modası geçmiş bir görüştür. Frank, ahlaklılık ve diğer duygusal alışkanlıkların fayda sağladığını öne sürer. Ne kadar fedakâr ve cömertçe davranırsanız, toplumdaki işbirliliğine dayalı çabaların o kadar çok semeresini toplarsınız. Şayet mantık dışı davranarak, fırsatçılıktan vazgeçerseniz, hayatta daha çok şey elde edersiniz. Frank, gerek neo klasik ekonominin, gerekse de yeni Darwinci doğal seçilimin verdiği mesajın –mantıksal çıkarıcılık dünyaya egemendir ve insanların davranışlarını açıklar– yetersiz ve ibret verici boyutta tehlikeli olduğunu ileri sürer ve şunu ekler:

[Adam] Smith'in ödülü ve Darwin'in cezası şimdive dek, karakter gelişimini, sanayileşmiş birçok ülkede tamamen unutulmuş bir kavram olarak yorumlamıştır.¹⁷

Bedeli daha yüksek ve üstün bir davranış olduğundan değil fakat uzun vadede fayda sağladığından ötürü çocuklarınıza iyi birer insan olmalarını öğütleyin.

Ahlak Duygusu

Robert Frank ekonomisttir fakat fikirleri iki psikoloğun yazılarındaki görüşleri hatırlatır ve bu yazılarda da Frank'ın fikirlerini akla getiren görüşlere yer verilir. Jerome Kagan, kişiliğin kalıtını, gelişimi ve nedenleri üzerine yaptığı araştırmalar sayesinde, kaçınılmaz bir biçimde, insan güdüleniminin kaynağı olarak mantıktan çok hisleri ön plana çıkarınaya yönelen bir çocuk psikoloğudur. Kagan, suçluluk hissinden kaçınma ya da savuşturma arzusunun evrensel olduğundan bahseder. Suçluluk hissine

¹⁷ Frank, *Passions within Reason*. Agy.

yol açan olaylar kültürden kültüre farklılık gösterebilir – örneğin dakik olamamanın yarattığı suçluluk hissi Batılılar'a özgüdür – fakat suça verilen tepki tüm dünyada aynıdır. Ahlaklılık doğuştan gelen bir suç ve empati yetisi gerektirir ve şüphesiz iki yaşındaki çocuklar bu yetiden yoksundur. Fakat doğuştan birçok yetenek (lisan ya da iyi huyluluk) gibi, ahlak da farklı yetiştirme koşulları altında eğitilip gelişebilir ya da baskılanabilir; dolayısıyla ahlakî besleyen duyguların doğuştan geldiğini söylemek değişmez olduklarını söylemek değildir.

Dolayısıyla, Kagan'ın çocuk ahlakî kuramı akıl dışı olan hisleri vurgulaması açısından, Frank'ın bağıllık modeline benzer.

Ahlaklı davranmak için ikna edici bir temel inşa etmek, birçok ahlak felsefecisini tökezleten bir sorun olmuştur. Çinli felsefecilerin uzun bir zamandan beri bildiklerinin farkına varana kadar da felsefeciler tökezlemekten kurtulamayacaklar sanırım: Yani, üstbenliği güçlü tutan mantık değil, duygudur.¹⁸

Tesadüfe bakın ki, vervet maymunları da, iki yaşındaki insan yavruları gibi, eşduyumu yetisinden tümüyle yoksundur. Şayet bir vervet maymunu tehlike çağrısı yaparsa, sırf bir diğer maymun da halihazırda bir tehlike çağrısı yapıyor ve dolayısıyla tehlikenin nasıl olsa farkına varmıştır diye, çağırıyor yapmaktan vazgeçmez. Yavrular yersiz uyarı çığlığı atacak olursa vervet maymunları asla onların hatasını düzeltmez. Ve sürüye bir babun yaklaşacak olursa, vervet maymunları uyarı çığlığı atmaz. Babunlar yetişkinleri değil, yavru vervet maymunlarını yer. Dolayısıyla, maymun, yaklaşan düşmana karşı tehlike çağrısını tümüyle kendini düşünerek yapar. Hem vervetler hem de babunlar üzerine yaptığı incelemelerin ardından Dorothy Cheney'nin ifade ettiği gibi, "Tehlike işaretini verenler, işareti alanların zihinsel durumunun farkında değildirler; dolayısıyla kaygılananları yatıştırmak ya da tehlikenin farkında olmayanları bilgilendirmek niyetiyle iletişim kuramazlar."¹⁹ Maymunlar empati kuramaz. Bu, insanlarla diğer hayvanlar arasında var olan o dere-

18. Kagan, I., 1984. *The Nature of the Child*. Basic Books, New York.

19. D. Cheney'nin Royal Society'de yaptığı konuşmadan, 4 Nisan, 1995.

ce bariz bir farktır ki, geriye çekilip empatinin ne denli aykırı bir özellik olduğunu gözlemlemek zordur. Sıra bekleyen insanların arasına kaynak yapmayız çünkü diğer insanların yabancı bile olsalar hakkımızda ne düşüneceklerini önemseriz. Diğer hayvanlar böyle davranmaz.

Kagan'ın kitabının yayımlanmasının üzerinden on, Frank'ın kitabının üzerinden ise altı yıl geçtikten sonra, James Q. Wilson, aynı savların birçoğunu, bir suçbilimcinin bakış açısından ele alan *Ahlak Duygusu* başlıklı kitabını yayımladı. "Görünen oydu ki, en çok ihtiyaç duyulan açıklama, neden bazı insanların suçlu oldukları değil, neden çoğu insanın suçlu olmadığıydı." Wilson, ahlaklılığın, amaca yönelik bir dizi içgüdü olarak duyuların içinde yer aldığı fikrini ciddiye almadıkları için felsefecilere çıkışır. Felsefeciler çoğunlukla ahlakı, toplumun insanlara sunduğu, salt bir dizi faydacı ya da gelişigüzel tercih ve eğilimler olarak görür. Wilson, şehvet ya da açgözlülük ne kadar uzlaşım sayılabilirse ahlakın da o kadar uzlaşım sayılabileceğini, ahlakın da bir duygu olduğunu, uzlaşım olmadığını ileri sürer. Bir insanın adaletsizlik ya da zulüm karşısında tiksiniş isyan etmesi aslında içgüdüsel, revaçta olan bir uzlaşımı tekrarlamak şöyle dursun akılcı bir biçimde hissiyatının sağlayacağı faydayı düşünmemektedir.

Örneğin hayırseverliği ve bağışta bulunmayı son derece bencilce addedip, dikkate almasanız da –insanların salt itibarlarını arttırmak amacıyla bağışta bulunduğunu ileri sürerek– sorunu çözmemiş olursunuz çünkü bu durumda hayırseverliğin neden itibarı arttırdığını açıklamak zorunda kalırsınız. Neden insanlar hayırseverlik cylemlerine alkış tutarlar? Bizler ahlaki varsayımlardan oluşan bir ummanın içine öylesine batmış haldeyiz ki, bu varsayımların olmadığı bir dünyayı hayal etmek çaba gerektirir. Mukabele edilmesi gereken yükümlülüklerin, adaletli anlaşmaların ve diğer insanlara güvenin olmadığı bir dünyayı hayal etmek mümkün olmazdı.²⁰

Bundan ötürü psikologlar, Robert Frank'ın duyguların, bağlılığı güvence altına alan zihinsel aygıtlar olduğu yollu ekonomik savma yakın durmaktadırlar. Fakat belki de en kayda de-

20 Wilson, J. Q. 1993. *The Moral Sense*, Free Press, New York.

ğer ortak nokta hasarlı beyinlerin incelenmesinden kaynaklanmaktadır. İnsan beyninin prefrontal lobunda küçük bir bölüm vardır ve hasar görmesi, sizi akılcı bir budalaya dönüştürür. Beyinlerinin söz konusu kısmını kaybeden insanlar yüzeysel bir normallik sergilerler. Bu insanlar bir felç, konuşma bozukluğu veya duyu ya da hafıza kaybından mustarip değildirler, genel zekâ düzeylerinde bir düşüş yoktur. Psikolojik testlerdeki performansları, geçirdikleri kaza öncesiyle aynıdır. Buna karşın, nörolojik değil, psikiyatrikmiş gibi görünen nedenlerden ötürü (eyvah, yanlış ikilem!) hayatları kararır. Bu insanlar yaptıkları işlerde tutunamazlar, utanma duygularını yitirirler ve öyle bir kararsız hale gelirler ki neredeyse hiçbir şey yapamazlar.

Fakat başlarına gelen bunlarla sınırlı kalmaz. Aynı zamanda, kelimenin tam anlamıyla hislerini yitirirler. Talihsizliğe, sevinçli haberlere ve çileden çıkaran denetlemelere aynı ölçüde temkinle ve mantıkla yaklaşırlar. Bu insanlar duygusal açıdan tek kelimeyle donuklaşırlar.

Descartes'ın Yanılgısı adlı kitabında, on iki hastasında baş gösteren bu belirtileri tanımlayan Antonio Damasio, karar vermenin ve hislerin el ele gitmesinin tesadüf olmadığını düşünmektedir. Damasio'nun hastaları, karşılaştıkları gerçekleri akılcı bir yaklaşımla ölçüp biçme konusunda o denli soğukkanlı hale gelmişlerdir ki, karar veremezler. Damasio "His kaybı, akıldışı davranışın aynı ölçüde önemli bir kaynağı olabilir" diye düşünür.²¹

Kısacası, eğer hislerden yoksunsanız, o halde akılcı bir budalasınız. Anlaşılan o ki, Damasio, Robert Frank gibi ekonomistlerin, Robert Trivers gibi biyologların ve Jerome Kagan gibi psikologların farklı bulgulardan yola çıkarak aynı sonuçlara varmış olduklarından habersiz bu iddiayı gündeme getirmiştir. Bu dikkate değer bir tesadüftür.

Sabır bir erdemdir, erdem bir lütuftur ve Lütf ise yüzünü yıkamayan küçük bir kızdır.* Görünen o ki, bu anlamsız ve kısa mani şimdi içinde, bağlılık modelinin temel keşfini özetleyen değerli bir kavrayış barındırmaktadır. Erdem hakikaten

21 Damasio, A., *Descartes'in Yanılgısı*, Varlık Yay., İstanbul.

* özgün metinde "grace". Aynı zamanda bir kadın adı. (ed. n.)

de bir lütuftur— ya da dini kurallara göre yaşayanların azaldığı şu günlerde bir içgüdü olduğunu da söyleyebiliriz. Erdem, sanki sosyal mekanizması olmayan birer güvercin ya da fareymişiz gibi doğamıza *rağmen* oluşturma mücadelesi vereceğimiz bir şey değil, olduğu gibi kabul edilmesi, yararlanılması ve el üstünde tutulması gereken bir şeydir. Doğamızın doğal ve faydalı bir parçasıdır. Dolayısıyla, insanların yerleşik kurumlarını, bencilliği azaltacak biçimde düzenlemek yerine, belki de insandaki erdemi ortaya çıkaracak biçimde yeniden düzenlemeliyiz.

Bırakın Başkaları Özverili Olsun

Bireysel çıkarıcılığa ilişkin ortak kanıda bir paradoks vardır. İnsanlar çoğunlukla buna karşı çıkarlar ve aç gözlülüğü tiksintiy-le karşılayıp, sırf kendi ihtiraslarının peşinde koşmakla nam salmış insanlara karşı birbirlerini uyarırlar. Benzer bir biçimde, çıkar gözetmeyen özgecilere hayranlık duyarlar. Böyle insanların özgeciliğine dair hikâyeler birer efsaneye dönüşür. Dolayısıyla, ahlaki bir düzeyde, özgeciliğin iyi, bencilliğinse kötü olduğu konusunda herkesin hemfikir olduğu gayet açıktır.

Öyleyse neden daha çok sayıda insan özverili değildir? İstisnalar —Rahibe Teresalar ve azizler— neredeyse tanımları itibarıyla dikkate değerdirler ve nadiren görülürler. Her daima başkalarını düşünen ama asla kendilerini düşünmeyen, hakiki özveri sahibi kaç tane insan tanırıyorsunuz? Çok çok az. Gerçekten de, hakiki manada fedakârlık sergileyen bir yakınınız —devamlı kendisine tokat atana diğer yanağını çeviren, işyerinde diğerlerinin yapması gereken ufak tefek işleri kendine görev edinen, hiçbir karşılık beklemeden hastanenin acil servisinde çalışan ya da haftalık ödeneğini hayır kurumuna bağışlayan çocuğunuz ya da diyelim ki yakın bir dostunuza— ne söylediniz? Şayet bunları ara sıra yapıyor olsaydı, onu takdir ederdiniz. Fakat bunu yıllar boyu her hafta tekrarlasaydı, sorgulamaya başlardınız. Kibar bir dille, kendini biraz daha fazla düşünmesini, biraz daha bencilce hareket etmesini ima edebilirdiniz.

Anlatmak istediğim şu ki, bizler evrensel olarak fedakârlığı

takdir eder ve över ama bizim ya da yakınlarımızın yaşamına hükmetmesini beklemeyiz. Yani, verdiğimiz nasihatı, uygulamayız. Kuşkusuz bu son derece akılcı bir yaklaşımdır. Diğer insanlar ne kadar çok fedakârlık sergilerlerse, bizim için o kadar iyidir. Biz ve yakınımız ne kadar çıkar gözetirsek bizim için yine o kadar iyidir. Bu, mahkûmun ikilemidir. Yanı sıra ne kadar öz-veriden yana bir duruş sergilersek bizim için o kadar iyidir.

İnanıyorum ki bu, gerek ekonomiye gerekse de bencil gen biyolojisine mal edilen genel güvensizliği açıklar. Her iki disiplin de, tekrar tekrar ve pek de bir etki yaratamadan, yanlış anlaşıldıklarını savunur: Aslında bencilliği önermemektedir sadece bencilliğin farkındadır. Ekonomistlere göre, insanoğlunu güdüleyen bireysel çıkarları olması beklenir— bu adil ya da iyi değil sadece gerçekçi bir yaklaşımdır. Biyologlar da aynı biçimde evrim sonucunda genlerin, kendilerini kopyalama olasılıklarını güçlendirecek bir beceri ortaya koymalarını beklemenin akılcı olduğunu söylerler. Fakat bu görüşü, benimsenemeyecek kadar münasebetsiz olarak görme ve öyle ya da böyle, politik doğruluktan uzak olarak algılama eğilimindeyiz. “Bencil gen” terimini icat eden Richard Dawkins, genlerin doğasındaki bencillığe, savunmak amacıyla değil tam aksine, üstesinden gelme zorunluluğunun farkında olmamız için bizi uyarmak amacıyla dikkat çektiğinden bahseder: Dawkins bizi “kendilerini kopyalayan bencil genlerin despotizmine karşı isyan etmeye” teşvik etmektedir.²²

Şayet bağlılık modeli doğruysa, bencil ekolünü eleştirenlerin haklılık payı vardır zira her şey bir örnek oluşturabilir. Eğer insanlar akılcı davranarak bireysel çıkardan azami fayda elde etmiyorlarsa, o zaman böyle bir davranışın mantıklı olduğunu öğretmek insanları yozlaştırmak anlamına gelir. Gerçekten de Robert Frank ve diğer birçoklarının bulguları bu yöndedir. Neoklasik ekonominin kerameti kendinden menkul çareleri öğretilenler, mahkûmun ikilemi oyunlarında, örneğin astronomi öğrencilerine kıyasla döneklilik yapmaya daha yatkındırlar.

Karşılaşılabacak zorlukların farkında olduğumuzdan, hoşgörü, şefkat ve adalet gibi erdemlere erişmek için mücadele ettiğimiz ilkeler değil, fakat bağlılık gösterip taahhüt ettiğimiz ve

22 Dawkins, R., 1976, *The Selfish Gene*, Oxford University Press, Oxford.

diğer insanlardan da aynısını beklediğimiz ilkelerdir – peşine düştüğümüz ilahlar. Erdemin ilahlarına tapmadıklarından ötürü, örneğin ekonomistler gibi, bireysel çıkarın bizim temel motivasyon kaynağımız olduğunu ileri sürerek zorlukları gündeme getirenlerin dürtülerine itimat edilmemelidir. Onların bu yaklaşımları, bizzat erdemliliğe inanmadıklarını akla getirir. Bir bakıma ekonomistler, bireysel çıkar konusuna sağlıklı bir ilgi duymaktadırlar.

Ahlaki Hissiyat Kuramları

Frank'ın "ahlaki hissiyat kuramı" Adam Smith'in aynı başlıkla 1759'da yayımlanan kitabında öncülük ettiği kuramları detaylandırıp etc kemiğe büründürür; yanı sıra bu kuram, Smith'in, insanların ahlaki hissiyat dürtüsüyle hareket ettikleri yönündeki, görünürde mantıksız varsayımıyla, başarılı bir ekonominin kaynağı olarak akılcı çıkar fikrine olan bağlılığı arasında bir köprü kurmaya da başlar: bu Smith'in birinci ve ikinci kitapları arasında kurulan bir köprüdür.

Adam Smith ilk kitabında, bireylerin, mensup oldukları grubun çıkarlarıyla örtüşen yeterince ortak çıkarları olduğu takdirde, grubun faydasına ters hareket edenlerin eylemlerini bir araya gelerek baskılayacaklarını ileri sürmüştür. Üçüncü şahıslar, anti sosyal eylemleri cezalandırmak üzere müdahil olacaklardır. Fakat ikinci kitabında Smith, bu görüşünü adeta temelden çürütürcesine, toplulukların bireyler tarafından titizlikle korunan kamu malları değil, fakat kendi menfaatlerini kovalayan bireylerin neredeyse kaçınılmaz bir yan etkisi olduğunu öne sürmüştür.

Anlaşılan o ki, sistemli yaklaşımı benimseyerek hem *Ahlaki Hissiyat Kuramı* hem de *Ulusların Zenginliği* eserlerini bir arada okuyan Almanlar, her iki eserin de, birini yorumlamak için diğerini kullanma girişimi neticesinde anlaşılmadığını ifade etmek için, *Adam Smith Sorunu* diye güzel bir terim icat ettiler.²³

Frank'ın ahlaki hissiyat kuramı bu paradoksu çözer ve karşılık-

23 Coase, R.II., 1976, Adam Smith's view of man, *Journal of Law and Economics* 19 529-46'da Jacob Viner'dan alıntı.

lılık ve grupçuluk arasında, daha modern bir başka köprü kurar. Mahkûmun ikilemi oyunundaki sorunun, doğru ortağı/eşi cezbetmek olduğunu vurgulayan Frank, karşılık verenlerin nasıl bir araya gelerek toplumdan ayrılıp bencil akılcıları kaderleriyle baş başa bıraktıklarını ortaya koyar. Erdemli insanlar, salt diğer erdemli insanlarla karşılıklı fayda sağlamak üzere güçlerini birleştirmelerine olanak tanıdığı için dürüst ve ahlaklı davranırlar. Ve işbirlikçiler kendilerini toplumun geri kalanından ayırdığında, yepyeni bir evrim dinamiği devreye girebilir. Bireyleri değil, grupları birbirleriyle boy ölçüştüren bir dinamik.

SEKİZİNCİ BÖLÜM

KABİLE PRİMATLARI

Hayvanlar rekabet etmek için işbirliği yaparlar

Vahşi yaratıklar gibi, bizler de, çeşitli içgüdülerin ve eğilimlerin etkisi altında kalıp, eyleme geçeriz .. Anlaşılan o ki, yalanı, nedensiz şiddeti, adaletsizliği kınamak ve tercihen bazı insanlara yapılan iyiliği tasvip etmek insanoğlunun yapısında mevcuttur.

Piskopos Joseph Butler, *Of the Nature of Virtue*
(Erdem'in Doğası Üzerine) 1737

Doğu Afrika'nın düzlüklerinden birinde bir erkek babun olduğunuzu kafanızda canlandırmaya çalışın. Bu pek de kolay olmayacaktır zira babunlar birçok yönden epey tuhaf topluluklardır. Fakat sizlere kolaylık olsun diye, babun dostlarımızın sık sık neyle uğraştıklarına ilişkin önemli bir ipucu vereceğim. Erkek babunlar, diğer erkeklerin eşlerini ellerinden almak için ittifak kurarlar. Dolayısıyla, eğer çiftleşme dönemi gelmiş bir dişi babunun yanında mutlu mesut oturmuş, huzurlu bir balayı geçirmekteyseniz ve başka bir erkek babunun, baş işareti olarak bilinen belirli bir hareketi yaparak arkadaşına doğru ilerlediğini görürseniz dikkatli olun. Başıyla işaret veren babun, "Benle birlikte şuradaki herife saldırıp, kız arkadaşını elinden almaya ne dersin?" diye arkadaşını yoklamaktadır. İkiye karşı bir, kaçılmaz bir sondur ve çok geçmeden, hayatınızı kurtarmak için, kınızda bir yarayla çayırlarda koşmaya başlarsınız.

Babun topluluğunda, genç erkeklerin cinsel ilişkiye girme yöntemleri budur: Gençler çeteler halinde bir araya gelip, yaşlılara saldırır ve tekellerine aldıkları dişilerden onları uzaklaştırırlar. Fakat aslında ittifakı kuran ortaklardan sadece biri cinsel ilişkiye girer; diğeri, karşılığında hiçbir şey elde etmeden kavga girer. Peki neden bunu yapar? Acaba özverili olduğundan ötürü mü? Bunun ilk yanıtını, 1977 yılında zoolog Craig Packer sağlamıştır. Babun, cinsel ilişkiye girmesine yardımcı olduğu arkadaş tarafından benzer bir iyilikle ödüllendirileceği beklentisiyle hareket eder. Dolayısıyla, iyilik isteyen babun –başıyla ilk işareti veren– cinsel ilişkiye giren taraftır fakat, tıpkı Wilkinson'un vampir yarasaları gibi, şayet gelecekte talep edilirse, kendisine yapılan iyiliğe karşılık vermeyi taahhüt eder.¹

1 Packer, C., 1977, Reciprocal altruism in olive baboons, *Nature* 265: 441-3.

Aslında Robert Trivers, karşılıklı özveri üzerine ortaya attığı çığır açan kuramını, babunları izlemek için Afrika'ya yaptığı bir ziyaretin ertesinde kaleme almıştı; Packer ise, birkaç yıl sonra, Trivers'in kuramını sınamak için bir çalışma yaptı. Anlaşılan o ki, babunlar, karşılıklı özverinin ilk örnekleridir: Tipik Kısasa kısas oyuncularını.

Tek sorun şu ki, Packer yanılıyordu. Babunları daha uzun süre inceleyen diğer bilim insanları, dişi babunu kimin kapacağına pek de kaçınılmaz bir son olmadığını bulguladılar. Gerçekten de, refakatçisinin bozguna uğratılmasının ardından, dişiye yakalamak için ittifak üyeleri arasında tatsız bir kovalamaca görülür. Dolayısıyla burada asla özverili bir eylem yoktur ve salt bireysel çıkar söz konusudur. Babun A'nın cinsel ilişkiye girmek için tek umudu, B ile güçlerini birleştirerek, dişisini elinden almak için C'ye saldırmaktır; ancak bunun ardından A, dişiye B'den önce ulaşmayı umut eder. Hem A hem de B, işbirliğine gitmekten dolayı doğrudan fayda elde ederler: Yüzde elli cinsel ilişkiye girme şansı.

Ne olursa olsun, babunun içinde bulunduğu durum bir mahkûmun ikilemi değildir zira döneçlik yapmayı gerektirecek bir cazibe söz konusu değildir. Şayet A ve B bir ittifak oluşturmayı kabul etmezlerse, içlerinden birinin bundan yarar sağlaması şöyle dursun, her ikisi de bundan zarar görür: ne biri ne de diğeri, dişiye elde etme şansına sahip olmazlar²

Kısasa kısas oynuyor olsunlar ya da olmasınlar, babunlar yine de işbirliği içine girerler ve dolayısıyla işbirliğinin erdemlerini keşfederek, bir amaca ulaşmak için güçlerini birleştirirler. İki zayıf birey, işbirliği yaparak daha güçlü birini alt edebilir. Burada önemli olan güç değil, sosyal beceridir. Kaba kuvvet, erdem marifetiyle ehlileştirilir. Dünya, güçlü bağlantıları olanlara miras kalacaktır. Acaba bu, insan topluluğuna doğru giden primat işbirliği merdivenindeki ilk ve ilkel bir basamak olabilir mi? Şayet öyleyse Prens Kropotkin bundan çok da memnun kalmayacaktı zira bu işbirliği asil ve toplumsal bir gayeye de-

2 Noe, R., 1992. Alliance formation among male baboons: shopping for profitable partners. İçinde: *Coalitions and Alliances in Humans and Other Animals* (Yay. Haz. Harcourt, A.H. ve De Waal, F.B.M.). Oxford University Press, Oxford.

ğil –babun topluluğunun çıkarına– fakat tam anlamıyla bencilce bir amaca hizmet ediyordu: Erkek refakatçisi bir yana, söz konusu dişinin arzularını hesaba katmayan cinsel bir tekellilik. İşbirliği, ilk defasında erdemli sebeplerden ötürü değil, fakat bencilce sonuçlar elde etmek için kullanıldı. Ve şayet, insan toplumlarının sıra dışı işbirlikçi doğasını övüp kutlayacaksak, öncelikle bu doğaya biçim veren temel maddenin farkına varmalıyız.

Bu salt babunlara özgü değildir. Tüm maymun toplulukları arasında, işbirliğine neredeyse sadece rekabet ve saldırı kapsamında rastlanır. Bu, erkek maymunların girdikleri kavgaları kazanmalarının bir yoludur. Şayet maymunları ittifak ve birlik içerisinde işbirliği yaparken görmek isterseniz, bunun en iyi yolu, onları kavga ederken yakalamaktır. Colobus maymunları, erkek arkadaşlarının yardımıyla, harem sahiplerine saldırı düzenleyerek birbirlerinden haremler dolusu diş çalarlar.³

Şayet reenkarnasyona uğrayıp bir babun olarak dünyaya gelerseniz, en azından babun hikâyesinden işinize yarayabilecek basit bir ders çıkararak, ittifakların cinsel amaçlı kız kaçırma amacına hizmet ettiğini bilirsiniz. Fakat bir babun olarak değil de, birçok yönden babuna pek benzeyen bir bone makağı olarak dünyaya geri geldiğinizi varsayın: düzlüklerde ve tıpkı babunlar gibi büyük, hiyerarşik topluluklarda yaşayan güçlü ve vahşi bir maymun.

Buna karşın, bone makaklarının yaşamı bir bakıma babunlarınkıyla taban tabana zıttır. Babunlarda koalisyonlar nadiren görülür ve istikrarlılık gösterir. A ve B birbirlerinin en yakın dostudurlar ve diğer bir babuna ait olan dişileri ele geçirmek için nadiren birlikte harekete geçerler. Babunların kavga-ları çoğunlukla teke tek gerçekleşir. Öte yandan erkek bone makakları ise sık sık kendi aralarında kavga ederler ve kavgaların çoğu teke tek değil, iki hayvanın başını çektiği “gruplar” arasında meydana gelir. Bone makakların bulunduğu her yerde ittifaka rastlanır. Ortalama olarak her otuz dokuz dakikada bir ittifak kurulur. Sürüdeki her erkek makak, şu ya da bu zamanda,

3 Van Hooft, J.A.R.A.M ve van Schaik, C.P., 1992. Cooperation in competition: the ecology of primate bonds. İçinde: *Coalitions and Alliances* (Yay. Haz. Harcourt ve de Waal). Ağu.

diğer her bir erkekle bir ittifaka girer. Erkeklerin bir araya gelmesi, bir dalaşmanın habercisi olan, garip işaret gönderme hareketiyle sınırlı değildir; makakların yaşamının vazgeçilmezidir. Erkek makaklar birbirlerini tımar ederler, birbirleriyle oynarlar, birbirlerine sokulup, sarılırlar, kucak kucağa şekerleme yaparlar, çiftler halinde dolaşırlar ve birbirleriyle geçici arkadaşlıklar kurup, sürdürmek için çoğunlukla muazzam çabalar sarf ederler. Genelde bir kavga neticesinde bu ittifaklara fitne karışır ve çoğunlukla, kavgayı başlatan hayvanın yardımına bir başka maymunun koşması söz konusudur. Fakat aradan birkaç saat geçtikten sonra, kavgayı kıskırtan makak, şimdi bir başka erkekle koalisyon yapmış olan eski müttefikleriyle karşı karşıya gelebilir. Tüm bu olanlar son derece hayret vericidir.

Fakat bu gelişigüzel bir süreç değildir. Erkek makaklar ortalama olarak, geçmişte kendilerini tımar eden ya da arka çıkan erkekleri desteklerler ve sosyal statü büyük bir rol oynar: Kavgada destek verenler, çoğunlukla gençlerin yardımına gelen kıdemli makaklardır. Genç makaklar, kıdemli müttefiklerini tımar ederek bu iltifata karşılık verirler. Babunların aksine, müspet olduğu kadar, menfi ittifaklar da kurulur: Erkek bone makakları, düşmanlarına yardım edenlerden intikam almalarının yanı sıra, geçmişte yardımını gördükleri maymunlara da yardım eli uzatırlar.

Diğer bir deyişle, erkek bone makaklarının dünyası, değişken, sürekli ve sık arkadaşlıklar, karşılıksız iyilikler, ittifaklar ve sadakat üzerine kuruludur. Bu düzen makakların çok zamanını alır. Peki bunun nasıl bir açıklaması olabilir?

Kaliforniya'da korunaklı bir bölgede beslenip bakılan bir makak sürüsünü gözlemlemek suretiyle bu türü yıllardır inceleyen Joan Silk'in bu konuda hiçbir fikri yoktur. Kurulan ittifaklar, babunlarda olduğu gibi, erkeklerin dişileri elde etmesi yönünde fayda sağlamaz ve şempanzelerde olduğu gibi hiyerarşik sistemi değiştirmez; anlaşılan o ki, bu ittifaklar, erkek makakların birbirleriyle girdikleri kavgalarda üstünlük sağlamalarına yarar fakat eski dostlar düşmana dönüşebileceğinden ötürü, elde edilebilecek herhangi bir avantaj geçicidir. Silk, bu durum karşısında şaşkındır. Şayet okurlardan biri gerçekten de re-

enkarnasyona uğrayıp, bir bone makağı olarak dünyaya gelirse, belki de tüm bu olanların ne anlama geldiğine dair Joan Silk'e bir kart atabilir.⁴

Tavır Takınan Maymunlar

Silk ve benzeri bilim insanları, maymunları salt başlıbaşına ilginç hayvanlar olduklarından değil –her ne kadar insansılardan daha uzak akrabalarımız olsalar da– bizlere benzedikleri için incelerler. 1970 ve 80'lerde, primatolojinin gelişim göstermeye başlaması, insanoğlunun ait olduğu aileye dahil tüm türlere ilişkin, çok sayıda gelişmiş sosyal yapıyı ve düzeni gözler önüne serdi. Bunun, insanoğluna dair incelemelerle alakasız olduğunu düşünen varsa, Mars'tan gelmiş olmalıdır. Bizler primatız ve akrabalarımızı inceleyerek kökenlerimizi öğrenebiliriz.

Bu varsayım, kolayca iki yanlış kanıya yol açabilir. İlki, primatologların, insanoğlunun her yönü ve ayrıntısıyla maymunlarla aynı olduğunu iddia ettikleridir ki bu düpedüz saçmadır. Her bir maymun ve insansı, türüne has bir sosyal sisteme sahiptir; fakat yine de ortak özellikler vardır. Her bir maymun türü, diğerinden farklı bir görüntüye sahiptir ama yine de, tüm maymun türlerinin, diyelim ki tüm geyiklere kıyasla birbirleriyle epey benzeştiğini ileri sürmek mantıklıdır. Aynı şekilde, tüm primat türleri farklı biçimlerde davranırlar fakat bu davranış biçimlerinin tümü ayırt edilir ölçüde primat benzeri davranışlardır.

İkinci yanlış, maymunların her nasılsa sosyal anlamda insanlardan daha ilkel olduklarını varsaymaktır. Bizler ne kadar maymunların atası değilsek, onlar da bizim atalarımız değildir. İnsanlar, tüm maymunlarla aynı ortak ataya sahiptir fakat bizler de, söz konusu atanın beden tasarımı ve sosyal alışkanlıkla-

4 Silk, J. B., 1992. The patterning of intervention among male bonnet macaques: reciprocity, revenge and loyalty. *Current Anthropology* 33: 318-25; Silk, J. B., 1993. Does participation in coalitions influence dominance relationships among male bonnet macaques? *Behaviour* 126: 171-89; Silk, J. B., 1995. Social relationships of male bonnet macaques, *Behaviour* (baskıda).

rını özgün biçimlerde değışime uğrattık. Bütün maymun türleri böyle yaptı.

Doğadan dersler çıkarmak marifet gerektiren bir iştir. Geminizi, dikkatli ve maharetli bir biçimde iki dehşetli cazibe dalgası arasında yönlendirmeniz gerekir. Bir yanda Scylla, kuzenlerimizle aramızdaki benzerlikleri ön plana çıkaran biçimlerde, hayvanlarla doğrudan paralellik kurmamız için feryat eder. Dolayısıyla Kropotkin, karıncalar birbirlerine karşı iyi davrandıklarından ötürü bizim de içgüdüsel olarak erdemli olmamız gerektiğini ileri sürmüştür. Dolayısıyla Spencer, doğa amansız bir mücadele olduğu için amansız mücadelelerin erdemli olması gerektiğini ileri sürmüştür. Fakat bizler her yönden hayvanlar gibi değiliz. Tıpkı her tür, özgün ve bir diğerinden farklı olduğu gibi, bizler de kendimize özgü ve farklıyız; biyoloji, kuralların değil istisnaların; ihtişamlı ve birleşik kuramların değil, çeşitliliğin bilimidir. Karıncaların toplulukçu olmaları, insanların erdemli olduğuna dair hiçbir şey söylemez. Doğal seçilimin acımasız olması, acımasızlığın ahlaki olup olmadığına dair hiçbir iddia ortaya koymaz.

Buna karşın, geminizi, suyun iyice öte yanına doğru yönlendirmekten de kaçının. Suyun o tarafındaki Charybdis, baştan çıkarıcı bir biçimde insanın emsalsizliğini haykırır.* Doğadan hiçbir şey öğrenilemeyeceğini söyler. Bizler, tanrının ya da kültürün (zevkinize hangisi uyuyorsa) suretlerinde kendimiziz. İçgüdülerden ötürü değil, bizlere öğretildiğinden ötürü cinsel dürtülere sahibiz. Lisan biliriz zira birbirimize konuşmayı öğretiriz. Bizler bilinçli, akılcı ve hür iradeli varlıklar olarak, hayvan denen aşağı yaratıklar gibi değiliz. Beşeri bilimler, antropoloji ve psikoloji disiplinlerinin neredeyse tüm öncü ve önde gelenleri, ilahiyatçıların, ilk kez Darwin huzurlarını kaçırdığında sarıldıkları, insanın eşsiz olduğuna dair müdafaacı vaazı tekrar edip dururlar. Bunun üzerine, Richard Owen'ın, insanın beyin

* Antik Yunan mitolojisinde, Scylla ve Charybdis, dar bir su geçidinin her iki yanında yer alan iki rakip insansı-canavardır. Buradan geçen denizciler bir canavardan kaçarken diğerine yakalanırlar. Günümüzde Scylla ve Charybdis, "aşağı tükürsen sakal, yukarı tükürsen bıyık" veya "iki ateş arasında kalmak" şeklinde ifade edilebilir (ç n.).

donanımında insanoğluna özgü bir maddeye dair kanıt bulmak için umutsuzca arayışa geçmesi –ve beyinde tuhaf ve küçük bir şişlik olan küçük hipokampüste bu kanıt bulduğuna inanması– gibi, günümüz antropologları da, kültür, mantık ve dilin bizleri biyolojiden muaf kıldığını iddia ederler.

Bu savın sığındığı son kale şudur: İnsanların evrim geçirmiş ve gelişmiş bir doğası olsa da, bilinçli ya da kültürel iradelerinden çok içgüdüleriyle hareket ettiklerinden asla emin olamayız. Yüksek sosyal statüye sahip birçok primat gibi, varlıklı insanlar da kızlarından ziyade erkek çocuklarını kayırırlar. Fakat bu, maymunlarla insanların ortak bir içgüdüğü olmayabilir. Muhtemelen insanlar, kızlarına kıyasla oğullarının, daha büyük bir üreme başarısı elde etmek için zenginliği bir pasaport olarak kullanabilecekleri sonucuna bilinçli olarak vararak aynı mantığı yeniden keşfetmiş olabilirler. İnsanlar açısından, kültürel hipotezi asla tümüyle yadsıyamazsınız. Dan Dennett'in, *Darwin's Dangerous Idea* (Darwin'in Tehlikeli Fikri) başlıklı kitabında ifade ettiği gibi, "Şayet bir düzen o denli iyi ise, genetik mirasa gerek kalmadan her kültür bu düzeni mantık çerçevesinde yeniden keşfedecektir."⁵

Fakat bu, her iki yanı da keskin bir savdır ve çevreci deterministlerin ortodoksluğu üzerinde, fark ettiklerinden daha derin bir yara açar. İnsanların intibak ederek sergiledikleri davranışları her gördüğünüzde, bilinçli ya da kültürel bir iradeyi gözlemlediğinizi sanabilirsiniz fakat evrilmiş bir içgüdüğü de gözlemliyor olabilirsiniz. Örneğin lisan, kültürel bir yapıntı gibi görülebilir zira ne de olsa, kültürler arası farklılık gösterir. Fakat coşkulu, dilbilgisine uygun ve geniş bir kelime haznesi kullanarak konuşmak, öğretilemeyen ama sadece öğrenilen, her şeyden önce türümüze özgü bir içgüdüdür.⁶

Hayvanlar üzerinde yapılan incelemeler, insan zihnine dair kavrayışımız açısından çok derin anlamlar içerir – ve bu aksi yönde de geçerlidir. Helena Cronin'in ileri sürdüğü gibi "bizler" ve "onlar" diye biyolojik bir ayrımcılık tesis etmek, potansiyel faydası olan açıklayıcı bir ilkeler kaynağından kendimizi mah-

5 Dennet, D., 1995, *Darwin's Dangerous Idea*, Simon and Schuster, New York.

6 Pinker, S., 1994, *The Language Instinct*, Allen Lane, Londra.

rum etmektir... Kuşkusuz bizler eşsiziz. Fakat eşsiz olmak, eşine rastlanmayan bir durum değildir. Her tür kendince eşsizdir.”⁷ Artık karmaşık maymun ve insansı topluluklarının nasıl işlediğini biliyor olmamız, kendi toplumumuzu anlamakla çok yakından alakalıdır. Hobbes ve Rousseau, kaçınılmaz bir biçimde evrimsel bir bakış açısını ıskaladılar fakat onların entelektüel ardıllarının bu bakış açısını ıskalamaları aynı ölçüde affedilebilir değildir. Tıpkı Rousseau’nun yalnız ve kendi kendine yeten ilkel bir insanı kafasında canlandırması gibi, felsefeci John Rawls da, akılcı yaratıkların, yoktan bir toplum yaratmak için nasıl olup da bir araya geldiklerini kafamızda canlandırmamızı ister. Bunlar sadece düşünce deneyleriydi fakat asla “önceki” topluluk diye bir şey söz konusu değildi. İnsan topluluğu, *Homo Erectus* topluluğundan, *Erectus*’lar, *Australopithecus* topluluklarından, onlar da insanlarla, şempanzeler arasında, türü çoktan tükenmiş kayıp halkaya ait bir topluluktan, ve bu kayıp ırk da, insansılarla, maymunlar arasındaki kayıp halkaya ait topluluktan v.s. türemiştir ve bu, gerçekten de Rousseau’vari bir yalnızlık içinde yaşayan sivri kır farelerine benzer hayvanların olduğu bir başlangıca kadar gider. Kuşkusuz, geriye dönüp *Australopithecus* topluluklarını inceleyemeyiz fakat anatomiye ve günümüz yaşamıyla benzerliklere dayalı birtakım bilgi içeren tahminler yürütebiliriz.

İlk olarak, atalarımızın sosyal olduklarını söyleyebiliriz. Kısmen yalnız yaşayan orangutanlar bile dahil olmak üzere, tüm primatlar sosyal türlerdir. İkincisi, her grup içerisinde bir hiyerarşi, bir ast üst sistemi olduğundan bahsedebiliriz; ve öyle ki bu hiyerarşi, kadınlara kıyasla, erkekler arasında daha çok belirgindi – bu gerçekler tüm primatlar için geçerlidir. Daha az kesin olsa da, gayet ilginç bir iddia ortaya atabiliriz: Atalarımızın hiyerarşik düzenleri, maymunlara kıyasla daha serbest ve eşitlikçi idi. Bu, bizlerin insansı ve özellikle de şempanzelerin kuzenleri olmamızdan kaynaklanır.

Maymunlarda işbirliği icat edilmiş olsa da, zayıf ve genç erkek maymunlar hâlâ aşağı sosyal tabakalarda yer alırlar ve güç-

7 Cronin, H., 1991, *The Ant and the Peacock*, Cambridge University Press, Cambridge; Rawls, J., 1972, *A Theory of Justice*, Oxford University Press, Oxford.

lû ve kıdemli maymunlara kıyasla daha az dişiyile çiftleşirler. Kaba kuvvet, koyunlar ve deniz fillerindeki kadar başvuru bir yöntem olmayabilir ama yine de son derece etkilidir. Oysa şempanze topluluklarında, fiziksel gücün önemi belirgin ölçüde azdır. En tepedeki erkek şempanze, mutlaka en güçlüler arasından çıkmayabilir; bunun yerine, sosyal ittifakları kendi yararına manipüle etmekte en maharetli olan şempanze sürüye liderlik eder.

Tanzanya'daki Mahale dağlarında, yiyecek elde etmek için sık sık maymun ya da antilop avlayan ve sürüye liderlik eden Ntogi adında güçlü bir erkek şempanze yaşar. Ntogi, olağan olduğu üzere, avladığı eti annesi ve halihazırdaki kız arkadaşlarıyla paylaşır (Beşinci Bölüm) fakat aynı zamanda bazı erkeklerle de titizlikle et tedarik eder. Ntogi eti, orta kademelerde statü sahibi erkek şempanzelere ve kıdemli erkek şempanzelere verir, genç erkeklerle yaşlı erkeklerle ise asla et vermez. Diğer bir deyişle lider şempanze, Machiavelli'nin sıkı bir takipçisi gibi, hırslı gençler ve en yakın rakiplerine karşı ittifak oluşturmak üzere bel bağladığı orta kademelerde yer alan erkeklerin dostluğunu kazanarak, iktidarda kalmak için en iyi koşulları oluşturur. Et, şempanzenin iktidarda tutunmasını sağlamaları için müttefiklerine ödediği bedeldir.⁸

Özellikle, hiyerarşinin kendilerinden daha üst basamaklarında yer alan diğer erkeklerin dişilerini ele geçirmek üzere ittifak kuran babunların aksine, şempanzeler bizzat sosyal hiyerarşiyi değiştirmek için koalisyonlardan faydalanırlar. Bu durum, Tanzanya'daki vahşi şempanzeler arasında gözlemlenmiştir fakat belgelenmiş en iyi vaka, Arnhem Hayvanat Bahçesi'ndeki gölde, küçük bir adada yaşayan ve 1970'ler ve 80'lerde Frans de Waal tarafından yakından incelenmiş bir grup şempanzenin bir üyesidir.

1976 yılında, Luit adında güçlü bir şempanze, gruba halihazırda egemen olan Ycroen adındaki erkeği hâkimiyeti altına ala-

8 Nishida, T., Hasegawa, T., Hayaki H., Takahata, Y. ve Uchida, S., 1992, Meat-sharing as a coalition strategy by an alpha male chimpanzee? *Topics in Primatology, C.I. Human Origins* (Yay. Haz. Nishida, T., McGrew, W. C., Marler, P., Pickford, M. ve de Waal, F.B.M.), içinde, Tokyo University Press, Tokyo.

rak egemen alfa erkeği konumuna yükselmiştir. Luit bunun öncesinde, henüz girdikleri kavgalardan galibiyetle çıkmış erkekler yanında saf tutup, kaybedenlere saldırarak galiplerden yana olma eğilimi göstermişti. Fakat alfa erkeği konumuna yükselince, kaybedenleri destekleyip, kavgayı durdurmak için güçsüzlerin tarafına geçti. De Waal, bunun özverili bir davranış değil, sadece tedbirli bir kişisel çıkar ifadesi olduğunu düşünmektedir. Tıpkı herhangi bir ortaçağ kralı ya da Roma imparatorunun yaptığı gibi, Luit de taban örgütünün desteğini kazanarak, herhangi bir potansiyel rakibe karşı üstünlük sağlamaya çalışıyordu. Luit özellikle, başı sıkıştığında destek almak için güven duyabileceği dişiler arasında gözde bir konuma sahipti.

Fakat Luit çok geçmeden, halefi ile selefi arasında kurulan bir komplo marifetiyle egemen konumundan alaşağı edildi. Luit'in devirmiş olduğu, kendinden yaşça büyük Yeroen, hırslı ve genç bir şempanze olan ve tek başına Luit'ye meydan okumaya gücü yetmeyen Nikkie ile ittifak kurdu. İki müttefik Luit'ye saldırdı ve acımasız bir kavganın ardından, onu devirdiler. Nikkie özellikle Luit'in içinde bulunduğu kavgalar dahil, herhangi bir kavgada Yeroen'in desteğine muhtaç olmasına karşın, alfa erkeği konumuna yükseldi. Görünen oydu ki, Nikkie, işbirliğine dayalı bir ilişkiyi çıkarına uyacak biçimde yönlendirmişti.

Fakat üçünün arasındaki en kurnaz şempanze Yeroen'di. İktidarın arkasındaki güç olarak, yeni konumunu, cinsel başarıya giden yolda kullandı ve çok geçmeden tüm çiftleşmelerin yaklaşık yüzde kırkında yer alarak, cinsel yönden sürüdeki en faal erkek durumuna geldi. Yeroen, Nikkie'nin desteğe olan muhtaciyetinden istifade ederek başarmıştı bunu. Yeroen, Nikkie'ye kavgada yardım etmesi karşılığında, ondan doğurgan bir dişiyle fazla ilgilendiği zaman Luit'yi bertaraf etmek için destek talep ediyor ve sonra kızıışmış dişiyle kendi çiftleşiyordu. De Wall'in yorumuna göre, Nikkie ve Yeroen arasında bir anlaşma vardı: Yeroen cinsel ilişkilerden aslan payını kopardığı takdirde, Nikkie de iktidarda tutunabilirdi.

Dolayısıyla, Nikkie dönemlik edip, anlaşmadan caymaya başlayınca, başı derde girdi. Nikkie daha fazla dişiyle çiftleşmeye başladı ve çok geçmeden Yeroen, cinsel ilişkiye girmek için es-

kiden harcadığı zamanın yarısı kadar zaman harcamaya başladı. Nikkie, Yeroen'in Luit'yle girdiği kavgalara müdahale etmekten vazgeçip Yeroen'i yüzüstü bırakmıştı. Şimdi, diğer insansılarla girdiği rekabet sırasında amaçladıklarına ulaşmakta yardımcı olmaları için ya Yeroen'i ya da Luit'yi kullanıyor ve giderek artan bir özgüvenle birlikte grubu bölüp yönetiyordu. Fakat Nikkie 1980 yılında bir gün çok ileri gitti. Nikkie ve Luit, birlikte birkaç kez, Yeroen'i yanındaki dışiden uzaklaştırdılar ve ardından Nikkie, Luit'nin doğurgan bir dişinin peşi sıra bir ağaca tırmanmasını önlemesi için Yeroen'in çığlıklar atarak kendisine yaptığı yardım talebine yanıt vermedi. Öfkelenen Yeroen Nikkie'ye saldırdı. Anlaşılan oydu ki, Nikkie'nin yönetiminden Yeroen'e gına gelmişti. Birkaç gün sonra bir gece, hem Yeroen'in hem de Nikkie'nin yaralanmalarına yol açan amansız bir kavganın ardından, Nikkie alfa erkeği sıfatını yitirdi. İktidar yeniden Luit'ye geçti.⁹

Arnhem şempanzelerinin hikâyesini ilk defa okuduktan kısa bir süre sonra, tesadüfen Güller'in Savaşları* üzerine bir yazı okudum. Zihnimin bir köşesini kurcalayan bir şey vardı. Hikâyeye, sanki farklı bir biçimini henüz okumuşum gibi esrarengiz biçimde aşınaydı. Sonra kafama dank etti. İngiltere kraliçesi, Anjou'lu Margaret, Luit idi. York Dükü'nün gaspçı oğlu IV. Edward, Nikkie idi; ve Warwick the Kingmaker olarak anılan varlıklı kont ise Yeroen idi. Bir düşünün: Warwick'in yardımıyla, York Dükü, beceriksiz ve kılıbık VI. Henry'yi alaşağı etti. York'un öldürülmesinin ardından, oğlu IV. Edward kral oldu. Fakat Warwick'in gücünden tedirgin olan Edward, Warwick'in kuyusunu kazmak için karısının ailesinin sarayda rakip bir grup oluşturmaya olanak tanıdı. Giderek umudunu yitiren Warwick, VI. Henry'nin karısı Anjou'lu Margaret ile ittifak oluşturarak Edward'ı sürgüne gönderdi ve afallamış vaziyetteki yeni kuklası VI. Henry'yi tahta oturtmak üzere iktidarı tekrar ele geçirdi. Fakat Edward, Warwick'e karşı başarılı bir ayaklan-

9 De Waal, F.B.M., 1982, *Chimpanzee Politics*, John Hopkins University, Baltimore; de Waal, F.B.M., 1992, Coalitions as part of reciprocal relations in the Arnhem chimpanzee colony. *Coalitions and Alliances* (Yay. Haz. Harcourt ve de Waal) içinde de Waal, F. B. M., 1996, *Good Natured: The Origins of Right and Wrong in Humans and Other Animals*. Harvard University Press, Cambridge, Mass.

* 15. yüzyılda İngiltere'de taht kavgası nedeniyle çıkan içsavaş (ç. n.)

ma çıkartarak onu savaşta öldürdü, Londra'yı ele geçirdi ve VI. Henry'yi katlettirdi. Bu, Luit, Nikkie ve Yeroen'in hikâyesiyle neredeyse tıpatıp aynıdır. Arnhem'de de Luit, sonunda Yeroen tarafından öldürülür.

Arnhem'deki şempanze siyasetinin hikâyesi, şempanze yaşamındaki iki ana temayı örneklerle açıklar. İlki, görünen o ki, bu ittifakların içindeki ilişkiler karşılıklıdır. Maymunlarda görülenin aksine, kurulan ittifak katı bir simetrik ilişkiye dayanır. Şayet A, ya saldırıya uğradığında onu savunmak ya da kavgaya girdiğinde desteklemek için B adına müdahale ederse, ileride B de, A adına müdahalede bulunmalıdır. Aksi takdirde ittifak bozulur. Arnhem'deki şempanzeler bariz bir biçimde Kısasa kısas oynamaktadır.

İkinci tema, gücün ve cinsel başarının, güçlü bireylere karşı, zayıfların kuracağı ittifaklarla elde edilebileceğine ilişkindir. Bu, avcı-toplayıcı gruplardaki siyasetin, bazen egemen bireylerin tahakkümüne karşı boyunduruk altında yaşayanların ittifak kurması dışında pek bir anlam taşımadığı insan topluluklarında, daha da aşırı boyutlara taşman bir süreçtir. Kendilerinden daha zayıf ve ikinci sınıf bireylerden oluşan ittifaklarca dizginlenen ve boyunduruk altına alınan krallar ve kabile şeflerine tarih boyunca sıkça rastlanmıştır: Frazer'in* *The Golden Bough* (Altın Dal) adlı eserinden tutun da Roma cumhuriyetlerine bağlı konsüllüklere ve Amerikan anayasasına kadar. Bir alfa erkeğinin gücünü tesirsiz kılmak, şempanzelerin çoğunlukla kurduğu ittifaklardan daha büyük bir ittifak gerektirir.¹⁰

Yunusun Karanlık Yüzü

Babunların ittifak kurmaları ve nispeten daha büyük beyinlere sahip olmaları tesadüf değildir; ya da şempanzelerin hâlâ

* Mitoloji ve kıyaslamalı din konuları üzerine incelemeleri bulunan İskoç sosyal antropolog, James G. Frazer. (ç. n.)

¹⁰ Boehm, C., 1992, Segmentary 'warfare' and the management of conflict: comparison of East African chimpanzees and patrilineal-patrilocal humans. *Coalitions and Alliances* (Yav. Haz. Harcourt ve de Waal).

büyük ölçüde ittifaklara bel bağlamaları ve iriliklerine kıyasla daha da büyük beyinlere sahip olmaları. Sosyal ilişkilerde işbirliğini bir silah olarak kullanmak, bireylerin, kimin dost kimin düşman olduğuna, kimin minnet borcu olduğuna ve kime kin güdüldüğüne dair kayıt tutmalarını gerektirir; ve hafıza ve beyin gücü ne denli fazlaysa, daha iyi hesap yapılır. Bedenine oranla daha bile büyük bir beyine sahip olan bir diğer insansının varlığı, okurun dikkatinden kaçmamış olmalıdır. Fakat bedeniyle orantılandığında beyni bir şempanzeden daha büyük olan yeryüzündeki tek tür insanoglu değildir. Bir başkası daha vardır: Şişeburunlu yunus.

Kabaca insanların diğer insansılara kıyasla çok daha zeki olduğu ölçüde, şişeburunlu yunuslar da, diğer yunuslara ve balinalara kıyasla çok daha zekidirler. Şayet beyin gücü işbirliği becerilerini kısıtlıyor ya da bu tür becerilerden evriliyorsa, o zaman şişeburunlar arasında daha da yoğun bir işbirliği olması beklenebilir. Yunus sosyolojisi üzerine yapılan incelemeler henüz emekleme çağındadır fakat elde edilen ilk sonuçlar heyecan vericidir zira bu incelemelerde insansılarla aralarında çığır açar nitelikte benzerlikler ama öte yandan da fayda sağlayıcı bazı farklılıklar ortaya çıkmıştır.

Üzerlerinde en çok inceleme yapılan şişeburunlu yunus grubu, Batı Avustralya kıyılarında, Köpekbalığı Körfezi adı verilen sığ ve berrak bir suda yaşayan birkaç yüz yunustan oluşmaktadır. Yunuslardan bazıları, yerli turistler tarafından balıkla beslenmek üzere, 1960'lardan beri kumsala yavaşmaktadır; bu da yunusları bulup gözlemlemeyi kolaylaştırır. Richard Connor ve meslektaşları bu yunusları on yıldan bu yana incelemekte ve hayret verici sonuçlar elde etmektedirler. Yunusların her nasılsa esrarengiz bir biçimde kusursuz, barışçıl ve çoğunlukla bütünsel bir yaklaşım benimsediklerine inanmayı yeğleyenler ya bu kısmı okumaktan vazgeçsinler ya da değerli önyargılarından olmayı göze alsınlar!

Köpekbalığı Körfezi'nde yaşayan yunuslar, örümcek maymunu ya da şempanze topluluklarına yüzeysel olarak benzeyen "ekolojik ve sosyal koşullara göre dağılan ya da bir araya gelen topluluklar" halinde yaşarlar. Bu, sosyal grubun tüm bireyleri-

nin, aynı anda ya nadiren bir araya geldikleri ya da asla bir araya gelmedikleri anlamına gelir: Grup içerisinde bireyler birbirleriyle tanıştırlar ve dostluklar değişken ve istikrarsızdır. Fakat bu esnek kuralın bir istisnası vardır. Yetişkin erkek yunuslar iki ya da üç kişilik gruplar halinde gezerler ve her bir çift ya da üçlü, iki veya üç yakın dostun kurduğu sıkı bir ittifaktan oluşur. Connor ve meslektaşları, üç çifti ve beş üçlüyü inceleyerek, bu ittifakların amacına dair bulguları bir araya getirdiler.

Bir dişi yunus, üreme mevsimi geldiğinde, sık sık bir erkek ittifakı tarafından yaşadığı gruptan "kaçırılarak" birkaç gün boyunca alıkonur. Erkek yunuslardan biri dişinin sağında ve diğeri de solunda yüzerken, biri de yakınında yüzer. Bazen dişi yunus kaçmaya çalışır ve ara sıra da birdenbire fırlayıp, suyun içinde uzaklaşarak bunu başarır. Dişi yunusun talipleri de pek nazik davranmazlar. Erkekler, kaçmaya çalışan dişi yunusu kovalayarak, kuyruklarıyla vurur, saldırır, ısırır ve istedikleri yöne doğru gitmesi için vücutlarıyla dişiye çarparlar. Yanı sıra erkek yunuslar eşzamanlı olarak birtakım göz alıcı zıplama, dalma ve yüzme hareketleri yapar, tıpkı, eğitilmiş yunusların gözetim altında tutulurken yaptıkları gibi. Ve erkekler, görünüşe bakılırsa sırayla dişi yunusla çiftleşirler ya da aynı anda çiftleşme girişiminde dahi bulunurlar.

Dişinin doğuracağı bir sonraki yavrunun babası olmak için, erkek yunusların dişiye tekellerine almaya çalıştıklarına dair pek kuşku yoktur; ve erkeklerin bunu ikili ya da üçlü gruplar halinde yapmaları, tek bir erkeğin, dişinin hareketlerini asla kontrol edemeyeceği veya bir başka erkek ya da erkek grubu tarafından ele geçirilmesini engelleyemeyeceği gibi bariz nedenlere dayanmaktadır. Aynı biçimde, babalık bölünebilir bir olanak olmadığından, ittifakların azami üç bireyden oluşması mantıklıdır. Dişileri güdümlemeleri altına almakta daha başarılı olsalar bile, daha büyük ittifaklar, erkeklerle azalan bir babalık getirisi sunar.

Fakat daha sonra, Connor'un ekibi, erkek ittifaklarının, diğer erkek ittifaklarıyla "ikinci derece" ittifaklar oluşturarak birbirlerinden dişi çaldıklarını keşfetti. Bu ittifaklar, özellikle hırsızlık faaliyeti için erkek bireyleri toplayıp, bir araya getirir. Örneğin, bir defasında Connor'un ekibi, B adı verilen ve beslenmek

için kumsala yanaşıp, beraberlerinde bir dişiye götüren H adında bir üçlüyü takip altına alan bir diğer üçlü erkek şişeburun grubu gördüler. B grubu, daha sonra kumsaldan ayrılarak, kuzeye doğru bir mil yüzdü ve A adı verilen bir çift erkek yunusla geri döndü. B ve A gruplarından oluşan toplam beş yunus, H grubuna saldırarak beraberlerindeki dişiye çalmak için harekete geçti. Ardından A grubu ayrılarak, dişinin denetimini B grubuna bıraktı. Bir hafta sonra, B grubu, A grubunun yaptığı yardımın karşılığında H grubundan bir dişi çalmalarına yardımcı olarak borcunu ödedi. H, G ve D grupları gibi A ve B grupları da sık sık bu şekilde birbirine yardımcı olurlar: Süper ittifaklar oluşturmak için ittifaklar birbirlerine katılır.¹¹

İki özellik dışında, babunlar da müttefiklerini tam olarak böyle kullanırlar – X, Z'den dişi çalmak için, Y ile bir araya gelir. Yunuslarda, X, Y ve Z bireyler değil, arkadaşlardan oluşan takımlardır; ve yunuslarda, dişinin çalınmasından kimin istifade edeceği gibi bir mesele yoktur. Bir ittifak, sadece fedakârca yardım eder. Aslına bakılırsa, bazen yardımda bulunan erkek ittifakının beraberinde, müttefikleri için bir dişi çalınmasına yardımcı oldukları sırada bir başka dişi bulunur ve çoğu grup, kargaşa sırasında dişiye kaybeder zira bir seferde bir dişiden fazlasını asla denetimleri altında tutamazlar. Bireysel çıkarlarını gözeterek hırsızlara yardımcı olmak şöyle dursun, aslında doğrudan doğruya cömertçe davranırlar. Connor ve meslektaşları, henüz kanıtlayamamış olmalarına karşın, dostça bir ittifak kuran erkek çiftler arasındaki ilişkinin karşılıklılığa dayandığına inanmaktadırlar. Dolayısıyla yunuslar, insanlar dışında hiçbir primatin yapmadığı bir şeyi yaparlar: İkinci derece ittifaklar kurarlar – ittifaklardan oluşan ittifaklar. Babun ve şempanze topluluklarında, ittifaklar arası tüm ilişkiler işbirlikçi değil rekabetçidir.

Bu, yunusların eylemlerinin en merak uyandıran yönlerinden birini ortaya çıkarır. Henüz, yunus topluluklarının kapalı topluluklar olduğuna dair sağlam bulgu yoktur; yani görünen o ki, yunuslar bölgesel olarak gruplara, kabile ya da topluluklara bölünmezler. Çoğu primat bunu yapar. Bir şempanze, bağları

11 Connor, R. C., Smolker, R. A. ve Richards, A. T., 1992, Dolphin alliances and coalitions. *Coalitions and Alliances* (Yay. Haz. Harcourt ve de Waul) içinde.

gevşek, değişken ve istikrarsız bir grupta yaşıyor ve grubundaki diğer bireyleri sadece ara sıra görüyor olabilir ama o grubun bölgesi içinde kalarak, gruba yabancı olanlara düşman muamelesi yapar. Şayet şempanze bir erkekse, muhtemelen doğmuş olduğu grubu asla terk etmez; oysa dişiler sık sık doğdukları grubu terk ederler ve bir başka gruba katılırlar. Babunlar bunun aksine hareket ederler. Yetişkinliğe erişen erkekler, doğdukları gruptan ayrılarak, çoğunlukla hiyerarşik sistemin tepesindeki gruba katılmaya gayret ederler. Gruplar arası bu göç, soy içi üremenin önüne geçer.

Neden babunlarda erkekler, şempanzelerde ise dişiler doğdukları gruptan ayrılırlar? Bunun nedeni, erkek şempanzelerin sergilediği haşın yabancı düşmanlığı olabilir ki bu da bizzat erkek şempanzelerin ittifak oluşturma eğilimlerinin bir sonucu olabilir. Komşu bir grubun bölgesinde tek başına gezen bir erkek şempanzenin ölümle burun buruna gelmesi neredeyse kesindir. Doğu Afrika'nın neresinde gözlemlenirse gözlemlensinler, şempanzelerin, insanların yürüttüğü savaşlara benzemese de, saldırı ve talana benzer bir alışkanlık içerisinde oldukları görülür. Bir grup erkek şempanze, sessizce ve maksatlı olarak, komşularının bölgesine doğru harekete geçer. Şayet rakip erkek şempanzelerden oluşan güçlü bir gruba rastlarsa, geri çekilirler. Şayet bir dişiyle karşılaşılırsa, dişiye kendi bölgelerine götürmeye çalışabilirler. Eğer tek bir erkekle karşılaşılırsa, ona saldırıp, öldürebilirler. Bu anlamda, Jane Goodal tarafından incelenen Gombé'deki bir grup, küçük bir komşu gruptaki erkekleri yok ederek tüm dişilere sahip çıktılar. Mahale dağlarında yaşayan bir başka grup da aynı başarıyı elde etmiştir.

Hayvanlar âleminde, rakip erkekler arasında yaşanan bölgecilik ve hatta vahşi saldırganlık olağandır ve tuhaf karşılanmaz. Şempanzelerde sıra dışı olan (salt şempanzelere özgü olmasa da – kurtlar buna bir diğer örnek teşkil ederler), bölgenin bir bireyden ziyade, bir grup tarafından savunuluyor olmasıdır. Aslında, grup halinde bölgeyi koruma, Nikkie ve Yeroen gibi bireyler arasında tanık olduğumuz ittifak kurmanın bir uzantısından başka bir şey değildir. Luit'nin alfa erkeği konumuna yükseldiğinde, zorbalara karşı ezilenleri desteklediğini hatırla-

yın. Öte yandan alfa erkekleri, herhangi bir kavganın önüne geçmek amacıyla da müdahil olurlar ve uzlaştırma yönünde önemli bir rol üstlenirler. Muhtemelen bunun sebebi, grubun dağılmasını engellemektir ki bu da ayrıca önemlidir zira büyük gruplar, komşularından gelecek saldırılara karşı daha iyi direniş ortaya koyma becerisine sahiptir. Bir grup erkek istila düzenlediğinde, alfa erkeği, istilanın öncesinde ittifakta yer alan ortaklarının desteğini/onayını alması gerekiymiş gibi davranır. Gombé'de filme kaydedilen bir olayda, Goblin adı verilen alfa erkeği, birtakım düşmanlara karşı eylem yürütmek için bazı kıdemli yoldaşlarının onayını alamadı ve grup dağıldı.

Dolayısıyla şempanzelerde, en önemli ittifak, düşman grubun tüm yetişkin erkeklerine karşı, aynı grubun tüm yetişkin erkekleri arasında yapılan ittifaktır. Bu "makro-ittifak", dış kaynaklı bir tehlike ya da bizzat dış gruplara karşı tehdit unsuru olma amacı güttüğünde etkili olur. Erkek şempanzeler, büyük gruplar halinde gezmedikleri sürece, bu ittifaklara ait bölgelerin sınırlarına yanaşmaktan kaçınırlar; dişi şempanzeler ise bu tip tehlike arz eden bölgelerden topyekün uzak dururlar.

Şayet şişeburunlu yunusların kapalı ve bölgelere ayrılmış topluluklarda yaşamadıkları doğru ise o zaman ittifaklardan oluşan büyük ittifaklar kurmaları son derece anlamlıdır. Bir grup erkek yunusun, denizdeki bir alanı, bir başka gruba ve hatta bir grup dişiye karşı savunması pek olası değildir; dolayısıyla yabancı düşmanlığı pek anlam ifade etmez. Berrak sularda dahi, bir yunus, bir mil civarında bir uzaklıktayken ve özellikle de sessizce hareket ettiği takdirde, diğer bir yunusun gözünden kaçabilir – karadaki görüş kabiliyeti genellikle çok daha iyidir. Dolayısıyla yunus ittifakının amacı bir grup dişiyi ve bir bölgeyi savunmak değil, tek başına dolaşan dişileri, zaman zaman ve geçici olarak güdüm altına alma ve bu tip dişileri diğer ittifaklardan çalmaktır.¹²

12 Boehm, Segmentary "warfare" and the management of conflict. *Coalitions and Alliances* (Yav. Haz. Harcourt ve de Waal) içinde

Kabile Çağı

Richard Wrangham'ın öne sürdüğü gibi, ölümcül sonuçlar doğuran grup içi şiddet, muhtemelen şempanzelerle paylaştığımız bir özelliktir. Fakat bizler, bu olguya özel bir katkıda bulunduk: Silahlar. Mızrak ya da hatta usturuplu savrulmuş bir taş parçası gibi ileriye doğru atarak kullandığı bir silaha sahip bir insan, sonuçlarından çekinmeden diğerlerine saldırabilir; şayet beklenmedik bir saldırı düzenleme fırsatı varsa ve hasmı silahsızsa, yaralanma riskine de girmemiş olur. Bu, düşmanlarına saldıran bir grup şempanzenin bile karşı karşıya kalacağı tehlikeden çok daha farklıdır. Sonuçta, saldırıyı düzenleyen şempanzelerin kemiklerinin kırılması, vücutlarında yaralar açılması ya da bir gözlerini kaybetmeleri işten bile değildir. Üç veya dört şempanzenin, diğer bir şempanzeyi öldürmesi ortalama yirmi dakika sürer. Silahlar sayesinde, bir insanın, diğerini öldürmesi için tek bir atış yeter – ve tabii ayrıca, bunu güvenli bir mesafeden yapabilir.

İleriye doğru atılarak kullanılan silahlar muhtemelen ilk olarak avlanma amacıyla icat edildiler; fakat eğer öyleyse, burada bir tuhaflik söz konusudur. Bu silahlar, bir insanın, bir hayvanı vurup devirebileceği mesafeyi giderek arttırdıklarından dolayı, insanların teorik olarak büyük gruplar halinde avlanma zorunluluğunu arttırmayıp, bilakis azaltmış olmalıydılar. Bir ok ve yayla donanmış bir insan, avının peşine tek başına düşebilir; oysa taş ve sopalarla donanmış birinin bel bağlayacağı en büyük umut, müttefiklerinin avı pusuya düşüreceği yönünde bir beklentidir.

Fırlatılarak atılan silahların icat edilmesinin arz ettiği esas önem, savaşları daha kârlı ve daha az riskli hale dönüştürmeleiydi. Bu, daha iyi bir savunma ve saldırı düzenlemek için büyük bir ittifaka katılmanın getirdiği mükafatları arttırıyordu. Türümüzün ilk atalarından olan *Homo Erectus*'un büyük miktarlarda ve gelişmiş, taştan aletler yapması belki de tesadüfe dayalı değildir; sonraları bu aletler hızla çok daha büyük biçimlerde yontuldular ve daha kalın kafataslarını kırabilir hale geldiler; bu aletlerle genelde kafaya darbe vuruluyordu. Silahlarla, itti-

faklar arasındaki ilişki ortak bir yaşam damarından besleniyordu. Yıllardan bu yana antropologlar, silahların, diğerleri üzerinde tahakküm kurmayı talihli bir iş haline getirdiğinden gayet emindiler; ve bundan ötürü bir lider, zor kullanmaktansa, ikna ederek adam yönetme gereksinimi duyuyordu. Güney Afrika'da yaşayan Kung halkı, bir tartışma sırasında "Bizlerden hiç kimse büyük değildir, ne de diğerleri küçük ve önemsizdirler; hepimiz erkeğiz ve savaşabiliriz. Ben oklarımı almaya gidiyorum" demeyi âdet haline getirmiştir. Damon Runyon'un, alkol yasağının sürdüğü dönemdeki New York'a dair aktardığı hikâyelerde silahlar için kullandığı argo kelime "eşitleyici" idi.¹³

Bizi şempanzelerden ve şişeburunlu yunuslardan farklı kılan şey silahlardır. İnsan topluluğunun yapısı hem şempanzelerin hem de yunusların birtakım özelliklerini bir araya getirir. Şempanzeler gibi bizler de, yabancılara düşmanlık güderiz. Yazının icat edilmesinin öncesinde ve yanı sıra modern dönemlerde yaşayan tüm insan toplulukları, bir "düşman" edinme ve bizler ve onlar kavramlarını benimsemeye eğilim göstermişlerdir. Bu etki, kabile halinde yaşayan insan toplulukları, birbirleriyle akraba erkekler ve bunların karıları ve kendilerine bağımlı halde yaşayan gruplar barındırdığında özellikle güçlüdür – kardeşliğe dayalı çıkar grubu olarak bilinen, yaygın bir kabile yapısı. Diğer bir deyişle, kadınlar doğdukları gruptan göç ederken, kendi kabile gruplarında ne kadar çok erkek yerleşik kalırsa, gruplar arası düşmanlık da o kadar artıyordu. Tıpkı anne soylu ve dışının akrabalarının bulunduğu topluluklarda yaşayan babunlarda grup içi şiddetin fazla görülmemesi gibi, anne soylu ve annenin/kadının kabilesine dahil yaşayan topluluklar da kan davası ve savaşa daha az eğilim gösterirler.

Öte yandan, yakın akrabalarından oluşan bir grup erkek, şempanzelerinkine benzer sosyal birimlerde yaşarlar ve gruplar arası kan davası ve baskınlar kronikleşmiş haldedir. Örne-

13 Moore, J. Wilson, D. S. ve Sober, E., 1994. Reintroducing group selection to the human and behavioral sciences. *Behavioral and Brain Sciences* 17: 585-654; Alexander, R. D., 1987, *The Biology of Moral Systems*, Adline de Gruyter, Hawthorne, New York; Trivers, R. L., 1983. The evolution of a sense of fairness. *Absolute Values and the Creation of the New World*. C. 2 içinde, International Cultural Foundation Press, New York.

ğin, Venezuella'nın Yanomamo yerlileri arasında, köyler arasında yaşanan savaş ve baskınlar neredeyse olağan hale gelmiştir. İskoç klanlarında, Glencoe katliamının yarattığı mazaretin çok öncesinde, bir McDonald, bir Campbell'a, bir Campbell da bir McDonald'a karşı nefret duymaya başlamıştı. Bu klanların soyundan gelenler, Glasgow banliyölerinde, Rangers ya da Celtic futbol takımları için aynı kabile bağlılığını ortaya koyarlar. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, Rusların ve Amerikalıların birbirlerini düşman ve rakip olarak görmeye başlamaları mantık olarak kaçınılmaz değildi fakat insan açısından kaçınılmazdı. Montague ve Capulet'ler*, Fransızlar ve İngilizler, Liberaller ve Muhafazakârlar, Airbus ve Boeing, Pepsi ve Coca Cola, Sırplar ve Müslümanlar, Hristiyanlar ve Sarazenler – bizler iflah olmaz bir biçimde kabile yaratıklarıyız. Komşu ya da rakip grup ise, nasıl tanımlanırlarsa tanımlansınlar, otomatikman birer düşmandırlar. Arjantinliler ve Şilililer, yakınlarda nefret edecek başka birileri bulunmadığından birbirlerinden nefret ederler.

Hakikaten de, insanın bizler ve onlar huyu o denli yaygındır ki, insan türünün erkeği, gruplar arası savaşlarda statü arayışına girer; oysa şempanze erkekleri grup içi savaşlarla statü elde ederler. Şempanzelerdeki grup çatışması savaş değildir zira devriye gezen hasım şempanzeler birbirlerine saldırmazlar; bunun yerine tek başına gezen erkekleri bulup saldırmaya çaba gösterirler. Bunlar savaş değil baskındır. İnsan türünün erkeği, şan ve şöhreti, düşmanla yapılan savaşlarda aramıştır – Akhilleus'tan Napoléon'a kadar.¹⁴

Mavi Yeşil Alerji

Sporla ilgili hizipleşmeler, aslında kabile türü erkek insanlardan oluşan rakip ittifaklar arasındaki yapay savaşlar ise, günümüzdeki futbol düşkünü insanın yaşadığı haz ve ıstırap biraz daha fazla anlam kazanır. Bir taraftar açısından, düşman takım

* Shakespeare'in Romeo ve Juliet oyununda yer alan iki rakip aile (ç. n.)

14 Boehm, Segmentary 'warfare' and the management of conflict, *Coalitions and Alliances* (Yay. Haz. Harcourt ve de Waal) içinde.

ve hizipçi taraftarları, neredeyse bir grup katil savaşçı kadar ür-kütücü ve tehlikelidir. Antik Roma'daki Arena'da düzenlenen at arabası yarışlarında, birbirleriyle yarışan at arabaları, sürücülerinin kıyafetlerinin rengiyle ayırt ediliyordu. İlk başta sadece iki renk vardı. Beyaz ve kırmızı. Daha sonra katılan iki renk mavi ve yeşil, beyaz ve kırmızının yerini aldı. Esasen at arabalarının daha kolay ayırt edilmesi amacı güden bu basit yöntem, şehirde rakip taraftarların gruplaşmasına yol açtı. Caligula'nın saltanatının ardından, imparator bile sık sık bir grubu ya da diğerini destekledi.

Çok geçmeden bu âdet, at arabası yarışları için daha büyük bir alana sahip Hipodrom'u olan Konstantinopolis'e sıçradı ve hemen ardından şehirdeki taraftarlar mavi ve yeşil gruplara ayrıldılar. Bu yeterince tesirliydi fakat İ.S. altıncı yüzyılda daha da kötüsü yaşanacaktı. Hizipleşmeye duyulan ilginin asidi, din ve politikanın alkalisi ile karıştı ve her iki taraf için de ölümcül olan bir öfke halinde patladı. Zayıf fakat sağduyulu İmparator Anastasius, revaçta olan aykırı bir düşüncüyü benimsedi ve papa ile arası açıldı. Böylece, imparatorun desteklediği yeşiller, dalalet ve sapkınlıkla ilişkilendirildiler. Anastasius'un saltanatının sonunda düzenlenen dini bir festivalde, yeşiller, 3000 mavi taraftarını katlettiler ve iki grup arasında olağanüstü bir şiddet dönemini başlattılar. Anastasius öldüğünde, yerine Justinus adında hırslı bir asker geçti ve Justinus'un yerine de daha da hırslı yeğeni Justinian geçti. Justinian'ın eski bir fahişe olan karısı Theodora ise kocasından bile hırslıydı. Theodora, bir fahişe olarak çalıştığı dönemde, yeşillerden çok çekmişti. Justinian ve Theodora, dinsel töreleri yeniden ve zorla benimsetirken, spor alanında mavi-lerin büyük destekçisi oldular. Dolayısıyla yeşiller düzene aykırı dini ve yeni yönetime karşı siyasi başkaldırıyı benimsediler. Maviler, yeşillere ve kâfirlere zulmederek şehirde terör estirdiler. 532 yılında, Hipodrom'da bir isyan çıktı ve Justinian her iki tarafın elebaşlarını idam ederek isyanı durdurmaya çalıştı; imparatorun bu çabası her iki grubun da kendisine karşı cephe almasına yol açmaktan başka bir iş yaramadı ve Nika isyanı diye adlandırılan ayaklanmayı tetikledi. Ayasofya dahil olmak üzere, şehrin büyük bir kısmı yandı ve Anastasius'un iktidara gelmeye

gönülsüz bakan bir yeğeni, Hipodrom'da, kalabalıklarca imparator "ilan edildi". Beş gün boyunca şehir, yenmek anlamına gelen "Nika"yı düstur edinen grupların insafına terk edildi. Justinian, savunduğu kalesinden kaçma noktasına geldi, fakat gözüpek karısı vaziyeti kurtardı. Theodora, Hipodrom'u terk etmeleri için mavileri ikna etti ve ardından iki generali Hipodrom'a gönderdi; orada bulunan 30 bin yeşil hayatını yitirdi.¹⁵

Futbol'da yaşanan arbedelerin atası olan bu olay, insan türünde görülen, yabancı düşmanlığına dayalı grup bağlılığının gücünün, en az şempanzelerdeki kadar tesirli olduğunu örneklerle açıklar. Bununla kalmayıp, öteki düşmanlığına, yunus topluluklarının önemli bir özelliğini de katarız. İkinci derece ittifaklar oluştururuz. Gerçekten de, son derece ilginç bir biçimde içinde bulunduğum Batı kültürü de dahil, birçok insan topluluğunun teşhis edici bir özelliği "katmanlı" olmalarıdır. Bizler küçük klanlarda yaşarız ve bu klanlar bir araya gelip kabileleri oluştururlar; kabileler de toplanarak ittifakları oluştururlar ve böylece devam eder. Klanlar çekişip kavga edebilirler fakat bir dış tehdit, safların bir araya gelmesine yol açar. Yakın akrabalarımız insansılarda görülme de, primatlarda buna benzer örnekler vardır. Örneğin, Hamadrias babunları haremelerde yaşarlar: bir erkek, birkaç eş ve birkaç genç erkek beleşçi. Fakat haremler geceleri klanlar halinde bir araya gelirler ve her bir klan, yakın ilişki içerisindeki iki ya da üç haremden oluşur. Ve bu şekilde birkaç klan da, aynı bölgeyi paylaşan bir sürüyü teşkil eder. Şişeburunlu yunuslara ve insanlara özgü olan şey ise, gruplar arası ittifakları kullanarak, üçüncü gruplara karşı savaşmaktır. Tıpkı, üçüncü bir ittifaktan dışı aşırmaq için iki yunus ittifakının bir araya gelmeleri gibi, insan kabileleri arasındaki stratejik ittifak kavramına da tarih boyunca rastlanır: Düşmanın düşmanı dostumdur.

Yanomamo yerlileri, ortak düşmanları olan köyler arasında sürekli paktlar oluştururlar. Nazi Almanyası ile Stalin Rusya arasında imzalanan ve böylece Almanya'nın Polonya ve Fransa'ya saldırmasının önündeki engelleri kaldıran, Molotov-

15 Gibbon, E., 1776-88/1993, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, Cilt IV. Every man, Londra.

Ribbentrop saldırmazlık paktı, Frans de Waal'ın şempanzeleri Luit ve Yeroen'in, Nikkie'nin kuyusunu kazmak için kullandıkları saldırmazlık paktı ya da Connor'un yunuslarında, A ile B ittifaklarının, H grubuna karşı kullandıkları anlaşma ile biçimsel olarak aynıydı – tek istisna Molotov-Ribbentrop'un bireyler ya da üçlü gruplar arasında değil, kavimler arasında yapılmasıydı. Bunlar, insan kabileciliğine dair içgüdüsel olarak aşına olunan türden ittifak yapılandırma taktikleridir ve primatların, saldırı gayesiyle işbirliği yapma geleneginden kaynaklanır.

Fakat içgüdüyü temel alarak dış siyaseti açıklayabilir miyiz? Ayrıntılı olarak hayır. Diplomatlarımızın, düzlüklerde yaşayan insansı gruplarının düşmanlığa dair genetik anılarına bel bağlamaktan ziyade, çıkarlarımızı gözeterek anlaşmalar imzaladığını umut ederiz. Fakat diplomatlar, insan doğasına dair, özellikle kabilecilik gibi ihtiyaç duymadığımız bazı şeyleri doğru ve geçerli olarak kabul ederler. Amacım, sizi, bir an için insan olduğunuzu unutmaya çalışmaya ve tüm zaaflarıyla türümüzün geçmişine bakmaya ikna etmektir. O zaman, kabileci olmamıza gerek olmadığından, günümüzde yürütüldüğü gibi bir siyasete de gereksinim duymayacağımızı fark ederiz. Şayet gerçekten yunuslar gibi olsaydık ve açık toplumlarda yaşasaydık, yine de saldırganlık, şiddet, ittifak kurma ve siyaset olacaktı fakat insanın yaşadığı dünya, insan nüfuslarından oluşan bir mozaik gibi değil, bir sulu boya tablosu gibi olacaktı. Milliyetçilik, sınırlar, grup içi, grup dışı oluşumlar ve savaşlar olmayacaktı. Bunlar kabileci düşünce yapısının sonuçlarıdır ki bu da, ittifak kuran, sürülerde yaşayan insansılar olarak bizzat evrimsel mirasımızın sonucudur. Carip ama filler de kapalı topluluklarda yaşamazlar. Dişi filler gruplarda bir araya gelirler fakat grupların mensubu olmak rekabetçi, düşmanca, bölgesel ya da sabit unsurlara tabi değildir. Birey bir gruptan diğerine geçebilir. Bizim de bunu yapabildiğimizi hayal etmek, merak uyandıran bir fantezidir. Aslına bakarsanız, insan türünün dışısı, halihazırda bunu yapabilmektedir.

DOKUZUNCU BÖLÜM

SAVAŞIN KAYNAĞI

İşbirlikçi toplumun bir bedeli olduğu anlaşılır: Grup önyargısı

Yüksek bir vatanseverlik, sadakat, itaat, cesaret ve şefkat ruhuna sahip, birbirine her zaman yardım etmeye hazır ve çoğunluğun iyiliği uğruna kendilerini feda eden birçok mensubu olan bir kavim, diğer çoğu kavime karşı üstünlük sağladı; ve bu da doğal seçim olurdu

Charles Darwin, *İnsanın Türceyişi*, 1871

Yaşanması mümkün olmayan fırın sıcaklığında bir iklimin hâkim olduğu, Doğu California çölündeki Ölüm Vadisi'nde en sık rastlanan canlı, tohumbiçen çöl karıncası adı verilen *Messor pergandei*'dir. Bu karıncalar, onbinlerce bireyden oluşan devasa koloniler halinde, toprağın metrelerce altında yaşarlar. *Messor* karıncaları, yerin altında depoladıkları tohumları toplamak için, toprağın derinliklerindeki deliklerinden şafak vaktinde ve alacakaranlıkta kalabalık sürüler halinde çıkarak çölün dört bir yanına yayılırlar. Bu tohum depoları sayesinde hayatta kalan karıncalar, yıllar boyu süren kuraklıkları atlatabilirler. Her bir koloni, yumurtalarından kesintisiz bir sel halinde işçi karıncaların ürettiği tek bir kraliçenin egemenliği altındadır.

Buraya kadar sıra dışı birşey yok. Fakat *Messor* karıncaları yeni bir yuva kurdukları zaman, son derece tuhaf bir olay meydana gelir. Yeni kraliçe olmuş birkaç karınca bir araya gelir ve yeni yuvayı birlikte kazarlar. Bu karıncalar kız kardeş olmak zorunda değildir (aslına bakılırsa çoğunlukla birbirleriyle akraba değildirler) ama buna karşın, yeni ortak girişimleri sırasında mutlu bir biçimde işbirliği yaparlar ve hep beraber üremeye başlarlar. Aradan birkaç hafta geçtikten sonra birdenbire, kraliçe karıncaların davranışlarında ani bir değişiklik görülür. Kolonide içsavaş çıkar ve kraliçeler öldüresiye birbirlerine saldırırlar. *Hamlet*'in son sahnesindeki gibi, bir kraliyet cinayeti diğerini takip eder (gerçi karınca vakasında, kraliçelerden biri hayatta kalır). Peki değişen nedir?

Bu garip hikâyenin açıklaması, tohumbiçen çöl karıncalarının acımasızca bölgeci olmalarıdır. Çöldeki her bir arazi parçası, özel olarak tek bir koloniye aittir. Fakat, tüm koloniler aynı anda yeni, kanatlı kraliçeler ürettiklerinden dolayı, kısa bir zaman dilimi boyunca, çölde sahipsiz olan her bölgede çok sayıda

yeni karınca yuvaları ortaya çıkar. Yeni koloniler arasında açık bir savaş hali yaşanır ve her bir koloni, komşularının yumurta ve larvalarını çalmak üzere yağmacı gruplar gönderir. Çalınan yumurta ve larvalar, koloniye getirilip "köle" olarak yetiştirilir ve yerel koloninin iş gücüne katkıda bulunur; çalınan karıncaları nedeniyle güç kaybedip zayıflayan diğer koloni yitip gider. Nihayet, tek bir muzafer koloni ayakta kalır.

Bu savaş, kurucu kraliçelerin tuhaf ve geçici işbirliğine açıklık getirir. Yeni bir yuvada ne kadar çok kraliçe karınca varsa, ilk etapta o kadar çok işçi karınca yetiştirirler. Ne kadar çok işçi karınca varsa, kendi soylarından olan yumurtaları savunma ve düşmaninkileri de çalma şansları o kadar fazladır. Dolayısıyla, bir grupta başarılı olmak için birbirleriyle işbirliğine gitmeleri, kurucu kraliçelere fayda sağlar. Gruplar arası rekabet, birey karıncalar arasında görülen rekabetten daha vahşidir. Ancak geride hiç düşman kolonisi kalmadığında, bireyler eş-kraliçelerine karşı bencilliklerini ortaya koyarlar.¹

Daha insani terimlerle ifade edecek olursak, bir dış düşman, grubun birbirine bağlılığını arttırır. Bu son derece yaygın bir düşüncedir. Alman uçakları İkinci Dünya Savaşı sırasında Londra'yı bombalarken, farklılıklar ve düşmanlıklar pekâlâ unutulmuştu: Alman bombaları, İngilizlerin sadakatle yek vücut haline gelmelerine yol açtı (İngiliz bombaları da Almanlar üzerinde aynı etkiyi gösterdi). Savaşın ardından, toplum bir kez daha parçalara bölündü ve savaş yıllarında baskın olan çoğunluğun iyiliği havası dağılarak, barış döneminin çekişmeci ve bencil ortamına geri dönüldü; bu da sosyalizm vaadinden gitgide uzaklaşılmasına yol açtı. Daha yaygın ve bilinen bir örnek verilecek olursa, kişisel deneyimlerime göre, Londra'daki taksi şoförleri diğer sürücülere karşı düşmanlıklarıyla ve diğer taksi şoförlerini bariz biçimde kayırmalarıyla nam salmışlardır. Tipik bir taksi şoförü, şahsen tanıyor olsun ya da olmasın, bir di-

1 Mesterson-Gibbons, M. ve Dugatkin, J. A., 1992, Cooperation among unrelated individuals: evolutionary factors. *Quarterly Review of Biology* 67: 267-81; Rissing, S. ve Pollock, G., 1987, Queen aggression, pheometric advantage and brood raiding in the ant *Veromessor pergandei*. *Animal Behaviour* 35: 975-82; Hölldobler, B. ve Wilson, E. O., 1990, *The Ants*. Harvard University Press, Cambridge, Mass.

ğer taksi şoförüne yol vermek için aniden durabilir fakat aynı şeyi yapan bir arabanın arkasından trafikte yarışarcasına gideyerek önünü keser ve elini yumruk yapıp sallayarak diğer arabanın sürücüsüne söylenir. Taksi şoförlerinin dünyası iki gruba bölünmüştür; onlar ve biz. Dolayısıyla takşi şoförü "bizlere" iyi "onlara" kötü davranır.

Aynısı Apple-Macintosh kullanıcıları ile IBM kişisel bilgisayarlarının müptelası olanlar arasındaki rekabet için de söz konusudur. Kendi yazılımlarının doğal olarak daha üstün olduğuna inanan Apple kullanıcıları, IBM kullanıcılarını sürekli hor görürler. Bu, büyük ölçüde kabileciliğin tetiklediği bir yaklaşımdır.

Bencil Sürü

Şimdilerde, insan topluluğuna dair tümüyle yeni bir açıklama karşımıza çıkmakta. İşbirliği belki de, yakın akrabalık, karşılıklık ya da ahlaki öğretilerden değil, "grup seçilimi"nden kaynaklanan bir özelliğimizdir: İşbirliği yapan gruplar, gelişip çoğalır ve bencil gruplar yitip gider. Dolayısıyla işbirlikçi topluluklar, diğerleri pahasına hayatlarını sürdürmüştür. Doğal seçim birey düzeyinde değil, topluluk ya da kabile düzeyinde meydana gelmiştir.

Çoğu antropoloğa göre, bu görüş eskilere dayanır. İnsan olmanın kültürel demirbaşının büyük bir kısmının, doğrudan bir amaç için var olduğu görüşü, antropolojide basmakalıp bir düşünce haline gelmiştir - grubun, kabilenin ya da toplumun bütünlüğünü sürdürüp güçlendirmek. Antropologlar, âdetleri ve yöntemleri bireyin değil, grubun bekasının teşvik edilmesi açısından yorumlamayı alışkanlık haline getirmişlerdir. Çoğunlukla biyologların, grup seçilimi mantığını temelden çürüttükleri gerçeğinden habersiz olduklarından dolayı, antropologlar bu alışkanlıklarını kaygısızca sürdürürler. Artık bu temeli olmayan anıtsal bir binadır. Antropologlar gibi, 1960'ların ortalarına dek çoğu biyolog da, türler için iyi olan özelliklerin doğal seçilimi vasıtasıyla üstünkörü bir biçimde evrimden bahsetti. Fakat tür için iyi olan bir şeyin, birey için kötü olması duru-

munda ne olur? Diğer bir deyişle, mahkûmun ikilemi yaşandığında ne olur? Ne olduğunu biliyoruz. Bireyin çıkarı önce gelir. İçlerindeki bireylerin bencillikleri, fedakâr grupların sürekli kuyusunu kazar.

Ekinlere dadanan kargaların oluşturduğu bir koloniye düşünün. Sürüler halinde yaşayan bu hayvanlar, Avrasya'nın dört bir yanındaki otlaklarda yaşayan kurtçuklarla beslenirler ve ince dallardan yüksek ağaçlara yaptıkları yuvalarda, koloniler halinde üremek üzere, bahar aylarında bir araya gelirler. Kargalar son derece sosyaldirler. Bu kuşlar dalaşırken, oynarken ve kur yaparken, kolonideki gâklemalar ve ötmeler şafaktan gün batana dek sürer. Karga sürüsünün bu kesintisiz şamatası o derece kulak tırmalayıcıdır ki, böyle bir sürüye takılan isimlerden biri karga meclisidir. 1960'larda, bir biyolog, karga kolonileri ve diğer kuş kümelenmelerini topluluklar olarak tanımlamaya çalıştı: kendisini oluşturan unsurların toplamından daha büyük bütünler olarak. Vero Wynne-Edwards, ekin kargalarının, nüfus yoğunluklarına dair fikir edinmek ve aşırı nüfus artışını engellemek amacıyla o yıl içerisindeki üreme çabalarını ayarlamak için bir araya toplandıklarından bahseder. Şayet aşırı sayıda karga varsa, her karga az sayıda yumurtayı kuluçkaya yatırır ve tüm ekin kargalarının karşı karşıya kalabileceği Malthusvari* bir açlık tehlikesinden kaçınılır. "Bir bütün olarak topluluğun çıkarları uğruna bireyin çıkarlarından fiilen feragat edilir veya bireyin çıkarları topluluğun çıkarlarına tabi olur." Ekin kargası sürüleri birbirleriyle rekabet ederler fakat kargalar bireysel rekabet içinde değildir.²

Wynne-Edwards'ın öngörüsü empirik açıdan muhtemelen doğrudur. Nüfus yoğunlukları yüksek olduğunda, kuluçkadaki yumurta sayısı düşüktür. Fakat bu ilinti ile Edwards'ın vardığı sonuç arasında büyük bir fark vardır. Buna muhalefet eden David Lack adında bir kuşbilimci, "belki de nüfus yoğunlukla-

* 18. ve 19. yy.da politik ekonomi ve demografi alanlarında yazdığı vazılarla büyük etki ve tartışma yaratan İngiliz bilim adamı Thomas Robert Malthus'un *An Essay on Principle of Population* (Nüfusun Esasları Üzerine Bir Yazı) adlı eserine gönderme. Malthus, aşırı nüfus artışının beraberinde getireceği açlık tehlikesine dikkat çekmiştir. (ç. n.)

2 Wynne-Edwards, V. C., 1962, *Animal Dispersion in Relation to Social Behaviour*. Oliver and Boyd, Londra.

rı yüksek olduğunda, yiyecek kıtlası ve kuşlar da az sayıda yu-
murtlayarak buna tepki verirler. Kaldı ki bir ekin kargası, toplu-
luğun çıkarını kendi çıkarından önde tutacak kadar nasıl ve ne-
den evrimleşmiş olabilir? Şayet her karga kendini kısıtlıyor ol-
saydı, bu kısıtlamaya gitmeyen bir isyankâr daha çok yavruya
sahip olacak ve çok geçmeden onun soyundan gelen bencil kar-
galar fedakârlara sayıca üstünlük sağlayacaktı; böylece kısıtla-
ma ortadan kalkacaktı” diye karşılık verdi.³

Lack bu tartışmayı kazandı. Kuşlar, toplumun bekası uğru-
na, üreme dürtülerini kısıtlamazlar. Birdenbire biyologlar, pek
az hayvanın, grubun ya da türün çıkarlarını, bireyin çıkarları-
nın önüne koyduğunu fark ettiler. Bunu yapan istisnasız tüm
hayvanlar da, aslında grubu değil, aileyi en ön plana koymakta-
dır. Karınca kolonileri ve tüysüz köstebek faresi toplulukları salt
büyük ailelerden oluşurlar. Bir kurt sürüsü ya da cüce firavun
farelerinden oluşan bir topluluk da büyük bir ailedir. Çalılık-
larda yaşayan alakargalar ve bir önceki yıl doğmuş genç yavru-
ların bir sonraki kuluçkadan çıkan nesli yetiştirmek üzere ebe-
veynlerine yardım ettikleri diğer kuşlar da. Bir asalağın oyun-
cağı olmadıkları, ya da karıncalarda olduğu gibi, diğer bir tü-
rünün kölesi durumuna düşmedikleri müddetçe, hayvanların bi-
reye tercih ettikleri tek grup ailedir.

Buna karşın hayvanlar, büyük ailelerden çok daha fazlasını
içeren sürüler meydana getirirler. Bunun nedeni tek kelimeyle
bencilliktir. Yırtıcılara alternatif hedefler sunmak gibi geçerli bir
nedenden ötürü, sürünün dışında kalmaktansa içinde olmak,
her birey açısından daha çıkar bir yoldur. Kalabalık güvenliği
de beraberinde getirir. Ringa balığı ve sığırcıkların sürüler ha-
linde yaşaması, bireyin kurban gitme olasılığını azaltma gibi ba-
sit bir nedene dayanır. Sonuç itibariyle, ortaya çıkan etki olum-
suzdur: Ringa balıklarının sürüler halinde gezmesi, asla tek bir
balığın peşine düşme zahmetine girmeyecek kambur sırtlı ya da
katil balinaların gözde kurbanları haline gelmelerine yol açar.
Fakat birey açısından, bir diğer balığın arkasına saklanmak her
zaman daha iyidir. Dolayısıyla balık ve kuş sürüleri, grupçulu-
ğun değil, bencilliğin eseridir.

3 Lack, D., 1966, *Population Studies of Birds*, Clarendon Press, Oxford.

Karga kolonilerinin sebebi biraz farklı olabilir: Müşterek savunma ya da iyi beslenmiş bireyleri, yiyecek buldukları yere kadar takip etme fırsatı. Fakat prensip aynıdır. Sürüde olmak, sosyal değil bireysel çıkara dayalı bir tercih/çylemdir. Kısaca, büyük ailelerde yer almadıkları müddetçe, hayvanların sürüler halinde yaşamaları ya da sosyal davranışlarının özveri ile ilgisi yoktur.

“Bencil sürü”, William Hamilton’ın buna dair kullandığı terimdi ve Hamilton, yuvarlak bir gölet kenarında bir araya toplanarak, gölette yaşayan yılanların dikkatinden kaçan bir grup hayali kurbağa ile görüşünü kanıtladı. İki kurbağanın arasına girip, bu kurbağaların yılanlara av olma ihtimalini arttırmaktan başka bir güdüsü olmayan hayali kurbağalar, sonunda üst üste kümelenip bir yığın oluştururlar. Doğada, aile olmayan tüm topluluklar bencil sürülerdir. Şempanze sürüleri dahi bu amaçla bir araya gelebilirler: Bu kez, düşman yırtıcılar aynı türün diğer mensuplarıdır. Büyük gruplarda yaşamamanın şempanzelere sağladığı esas fayda, kalabalığın beraberinde getireceği güvenlik unsurunun, rakip bir sürü tarafından grubun yaşadığı bölgeye yapılacak başarılı bir saldırı tehlikesini azaltmasıdır.⁴

Roma'dayken...

Grup seçiliminin, bireysel seçilimi nadiren alt etmeyi başardığını kanıtlamak için, neredeyse tüm hayvanların 50:50 bir cinsiyet oranına sahip olduğunu göz önünde bulundurun. Neden? Her bir erkeğe on dişinin düştüğü bir tavşan türü olduğunu hayal edin. Tavşanlar çokeşli olduklarından ve yavruları besleyip korumak için erkek tavşana ihtiyaç duyulmadığından, bu tür gelişip çoğalacak ve normal tavşanın neredeyse iki katı hızda üreyecekti. Çok geçmeden bu tür, normal tavşanın soyunun tükenmesine yol açacaktı. Dolayısıyla yanlış bir cinsiyet oranı tür açısından fayda sağlayacaktı.

4 Hamilton, W. D., 1971, Geometry for the selfish herd, *Journal of Theoretical Biology* 31: 295-311; Alexander, R. D., 1989, Evolution of the human psyche, *The Human Revolution* (Yay. Haz. Mellars, P. ve Stringer, C.) içinde, Edinburgh University Press, Edinburgh.

Fakat şimdi de buna, bu yeni türe ait tek bir dişi tavşanın açısından bakın. Varsayın ki dişi tavşan, doğurduğu yavruların cinsiyet oranını değiştirme gücüne sahiptir. Bu dişi şayet yalnızca erkek yavru doğursaydı, her bir erkeğin on tane eşi olacaktı ve kendisi de rakiplerine kıyasla on kat daha fazla torun sahibi olacaktı. Çok geçmeden bu dişinin erkek doğuran soyu, türe hâkim olacak ve erkek cinsi giderek yaygınlaşıp, cinsiyet oranını tekrar denk hale getirecekti. Bu nedenle, kuralı kanıtlayan nadir istisnalarla birlikte, cinsiyet oranı her zaman 50:50 civarında gezinir. Herhangi bir sapma, cinsiyet oranını yeniden eşitleyen türü otomatikman mükâfatlandırır.

Hemen hemen aynı sav, insan davranışı için de geçerlidir. Bir Güney Amerika ormanında, sadece tek bir tür yiyecek tüketen –palmiye ağacının özü– yüz ailelik bir Kızılderili kabilesinin yaşadığını varsayın. Bu mantıksız değildir zira bu tür bir yiyecek, bazı insanların başlıca besin kaynağıdır. Palmiye ağaçlarının yavaş büyüdüğünü ve her ailenin sadece olgun ağaçların özleri için kesilebileceğine dair bir kuralı benimsediğini varsayın. Açlık tehlikesini önlemek için her aile, evli çift başına iki çocuktan fazlasını doğurmama gibi katı bir kurala uyar ve bunun dışında doğacak bebekler öldürülerek, herkesin olgun palmiye ağaçları sayesinde iyi beslenmesi sağlanır. Kafamızda yarattığımız bu bir ölçüde totaliter Cennet'te her şey yolundadır. Bireysel hırstan feragat edilerek, tür gözetilip bakılmakta ve gelişip çoğalmaktadır.

Şimdi, yıllar sonra, bir nedenden ötürü ailelerden birinin söylenenleri yapmayı reddettiğini ve on çocuk doğurup yetiştirdiğini varsayın; aile, olgunlaşmamış palmiye ağaçlarını keserek çocuklarını besler. Diğerleri de aynı şeyi yapar ve çok geçmeden tüm kabile sıkıntıya düşer; kurallara saygılı Kızılderililer, kuralları çiğneyen Kızılderililer kadar sıkıntı yaşarlar. Gerçekten de şimdi kuralları çiğneyen birçok kabile mensubu olduğundan, kurallara uyan herhangi bir aileye kıyasla bunların, bir sonraki kıtlığı atlatma şansları daha yüksektir. Masumlar, çekilen sıkıntıya ortak olurlar ve hatta nispeten daha büyük sıkıntıya katlanırlar. Tür gelişip çoğalmaz fakat bireyler çoğalır. Potansiyel bir muhalif, kuralı çiğnemenin cazibesine direnerek

uzun vadede daha fazla çıkar sağlayabileceğini ya da toplumsal maneviyat dürtüsüyle harekete geçebileceğini ileri sürebilir. Fakat diğerlerinin de aynı sonuca varacağından emin olabilir mi? Mahkûmun ikilemi açısından, döneklık yapmayacaklarına dair diğerlerine güvenilebilir mi? Hatta, kendisinin de döneklık yapmayacağına dair diğerlerinin kendisine güven duyacağından emin olabilir mi? Zira bireylerden biri döneklık yaparsa ya da bir diğerinin döneklık yapabileceğini düşünürse; ya da bir diğerinin, kendisinin döneklık yapacağını aklından geçirebileceğini düşünürse, o zaman toplumsal maneviyat çöker ve kimin gücü kime yeterse mantığıyla kargaşaya sürüklenilir.

Kromozom, cenin ve karınca kolonisinden çıkarılan sevimsiz dersleri hatırlayın. Bu denli yakın bağlara sahip gruplarda dahi, bencil isyanın yarattığı sürekli bir tehdit söz konusudur ve bu tehdit ancak kromozomlar arasında bir piyango yaratan, cenindeki tohum hücresini ayıran ve işçi karıncaları kısırlaştıran ayrıntılı mekanizmalarla baskılanır. Bireyler akraba olmadıklarında, bir gruptan diğerine göçmekte serbest olduklarında ve kendi başlarına üreme becerisine sahip olduklarında, bu tür isyanları bastırmak ne denli daha zordur?

Bütün grup seçilimi düşüncesinin ardında yatan, vahim denecek kadar zayıf varsayımları ortaya çıkaran da böylesine bir mantıktır. Ancak grupların, bireyler kadar kısa nesil süreçleri olması, büyük ölçüde grup/soy içi üremeleri, gruplar arası göçün az olması ve barındırdığı bireyler gibi, tüm grubun soyunun tükenme ihtimali yüksek olması kaydıyla – sadece bu koşullar yerine geldiğinde, grup seçilimi, bireysel seçilimin etkisini bastırıp boğacaktır. Aksi takdirde, daha büyük grubun adına kısıtlama uygulayan herhangi bir tür ya da grup arasında bencillik bir grip mikrobi gibi yayılır. Bireysel hırs, kolektif kısıtlamaya karşı hep bir çıkış yolu bulur. Ve bugüne dek, bir klon ya da yakın bağları olan bir aile dışında, grup seçilimini tatbik eden bir hayvana ya da bitkiye dair sağlıklı bir örneğe rastlanmamıştır – sadece tohumbiçen çöl karıncalarının geçici ve kısa süren yeni koloni oluşturma süreçleri bir istisnadır. Arılar, kovanı savunmak için yaşamlarını tehlikeye atarlar; fakat bizzat kovanın yaşamını sürdürmesi için değil, kovanda yaşayan çok sayıdaki kız kar-

deşleri ile paylaştıkları genlerin yaşamlarını sürdürmeleri için. Arıların cesareti gen-bencilliğine dayanır.⁵

Fakat, bazı biyologların kendilerinden emin bir biçimde öne sürdükleri bu tezin üzerinde son yıllarda şüphe bulutları gezinmeye başladı. Biyologlar, bu tezin temel doğruluğundan kuşku duymasalar da buna dair bir istisna bulmuş olabileceklerini düşünmektedirler; sıradışı koşulların geçerli olduğu ve bu koşullarla birlikte işbirlikçi grupların, bencil bireylerden oluşan grupların bencillik mikrobu bulaşmadan köklerini kurutabilmelerine olanak tanıyacak kadar büyük bir avantaj elde ettiği bir tür.

Kuşkusuz bu istisna insanoğludur. İnsanları farklı kılan kültürdür. İnsanların, geleneklerinden, alışkanlıklarından ve bilgiyi ve inanışları bir bireyden diğerine bulaştırarak aktarma çylemlerinden ötürü, insanoğlunda süregelen tünümüyle yeni türden bir evrim söz konusudur – genetik anlamda farklı bireyler ya da gruplar arasında değil, kültürel anlamda farklı bireyler ya da gruplar arasında bir rekabet. Bir birey, daha iyi genleri olduğu için değil ama elverişli/kullanışlı bir değeri olan bir şeyi bildiğinden ve inandığından, bir diğerinin pahasına gelişip çoğalabilir.

Bu yeni önsezinin sorumlularından biri Rob Boyd, ve kaynağı ise, alışlageldiği üzere oyun kuramıdır. İlk diplomasını fizik, ikincisini ise ekoloji bilimi üzerine alan Boyd, biyologlar tarafından genellikle daha usulca ele alınan konulara, matematiksel bir katılıkla yaklaşır. Boyd, 1980'lerde, planktonlar üzerine uzmanlaşmış Peter Richerson ile birlikte grup seçilimi üzerine çalışmaya başladı. Boyd'un konuya dair ilgisi, bir paradokstan kaynaklanıyordu. Mahkûmun ikilemi oyunları, Kısasa-kısas sonucunu doğuruyordu. Fakat sonuç üzerinde ne kadar oynarsanız oynayın, karşılıklılık, sadece çok küçük bir grup birey açısından işbirliği yaratır. Sadece iki ya da üç bireyin, geçmişteki cömertliklerinin çetelesini tutmak durumunda olan bir vampir yarasası ya da hatta şempanze açısından bir sorun yoktur. Fakat kabile topluluklarında dahi insanlar, çok sayıda, hatta yüzler ya da binlerle ifade edilebilecek sayıda farklı insanla etkileşim içeri-

5 Szathmary, E. ve Maynard Smith, J., 1995, The major evolutionary transitions, *Nature* 374: 227-32; Alexander, R. D., 1987, *The Biology of Moral Systems*. Aldine de Gruyter, Hawthorne, New York.

sindedirler. Buna karşın insanlar, bu büyük ve dağınık gruplarda bile güvenilir bir biçimde işbirliği yaparlar. Yabancıları güveniriz, bir daha asla görmeyeceğimiz garsonlara bahşiş bırakırız, kan verimiz, kurallara uyarız ve nadiren karşılıklı iyilik beklentisi içinde olduğumuz insanlarla işbirliği yaparız. Karşılıklı işbirliği yapan büyük bir grup içerisinde bencil bir beleşçi olmak, o denli akla yatkın ve başarılı bir stratejidir ki (Robert Maxwell tecrübesinin ara sıra bizlere gösterdiği gibi), daha fazla insanın böyle bir seçeneği tercih etmemesi çılgınlık gibi görünmektedir.

Böylece, Boyd ve Richerson, karşılıklılığı yadsıyarak insanların işbirliğine gitmesine farklı açıklamalar getirmemiz gerektiğini ileri sürerler. Farz edin ki, insanlık tarihi boyunca, işbirliği yapan gruplar bencil bireylerden oluşan gruplara kıyasla daha başarılı oldular ve hızlı ve acımasız bir biçimde bu bencil bireylerin soylarını kuruttular. Bu, kendi çıkarını düşünen bir birey olmaktansa, bir grup özverili bireyin arasında bulunmayı daha önemli bir hale getirecekti. Gruplar arası farklılıklar devam ettiği müddetçe, böyle bir işbirliğinin başarısı da sürüp gidecek, fakat örneğin dış evlilikler yoluyla, bencil fikirler, bencil gruplardan işbirliği yapan gruplara sirayet ederse, ölümcül bir yıkıma uğrayacaktı. Burada sözü edilen yaratık, çoğu alışkanlığını içgüdülerine bel bağlayarak değil, daha ziyade kültür vasıtasıyla öğrense bile aynı sonuç yine de geçerli olur.

Fakat Boyd ve Richerson, kurguladıkları matematiksel simülasyonlarda, işbirliğini daha olası hale getiren bir tür kültürel öğrenme olduğunu keşfettiler: konformizm. Şayet çocuklar ebeveynlerinden ya da deneme yanılma yoluyla değil ama, yetişkin rol modellerinin arasındaki en yaygın alışkanlığı ya da en revaçta olan modayı taklit ederek öğreniyorlarsa, ve şayet yetişkinler toplumdaki en yaygın davranış kalıbını takip ediyorlarsa – kısacası, eğer bizler kültürel koyunlar isek – o zaman işbirliği, çok büyük gruplarda sürüp gider. Sonuç olarak, işbirlikçi bir grup ile bencil bir grup arasındaki fark, bencil grupların, işbirlikçi gruplarla rekabet etmekten ötürü yok olmalarına yetecek kadar uzun sürebilir.⁶

6 Boyd, R. ve Richerson, P., 1990, *Culture and cooperation. Beyond Self-Interest* (Yay. Haz. Mansbridge, J. I.) içinde, Chicago University Press, Chicago.

Konformizm kulağa aşına geliyor mu? Sanırım öyle. Sırf başkalarının da aynı yolu izliyor olması gibi bir gerekçeden daha fazlasına ihtiyaç duymadan, insanoğlunu en saçma ve tehlikeli volu izlemesi yönünde ikna etmek son derece kolaydır. Nazi Almanyası'nda, neredeyse herkes, bir psikopata uymak üzere muhakeme ve sağduyusunu bir kenara bırakmıştı. Çin'de, Maoizm dönemindeki sadist bir lider salt bir dizi resmi bildiri yayımlayarak, çok sayıda insanı, tüm öğretmenleri ihbar edip, onlara saldırmaya, çelik yapmak için tüm yemek tencerelerini eritme ve ya da serçeleri öldürmeye sevk etmişti. Bunlar uç noktadaki örnekler olabilir, fakat içinde bulunduğunuz toplumun garip ve çılgınca heveslere karşı bağışıklığı olduğu gibi bir düşünceyle kendinizi avutmayın. Aşırı milliyetçilik, Mc Carthycilik, Beatles çılgınlığı, İspanyol paça kot pantolonlar, hatta politik doğruculuğa dair saçmalıkların tümü, sırf mevcut moda akımıdır diye, güncel modaya nasıl kolayca tabi olduğumuza dair çarpıcı örneklerdir.

Ardından Boyd ve Richerson, neden her şeyden önce konformizmin evrim geçirmesi gerektiği sorusunu kendilerine sordular. Bu kadar konformist olmak insanoğluna nasıl bir avantaj sağlar? Boyd ve Richerson, geçimini birçok farklı biçimde sağlayan bir türde, "Roma'da iken, Romalılar gibi davranım" geleneğini benimsemenin çok akılcı olacağını ileri sürdüler.

Bunun nedenini anlamak için, katil balinaları göz önüne alın. Çoğu hayvan, erişebilecekleri alan içerisindeki benzer türden şeylerle beslenir. Örneğin bir tilki, ister Kansas'ta isterse de Leicestershire'de yaşasın, hayvan leşi, solucan, fare, kuş yavrusu ve böceklerle beslenir. Fakat katil balinalar farklıdır. Her bir bölgesel topluluk, kendine özgü avı yakalamak için karmaşık bir strateji benimser ve her topluluğun yakaladığı av farklıdır. Norveç'in fiyortlerinde, katil balinalar, işbirliğine dayalı ustaca numaralar kullanarak, ringa balığı sürülerini bir araya toplama konusunda uzmanlaşırlar. İngiliz Kolombiyası sahillerinin açıklarında, katil balinalar, somon yakalamak için çok farklı bir dizi numaraya başvururlar. Antarktika'yı çevreleyen denizin güneyindeki adalarda, katil balinaların temel besini penguenlerdir ve yosunların etrafına toplanmış penguenleri gafil avlamakta

çok başarılıdır. Patagonya kıyıları açıklarında, katil balinalar, deniz aslanlarını yakalamak için kendilerini hızla kumsala fırlatma gibi genç balinaların da öğrenmesi gereken bir beceri geliştirmişlerdir. Mesele şu ki, her katil balina topluluğu farklı bir şey yapar ve Noverç'te yaşayan bir katil balina, yerel alışkanlıkları benimsemezse, örneğin Patagonya açıklarında açlıkla yüz yüze kalır.

Muhtemelen insanoğlu da, yaklaşık beş milyon yıl önce şempanzelerin ataları ile genetik ortaklıktan ayrıldığından beri, her daim benzer bir yerleşme alışkanlığı edinmiştir. Ne de olsa şempanzeler, neredeyse katil balinalar kadar, yaşadıkları yerdeki en elverişli duruma göre güçlü yerel beslenme gelenekleri sergilerler. Batı Afrika'daki bir şempanze topluluğu, taş kullanarak fındık kırar; doğudaki bir başka topluluk, termit yuvalarına değnek "daldırarak" yakaladıkları termitleri yerler. Konformizme dayalı kültürel aktarımlar, yerel olarak ne fayda sağlarsa, onu âdet edinmenizi garanti altına almanın bir yoludur – kalıtsal olarak, komşularınızı taklit etme yönünde bir eğilim edinirsiniz. Serengeti'den batıya göç etmiş ve bir orman dağıının eteklerinde yaşayan bir kabileye katılmış bir *Homo Erectus* kadınının, yeni yerleşim yerinde mevcut olmayan türden bir yumru kökü için toprağı eşelemekte ısrar etmekten çok, meyve aramak için yeni komşularını taklit etmesi yarar sağlardı.

Buna karşın Boyd, herkes taklit etme yoluna başvurduğu zaman, taklit etmenin daha faydalı olacağını fark etmiştir. Aksi takdirde, bir tek siz bu yola başvuruyorsanız, o zaman tek öğrenebileceğiniz şey, yüzlerce diğer insan tarafından işe yaradığı kanıtlanmış şeyler değil, bir başkasının kendi başına çaba göstererek öğrendiği şeyler olacaktır. Bu, konformizme dayalı bir sistemin, ilk etapta nasıl başlayabileceğine dair bir sorun yaratır.⁷

O halde insanın evrimleşme sürecinde, yerel uzmanlaşma alışkanlıkları, kültürel konformizm, topluluklar arasında yaşanan vahşi düşmanlık, işbirliğine dayalı grup savunması ve grupçuluk el ele gelişmiştir. Refaha eren topluluklar, işbirliğinin geliştiği topluluklardı ve insanoğlunun işbirliği alışkanlığı, insan zihninin derinliklerine yavaş yavaş işledi. Boyd ve Richerson'un

7 R. Boyd'un, Kraliyet Akademisi'nde yaptığı konuşmadan, 4 Nisan, 1995.

ifadesiyle, "Konformist geçiş/aktarım, insanların neden yakın akraba olmadıkları diğer insanlarla, kendi çıkarlarına aykırı biçimde işbirliği yapmakta diğer tüm hayvanlara kıyasla farklılık sergilediklerine dair kuramsal olarak ikna edici ve deneysel/gözlemsel anlamda mantıklı bir açıklama sunar."⁸

Milyonlarca İnsan Yanılıyor Olamaz. Yoksa Yanılıyorlar mı?

Konformizmin evrimsel keşfine paralel olarak, psikologlar ve ekonomistler de aynı keşifte bulundular. 1950'lerde, Solomon Asch adında Amerikalı bir psikolog, insanların baskı altında konformizme yönelme eğilimlerini test eden bir dizi deney yaptı. Denek, yarım daire şeklinde dizilmiş dokuz sandalyenin bulunduğu bir odaya girdi ve sondan bir önceki sandalyeye oturtuldu. Diğer sekiz denek birer birer odaya geldi ve diğer sandalyelere oturtuldu. İlk denek, diğer sekiz kişinin tümünün, deneyi yürüten kişinin işbirlikçisi olduğundan habersizdi. Ardından Asch, gruba sırayla iki kart gösterdi. İlk kartta tek bir çizgi ve ikinci kartta ise farklı uzunluklarda üç çizgi vardı. Daha sonra her bir deneye, üç çizgiden hangisinin, ilk kartta gördükleri tek çizgi ile aynı uzunlukta olduğu soruldu. Bu zor bir test değildi; cevap barizdi zira çizgilerin uzunlukları birbirlerinden iki buçukar inç farklıydı.

Fakat denek, kendinden önce fikirlerini beyan eden işbirlikçi deneklerin ardından sekizinci sırada soruyu yanıtlıyordu. Ve diğer yedi deneyin sadece farklı bir çizgiyi seçmekle kalmayıp, aynı çizgi üzerinde hemfikir olduğuna şaşkınlıkla tanık oldu. Vardığı apaçık sonuç, diğer yedi kişinin ortak görüşüyle çelişiyordu. Hangisine güvenmeliydi? On sekiz deneyden on ikisinde, denek, çoğunluğun tercihine göre karar vererek yanlış çizgiyi seçti. Daha sonra, diğerlerinin verdiği cevapların etkisi altında kalıp kalmadıkları sorulduğunda, çoğu denek etki altında kalmadığını söyledi! Bu denekler, çoğunluğa ayak uydurmakla kalmayıp, gerçekten inandıkları doğrudan saptılar.⁹

8 Boyd ve Richerson, Kültür ve işbirliği. *Beyond Self-Interest* (Yay. Haz. Mansbridge, J. J.), içinde.

9 Sutherland, S. 1992, *Irrationality. The Enemy Within*. Constable, Londra.

David Hirshleifer, Sushil Bikhchandani ve Ivo Welch adındaki matematik ekonomistleri bu ipucunu değerlendirdi. Bu ekonomistler konformizmi olduğu gibi kabul edip, neden meydana geldiğini anlamaya çalışırlar. Neden insanlar hep modayı takip ederler? Neden etek boyları, şık restoranlar, tahıl çeşitleri, pop şarkıcıları, haber makaleleri, revaçta olan yiyecekler, eksersiz çılgınlıkları, çevreye dair korkular, bankalara hücum eden mudiler, psikiyatrik bahaneler ve geri kalan her şey, herhangi bir zamanda ve yerde acımasızca birbirlerine benzerler? Prozac, çocukların şeytanca taciz edilmesi, aerobik, Power Rangers dizisi – bu geçici düşkünlükler nerden çıkar? Neden Birleşik Devletler’in ön seçim sistemi, insanların, seçim yarışında küçücük New Hampshire eyaletindeki sonuçlara göre önde giden adaya oy vermesi üzerine kuruludur? Neden insanlar bu denli koyundurlar?

Yıllar geçtikçe, buna ilişkin en azından beş açıklama ortaya kondu ama bunların hiçbirisi çok ikna edici değildir. İlki, modayı izlemeyenler bir şekilde cezalandırılırlar – ki bu asla doğru değildir. İkincisi, tıpkı yolun doğru tarafında araba kullanmak gibi, modayı da takip etmenin faydalarını hemen gördüğümüz yönündeki açıklamadır. Yine, bu çoğunlukla doğru değildir. Üçüncüsü, tıpkı ringa balıklarının sürüde kalma tercihleri gibi, insanlar da, en basitinden diğerleri ne yaparlarsa, akıl yürütmeden aynısını yaparlar. Evet belki ama bu, sorunun yanıtı değildir. Dördüncüsü, herkes bağımsız olarak aynı neticeye varır; ya da beşincisi, ilk karar veren insanlar, diğerlerine ne düşüneceklerini söylerler. Bu açıklamaların hepsi, konformizmin geneline açıklama getirmekte en baştan yetersiz kalır.

Hirshleifer ve meslektaşları, bu hipotezlerin yerine, bilgilendirici kademe dedikleri bir kuram ortaya koyarlar. Karar alan her insan – örneğin hangi uzunlukta etek alacağına ya da hangi filmi izleyeceğine – iki farklı bilgilenme kaynağını dikkate alabilir. Biri kendi bağımsız yargıları; ikincisi diğer insanların nasıl bir seçim yaptığı. Şayet diğer insanların tümü kararda hemfikirse, o zaman birey, sürünün kararına uyarak, kendi görüşünü göz ardı edebilir. Bu, zayıflık ya da budalalık anlamına gelmez. Ne de olsa, diğer insanların davranışları, faydalı bir bilgi biriki-

mi kaynağıdır. Diğer binlerce insanın görüşünü değerlendirmek duruken, neden kendi mantığınıza güvencere hata payını göze alarsınız? Senaryosu kulağa ne kadar bayat gelirse gelsin, milyonlarca sinema izleyicisi o film hakkında yanılıyor olamazlar.

Dahası, kıyafet modası gibi, doğru seçimin tanımının, bizzat diğerlerinin ne seçtiğiyle örtüştüğü konformizmler de vardır. Bir elbise seçerken bir kadın sadece “Bu güzel mi?” diye sormaz, ama aynı zamanda “Bu son modaya uygun mu?” diye sorar. Modaya merakımız ve geçici heveslerimizle, bazı hayvanların davranışları arasında merak uyandırıcı benzerlikler görülür. Amerika’nın yüksek düzlüklerinde yaşayan orman tavuklarında, erkekler, dişileri dölleme şansı elde etmek için, lek* denen büyük sürüler halinde toplanırlar. Erkek tavuklar, havayla doldurdukları göğüslerini kabartarak, oradan oraya coşku içerisinde dans edip, kısılarak yürürler. Çoğunlukla lek’in orta yerine yakın konumda kur yapan bir ya da iki erkek, cinsel ilişkiye girmekte, diğerlerine kıyasla açık ara başarı kaydederler. Erkeklerin yüzde onu, çiftleşmelerin yüzde doksanını gerçekleştirirler. Bunun nedenlerinden biri, dişilerin birbirlerini hummalı bir biçimde taklit etmeleridir. Yapay dişi kuşlarla yapılan deneylerde de kolayca gözlemlenebileceği gibi, bir erkek, sırf etrafı dişilerle çevrili diye diğer dişilere çekici gelir. Dişiler arasındaki bu revaçta olana rağbet etme çılgınlığı, erkek seçiminin gayet gelişigüzel olabileceği anlamına gelir, fakat buna karşın, dişilerin moda olanı takip etmeleri çok önemlidir. Ezberi bozarak, sürüden ayrılıp, tek başına duran bir erkeği seçen bir dişi, büyük olasılıkla, babalarının, etrafına kalabalık dişi grupları toplama konusundaki beceriksizliğini kalıtımla miras alan oğullara sahip olacaktır. Dolayısıyla kur yapma oyunu sırasındaki popülerlik, oyunun ödülüdür.¹⁰

İnsanlara dönelim. Bilgilendirici kademelere itaat etmekle ilgili sorun, sonunda bunun, körlerin, körlere rehberlik et-

* İsveççe’de pazar yeri anlamına gelen bir sözcük (ç. n.)

10 Ridley, M. *Kızıl Kraliçe*, YKY, 2010 İstanbul. Ayrıca bkz. Hirshleifer, D., 1995, The blind leading the blind: social influence, fads and informational cascades. İçinde: *The New Economics of Behaviour* (Yay. Haz. Tomassi, M.), Cambridge University Press, Cambridge. Bikhchandani, S., Hirshleifer, D. ve Welch, I. 1992, A theory of fads, fashion, custom and cultural change as informational cascades. *Journal of Political Economy* 100: 992-1026.

mesine yol açabilmesidir. Şayet çoğu insan, vardıkları yargıların başkalarının yönlendirilmesine göz yumuyorsa, milyonlarca insan yanılıyor olabilir. Diğer insanlar bin yıldır ikna olmuş oldukları için, bir dini görüşün doğru olması gerektiğini iddia etmek safsatadır; diğer insanların da çoğu, atalarının tesir altında kaldığı görüşlerce yönlendirildiler. Aslına bakılırsa, insanların geçici ve çılgınca heveslerine dair sadece Hirshleifer kuramının açıklayabildiği özelliklerden biri, bu heveslerin çarpıcı oldukları kadar, istikrarsız da olduklarıdır. En ufak bir yeni bilgi kırıntısı ışığında, herkes yeni moda uğruna eskisini terk eder. O halde moda hevesimiz, kademeli bilgilenmenin merakıyla, bir çılgınlıktan diğerine atlayan cpey budalaca bir özellik gibi görünmektedir.

Buna karşın, küçük bir avcı toplayıcı topluluğunda, revaçta olana itaat etmek daha çok fayda sağlamış olabilirdi. İnsan toplulukları, leopar ya da hatta aslan toplulukları gibi, büyük ölçüde birey toplulukları değildirler – her ne kadar birey aslanlar çoğunlukla gruplar halinde bir araya gelse de. İnsan toplulukları gruplar, süperorganizmalardan oluşur. Konformizmin eriştiği grup bağlılığı, grupların diğer gruplarla rekabet etmek için bir arada hareket etmek zorunda olduğu bir dünyada değerli bir silahtır. Alınan karar üzerinde hemfikir olunması, kararın gelişigüzel alınmasından daha önemlidir.¹¹

Hemen hemen aynı fikir, bilgisayar programcısı Herbert Simon'ın aklına geldi. Simon, atalarımızın, sosyal anlamda “yumuşak başlı” olduğu ölçüde gelişip çoğaldığını öne sürer. “Yumuşak başlı” ifadesiyle Simon'ın kastettiği, sosyal etkiye açık ve kabullenici olmaktır. Fedakârlığın erdemlerine dair birbirimize nasıl sürekli propaganda yaptığımızı hatırlayınız. Şayet, bu telkine karşı açık ve kabullenici olma yönünde doğal bir seçilime tabi olmuştuk, o zaman fedakârlığa dair önyargılarımız sayesinde kendimizi başarılı topluluklar içinde bulma olasılığımız daha fazladır. Simon, bir şeyi yapmanın en iyi yolunu kendi kendinize çözüp anlamaktansa, diğer insanların söylediklerine uy-

11. Hirshleifer. The blind leading the blind. *The New Economics of Behaviour* (Yay. Haz. Tomassi) içinde. Bikhchandani, S., Hirshleifer, D. ve Welch, I. 1992. A theory of fads. *Journal of Political Economy*.

manın, bedeli daha az ve çoğunlukla daha kolay bir yol olduğundan bahseder.¹²

Komşunuzu Sevin Ama Herkesten Nefret Edin?

Şayet insanlar içinde bulundukları yerel toplulukların geleneklerine uyarlarsa, o zaman her insan topluluğunun kültürel anlamda farklı olmaları yönünde otomatik bir eğilim yaşanacaktır. Eğer bir toplulukta domuz etine, bir diğerinde ise sığır etine karşı bir tabu varsa, o zaman konformizm, bu topluluklar arasındaki farkın devamlılığını sağlar. Topluluklardan birine katılanlar, o topluluğun tabusuna uyarlar. Dolayısıyla her biri bir grup insan tarafından temsil edilen çok çeşitli âdetlerin birbirleriyle rekabet etmesi olağandır. Dahası, şayet toplulukların, diğer topluluklarla girdiği rekabetten dolayı yok olma olasılığı yükseksse, ve şayet, birçok farklı topluluktan insanları katmaktansa eski toplulukların bölünmesinden yeni topluluklar oluşursa, o zaman grup seçilimine dair koşullar umut verici hale gelir.

Bu koşullar insanoğlu için geçerli midir? Boyd ve Richerson'un meslektaşları olan Joseph Soltis, bu görüşü test etmek üzere, Yeni Gine'de meydana gelen bir kabile savaşının tarihçesini incelemeye koyuldu. Yeni Gine sıra dışı bir yerdir zira buradaki kabilelerin çoğu, Batılılarla ilk kez ya geçen ya da bu yüzyılda temas ettiler ve antropologlarla ilk kez karşılaştıkları zaman olduğu gibi, halen Batı'ya özgü metaların, âdet ve inançların müdahalesi olmadan yaşamaktadırlar. Dolayısıyla, olağan hale gelmiş kabile savaşlarının, Batı ile temas etmiş olmanın getirdiği bir âdet olduğunu iddia etmek zordur. Çoğu Yeni Gineliler, gayet Hobbesvari koşullarda yaşamaktaydı: şiddet, her daim mevcut bir tehditti.

Soltis, elli yılı aşkın bir zamandan bu yana, adanın çeşitli kısımlarında meydana gelen yüzlerce çatışmanın tarihçesini tahlil etti. Hemen her vakada, eski grupların ikiye bölünmesiyle beraber yeni grupların ortaya çıktığı açıktı ve savaşlar, sık sık grup-

¹² Simon, H., 1990, A mechanism for social selection of successful altruism, *Science* 250: 1665-8.

ların yok olmasına yol açıyordu. Örneğin, orta Batı Dağlık bölgesinde yaşayan Mae-Enga halkının on dört kabilesi arasında elli yılı aşkın bir süre içerisinde meydana gelen yirmi dokuz çatışma, bu kabilelelerden beşinin yok olmasına yol açtı. Tüm kabile mensupları ölmedi ama yenilginin ardından dağılıp, diğer muzaffer kabilelere katıldılar ve hızla asimile oldular. (Bu arada, genetik grup seçiliminin iyi sonuç vermemesinin nedenlerinden biri budur – yenilgiye uğramış bireylerin genleri yaşamayı sürdürürler; gerçekten de, antik bir kentin yağmalanmasının ardından, savaşta ele geçirilip, eş olarak alınan kadınların vaka-sında, mağlubiyete uğramış bireylerin genleri, muhtemelen gelişip çoğalarak muzaffer gruba sızmıştır. Fakat mağlup olmuş bireyler kendi kültürlerini bırakıp, zafer elde edenlerin kültürünü benimsediğinden, kültürel grup seçilimi sonuç verebilir.) Sonuç olarak Soltis, Yeni Gine kabilelerinin, her yirmi beş yılda, yüzde iki ile otuz arasında bir oranda yok olduklarını hesaplar.

Gruplarda görülen bu yok olma düzeyi, çok ılımlı bir grup seçilimini dürtülecek kadar hızlı olabilirdi. Uyumsuz toplulukların, daha iyi geleneklere sahip topluluklarca yok edilmesi, her 500 ya da 1000 yılda bir meydana gelen eğilimleri açıklayabilir fakat daha kısa süredeki değişimleri açıklamaz. Ve insanların kültürel değişimlerinin çoğu, bundan çok daha hızlıdır. Örneğin, tatlı patatesin Yeni Gine tarım kültürüne sunulup yayılması, patatesi kullanmayanlara kıyasla, kullanan grupların seçici avantajlarıyla açıklanamayacak kadar hızlı olmuştur. Kuşkusuz, patates kültürü kabileden kabileye yayılarak benimsenir.¹³

Grup seçiliminin insanlık tarihindeki hikâyesine dair bir başka sorun vardır. Craig Palmer'in ileri sürdüğü gibi, insan grupları büyük ölçüde söylenceye dayalıdır. Kuşkusuz insanlar, grup bağlamında düşünür: Kabileler, klanlar, topluluklar, uluslar. Fakat aslında insanlar soyutlanmış gruplarda yaşamazlar ve sürekli diğer gruplardan insanların arasına karışırlar. Antropologların pek sevdiği klan grubu dahi çoğu zaman soyut kalır – insanlar akraba gruplarını tanırlar fakat sadece akrabalarıyla yaşamazlar. Babanın soyundan gelen topluluklarda, insanlar

13 Soltis, J., Boyd, R. ve Richerson, P. J., 1995, Can group functional behavior evolve by cultural group selection? An empirical test, *Current Anthropology* 36: 473-94.

babalarının akrabalarıyla yaşarlar ama kuşkusuz bir ölçüde annelerinin kültürünü de edinirler. İnsan toplulukları değişken ve süreksizdir. Palmer, insanların gruplarda yaşamadıklarından, sadece dünyayı grupların bağlamında algılayarak, insanları acımasızca bizler ya da onlar diye sınıflandırdıklarından bahseder. Fakat bu, iki tarafı keskin bir keşiftir. Dünyayı grupların bağlamında görüyor olmamız –ne denli yanlış olursa olsun– yine de, insanın zihniyetine dair bize bir şeyler anlatır ve evrimin sosyal izlerini bıraktığı yer, kafatasının içindedir.¹⁴

İnsanların grup seçilimi kuramının tabutuna çakılan son bir çivi daha vardır. İnsanların konformist olduğu ve dolayısıyla grupla aynı kaderi paylaştıklarını iddia etmek anlamsızdır. Tartıştığım örneklerin çoğu, bireylerin çıkarlarını ilerletmek için işbirliği yaptıkları vakalardır. Bu grup seçilimi değildir. Bu, grupçuluk vasıtasıyla yapılan bireysel seçimdir. Grup seçilimi, bireyler kendi çıkarlarına aykırı fakat grubun çıkarına uygun bir biçimde davrandığında meydana gelir –örneğin bu bireyler, üreme konusunda kendilerine gem vururlar. İnsanoğluna dair tanımladığımız tek şey, grubu bireyin önüne koyduğuna ilişkin bir belirti değil, bireysel hedeflerin peşinde koşarken sergilediği güçlü bir grupçuluk eğilimidir. Topluluklar içinde yaşamamanın avantajlarını elde etmek üzere seçilmiş bir zihin (konformizm buna bir örnektir), grup seçilimince evrilmiş bir zihinle aynı değildir. Grupçuluk bireysel seçilimi geliştirebilir – fakat bu grup seçilimi değildir.

John Hartung'a göre bu sorun yaratır zira içgüdüsel olarak o denli grupçuyuz ki, numara yapmayı tercih ederiz; ve belki de grup seçilimcisi olduğumuza bile inanırız. Diğer bir deyişle, sadece işlerine geldiğinde grupla aynı düşüncede oldukları gerçeğini daha iyi gizlemek için insanlar kendi kişisel çıkarlarını değil, grubun çıkarlarını ön plana aldıklarını iddia ederler. Bu konuda insanların dikkatini çekmek, Hobbes'dan bu yana her Hobbes yandaşının keşfettiği üzere, sizi seilmeyen biri yapabilir.

İnsanların gruba karşı duygusal bağlılık oluşturmaları, gelişigüzel seçilmiş okul spor takımları gibi keyfi hallerde bile, grup seçilimini değil tam aksini kanıtlar. Bu, insanların birey-

14 C. Palmer, İnsan Davranışı ve Evrim Derneği'nde yaptığı konuşmadan, Santa Barbara, Haziran 1995.

sel çıkarlarının nerede –hangi grupta– yattığına dair çok hassas bir farkındalık içerisinde olduklarını kanıtlar. Bizler son derece grupçu bir türüz ama grup seçilimine uğramış bir tür değiliz. Bizler grup için kendimizi feda etmek üzere değil, kendimiz için gruptan faydalanmak üzere tasarlandık.¹⁵

Ortaklarınızı Seçin

Antropolojiyle ilgili, resimli örnekler içeren herhangi bir kitabı açarsanız, dans, büyü, ayin ve din resimleriyle karşılaşsınız. Belirli bir kabilenin yemek sırasında ne yaptığına ya da erkeklerin kadınlara nasıl kur yaptıklarına veya çocukların nasıl yetiştirildiklerine dair birtakım ayrıntılar aramaya kalkışmanız boşunadır. Bu bir tesadüf değildir; zira yemek yeme, flört etme ve çocuk yetiştirme gelenekleri, dünyanın dört bir yanındaki kabileler ve toplumlar arasında pek az farklılık gösterir. Fakat yaratılış söylenceleri, vücut boyama biçimleri, baş süsleme sanatı, büyü söz-cükler ve dans motifleri gibi öğelerin tümü belirgin kültürel özellikleri gözler önüne serer. Bunlar, bir halkı diğerinden ayırt eder ve insanların hayatında önemli bir yere sahiptir; bunlara muazzam boyutta zaman, çaba ve itibar yatırılır ve insanlar bunlar için yaşar. Nihayet tüm halklarda bu öğelere rastlanır; tıpkı, açlığın, aşkın ve ailenin anlamlarını bilmeyen bir kabileye rastlamanın garip olması gibi, dans, söylence ya da tören (uygun biçimde tercüme edilmiş) söz-cüklerinin asla bir anlam ifade etmediği bir Yeni Gine kabilesine rastlamak da garip olurdu. Ritüel evrenseldir; fakat ayrıntıları farklıdır.

Ritüeli anlamanın bir yolu da, gruplar arasındaki grupçuluk ve rekabetin hâkimiyeti altındaki bir türde, kültürel benzerliği güçlendirme vasıtası olarak görülmesinden geçer diye bir görüş ileri sürmek üzereyim. İnsanoğlunun, her zaman düşmanca ve rekabetçi kabilelere bölündüğü iddiasındayım; ve kültürel benzerliği topluluk mensuplarının kafasına sokmanın bir yolunu bulanlar, bulamayanlara kıyasla daha başarılı olma eğilimi göstermişlerdir.

¹⁵ John Hartung ile yazışma.

Antropolog Lyle Steadman, ritüelin, geleneğin kabul edildiğini teşhir etmekten daha fazlası olduğunu ileri sürer; ritüel özellikle işbirliği ve fedakârlığın teşvikine ilişkindir. Bir dans, dini bir tören ya da bir işyeri partisine katılarak, diğer insanlarla işbirliği yapmaya istekli olduğunuzu vurgularsınız. Bir sporcu, sahaya çıkmadan önce ulusal marşı söyler; Cadılar Bayramı sırasında, bir ebeveyn çocukların şaka ve tacizlerine katlanır; bir ev sahibi, Noel'de şarkı söylemek için gelenlere kapısını açar; kıdemli bir doktor, sömestre sonunda, tıp öğrencilerinin sergiledikleri bir oyun sırasında kendi hakkında yapılan şakalara sıkıştığı dişlerinin arasından güler; sürekli kiliseye giden biri, dini bir tören sırasında, komşularıyla birlikte ilahi okur; futbol seyircileri Meksika dalgası yaparlar: her vakada, bunların ne kadar önemli olduğuna ilişkin herkesin anlaması için bir mesaj yatar. Bu mesaj şöyle der: Bizler aynı takımın parçalarıyız; bizler aynı taraftayız; hepimiz biriz.¹⁶

Hiçbir şey bunu dans kadar açık bir biçimde ortaya koymaz; dans etmek, müziğin ritminin yardımıyla insanların birbirleriyle uyum içerisinde hareket etmelerinden daha öte bir şey değildir. Tarihçi William McNeill, insanların dans düşkünlüğünün, işbirliği ruhunu ortaya koymaya, insanların arasında duygusal bağ oluşturmaya ve grubun kimliğini prova etmeye ilişkin bir olgu olması gerektiğini, yoksa bunun başka türlü açıklanamayacağını ileri sürer. Afrika, Asya ve Güney Amerika'daki okuma yazma bilmeyen topluluklarda, dansın, kur yapma ya da cinsel teşhir ile pek az ilgisi vardır. Dans, takım ruhunu vurgulayan törensel bir eylemdir. Siyasi bir gösteri yapan ve müziğin ritmiyle yürüyen Güney Afrikalı bir grup, bir balo salonunda gece boyunca vals yapan Viyanalılara kıyasla, dansın köklerine ve amacına daha yakın bir duruş sergiler.¹⁷

Örneğin, felsefeci Anthony Storr tarafından müziğin köküne dair hemen hemen aynı tez ileri sürülmüştür. Müzik, öngörülebilir ve evrensel biçimlerde canlandırıcıdır, duyguları harekete geçirir ve bu nedenle, sahnenin izleyici üzerindeki tesirini

16 Lyle Steadman ile yapılan özel görüşme.

17 W. McNeill'in İnsan Davranışı ve Evrim Derneği'nde yaptığı konuşmadan, Ann Arbor, Michigan, Ağustos 1994.

arttırmak için filmlere eşlik eder. Sokrates “ritim ve uyum, ruhun derinliklerine doğru süzülür” diyerek düşüncesini ortaya koyar. Aziz Augustinus buna katılır ve kilisede şarkı söylemeyi, müziğin yansıttığı gerçeklikten daha etkileyici bulmanın çok büyük bir günah olduğunu ekler. Bir defasında, konser sırasında nabzının kaydedilmesi için, büyük orkestra şefi Herbert von Karajan’a birtakım kablolar bağladılar. Karajan’ın nabızı, orkestrayı yönettiği sırada sarf ettiği enerjiden ziyade, müziğin yarattığı atmosfere göre değişiyordu; Karajan, bir jet uçağını uçurup yere indirdiğinde nabızı, orkestra yönettiği zamana kıyasla daha az değişiklik gösterdi.

Dolayısıyla müzik, duyguları canlandırır. Duyguların, müzik marifetiyle canlanmasına izin vermenin evrimsel faydası, bir grup bireyin, kendi çıkarlarını iyileştirmek için, grubun çıkarları doğrultusunda harekete geçtikleri bir dönemde, grubun duygusal atmosferini senkronize edip, bağdaştırmak olabilir pekâlâ. Pitagoras döneminin filozofları, müziği, savaşan unsurların uzlaşması diye nitelerler. Müziğin, grup bağlılığı sergilemekle yakından ilişkilendirilmesi belki de tesadüf değildir; bu ilişkilendirme, danstan bile daha yaygındır. İlahiler, futboldaki tezahüratlar, ulusal marşlar, askeri marşlar: müzik ve şarkılar, muhtemelen diğer işlevlerini yerine getirmeden çok önce, grubu tanımlayan âdet/geleneklerle ilişkilendirildiler. Hatta, ritim ve melodiye benzer tepkiler veren bir başka hayvandan daha söz edebiliriz. Gelada ya da kanayan yürek maymunları, Etiyopya dağlarının yüksek rakımlı çayırlarında çok büyük sürüler halinde yaşarlar ve buradaki otlarla beslenirler. Geladalar, bir melodi tutturarak şarkı söyleyen grup üyelerine uyum ve birliktelik gayesiyle karşılık verirler. İnsanlarda da benzer bir biçimde “üzerinde kültürel olarak mutabık kalınmış ve birlikte söylenen bir ritim ve melodi motifi, yani bir şarkı, bir duygu paylaşımına yol açar; öyle ki en azından şarkı boyunca, katılımcıların kendilerini ritme kaptırıp, vücutlarının çok benzer bir heyecanla tepki vermesine yol açar.”¹⁸

Dine gelince, modern Hristiyanlığın verdiği mesajın ev-

18 Richman, B. 1987. Rhythm and Melody in Gelada vocal exchanges. *Primates* 28:199-223; Stor, A. 1993. *Music and the Mind*. HarperCollins, Londra.

renselliği, dini öğretiye ilişkin bariz bir gerçeği, bu mesajın hemen her zaman grup içi ve grup dışı arasındaki farkı vurguladığı gerçeğini gizlemeye yatkın olmuştur: Bizlere karşı onlar; İsrailoğlu ve Filistinli; Yahudi ve Pagan; korunmuş ve lanetlenmiş; dindar ve putperest; Aryan ve Athanazyen; Katolik ve Ortodoks; Protestan ve Katolik; Hindu ve Müslüman; Sünni ve Şii. Dinler inananlara, seçilmiş bir ırk olduklarını ve en yakın rakiplerinin cahil budalalar ya da hatta insandan daha aşağı yaratıklar olduğunu öğretir. Çoğu dinin kökeninin, kabilelere bölünmüş, şiddete yatkın toplumların içindeki kuşatılmış tarikatlar olduğunu göz önünde bulundurursak, bunda özellikle şaşılacak bir şey yoktur. Edward Gibbon, Roma İmparatorluğu'nun askeri başarısının arkasındaki hayati unsurlardan birinin din olduğuna dikkat çekmiştir: "Roma birliklerinin bayrak ve amblemlerine olan bağlılıklarının esin kaynağı, din ve şeref bir arada yarattığı etkiydi. Lejyon'un önünde göze çarpan ışıltılı altın kartal, birliğin düşkünlük ve bağlılığını simgeleyen nesne idi; tehlike anında bu kutsal sancağı terk etmek alçakça olduğu kadar kâfirlik olarak da addedilmekteydi."¹⁹

Boş zamanlarında tarih çalışmalarını sürdüren, antropolog John Hartung, Yahudi-Hristiyan kültürünün pek sevilen "Komşunuzu canınız kadar sevin" deyimini büyüteç altına yatırarak, detaylı bir incelemeye tabi tuttu. Tevrat'ta aktarılan dini hikâyeye göre bu deyim, İsrailoğulları'nın karşılıklı ölümlere yol açan şiddet yüzünden yıkıma uğramış, aralarına nifak tohumları saçılmış bir halde, çölde yaşadıkları bir dönemde icat edilmiştir. Yakın geçmişte meydana gelen bir çatışmada üç bin insan yaşamını yitirmişti. Kavim içerisinde sevgi ve dostluğu muhafaza etme kaygısı taşıyan Musa, komşuların sevilmesine dair bir atasözü ortaya attı fakat dikkat çekmek istediği konu gayet açıktı. Bu atasözü doğrudan "sizin halkınızın çocukları"na atıfta bulunur ama genel bir iyilikseverlikten söz etmez. Hartung şöyle der: "Dinlerin çoğu dar kafalı bir bakış açısına sahiptir; zira çoğu din, hayatta kalması, diğer gruplarla girdiği rekabete bağlı olan gruplarca ortaya atılmıştır. Bu dinler ve besledik-

19 Gibbon. E., 1776-88/1993. *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, C. I, Evervman, Londra.

leri grup içi ahlak, kendilerini yeniden üreten rekabetten daha uzun ömürlü olma eğilimindedir”.

Hartung bununla yetinmez. On Emir'in, putperest ve kâfirler için değil İsrailoğulları için vahyedildiğini ortaya koyar. Gerek Talmud, gerekse sonraki âlimlerden Maimonides ve Teverat'ta bahsi geçen kral ve peygamberler bunu tekrar tekrar vurgulamışlardır. Dipnotlar ya da yanlış tefsirlere başvuran çağdaş çeviriler çoğunlukla bu konuyu bulanıklaştırır. Fakat Tanrı'nın emirleri söz konusu olduğunda soykırım, ahlaklılık kadar önemli bir unsurdur. Yeşua, bir gün içerisinde on iki bin kâfiri katlettiğinde ve ardından, “Öldürmeyeceksin” ifadesini de içeren on emiri taşla kazıyarak Tanrı'ya minnetini sunduğunda, ikiyüzlü davranmıyordu. Tüm başarılı grup seçilimcileri gibi, Yahudi Tanrısı da, grup içindekilere ne denli erdemle yaklaşıyorsa, grup dışındakilere de o denli haşın bakıyordu.

Amaç, Yahudileri çekiştirmek değil. Bir otorite olan Margaret Mead*, insanların katline karşı gelen buyrukların evrensel olarak, insanları, “birinin kendi kabilesinin mensupları” olarak yorumladığını ortaya koyar. Diğer kabilelerin mensupları insandan aşağıdırlar. Richard Alexander'ın ifade ettiği gibi “anlaşılan o ki, ahlak ve aynı şekilde yasalara ilişkin kurallar, doğrudan insanların toplumda uyum içerisinde yaşamasına imkân tanımak üzere değil, toplumların düşmanlarını yıldırmaya yetecek kadar birlik içerisinde yaşamalarını sağlamak üzere tasarlanmıştır.”²⁰

Hristiyanlığın salt hristiyanlık mensuplarına değil, tüm insanlara sevgi telkin ettiği doğrudur. İsa'nın İncil'de sık sık, Yahudiler ve Paganlar arasında ayırım yapmasından ve mesajının Yahudileri muhatap aldığını açıkça belirtmesinden ötürü, görünen o ki bu büyük ölçüde Aziz Paul'un icadıdır. Paganlar arasında sürgünde yaşayan Aziz Paul, putperestleri yok etmekten se, dine döndürmek fikrini ortaya attı. Fakat Hristiyanlık, vaazdan ziyade uygulama yönünden dar bir kapsamda kaldı. Haçlı Seferleri, Engizisyon mahkemeleri, Otuz Yıl Savaşları ve Ku-

* Tanınmış Amerikalı kültürel antropolog. (ç. n.)

20 Mead, Bloom, H.'nin 1995 tarihli *The Lucifer Principle* kitabında alıntılanmıştır. Atlantic Monthly Press, Boston; Alexander, *The Biology of Moral Systems*. Agy.

zey İrlanda ve Bosna gibi toplumlarda hâlâ daha başa bela mezhap çatışmaları, Hristiyanların sadece kendi inançlarını paylaşan komşularını sevmeye eğilimlerinin sürdüğüne tanıklık eder. Hristiyanlık bilhassa etnik ve ulusal çatışmayı azaltmamış, aksine alevlendirmiştir.

Amaç, kabile çatışmasının nedeni ve kaynağı olarak tek başına din kavramını sorumlu tutmak değil. Ne de olsa Sir Arthur Keith'in ifade ettiği gibi, Hitler, hareketine ulusal sosyalizm adını vererek, grup içi ahlak ile grup dışı vahşete dayanan çifte standartı mükemmel hale getirmişti. Sosyalizm, kavim/grup içerisindeki toplumculuğu, ulusalcılık ise kötü ve ahlaksız harici unsurları temsil ediyordu. Hitler [kitleleri] kışkırtmak için dine ihtiyaç duymadı. Fakat insanoğlunun, milyonlarca yıllık grupçuluğun beslediği bir kabilecilik içgüdüsüne sahip olduğunu düşünürsek, dinler, ancak inan cedenlerin ortak kimliği ve mutabakatını ve kâfirlerin şerrini vurguladığı ölçüde gelişime göstermiştir. Hartung, yazısının sonuna karamsar bir not düşerek, evrensel ahlaklılığın, bu tür geleneklere boğazına kadar batmış dinlerce öğretilebileceğinden ya da dünya dışı bir uygarlıkla yapılacak bir savaş tüm gezegeni bir araya getirmediği bu ahlak düzeyine ulaşılabilirliğinden kuşku duyar.²¹

Şayet insanlar, ölümcül grup içi şiddetin bin yıllık sürecinde öğrendikleri ve yaradılışlarından gelen yabancı düşmanlıktan ötürü birbirlerine iyi davranıyorlarsa, o zaman bu ortamda ahlakçıların teselli bulması pek mümkün değildir. İnsan ırkı ya da Gaya, yani tüm gezegenimiz için bizi bir şeyler yapmaya teşvik edenler için de pek cesaret verici bir ortam değildir bu. George Williams'ın işaret ettiği gibi, grup seçilimine dayalı ahlakı, bireyin verdiği mücadelenin acımasızlığına yeğ tutmak, soykırımı, cinayete yeğlemekle aynıdır. Kropotkin'in ileri sürdüğü gibi karıncalar ve termitler Hobbes prensiplerine dayalı bir savaş vermekten vazgeçmiş değildirler; sadece bu mücadele, bireylerden ziyade ordular arasında sürmektedir. Kendi kolonisi içerisinde büyük bir sosyal uyum sergileyen tüysüz köstebek fareleri, diğer kolonilerdeki köstebek farelerine karşı saldırgan ol-

21 Hartung, J., 1995, Love thy neighbour, *The Skeptic*, C. 3, No. 4; Keith, A., 1947, *Evolution and Ethics*, C. P. Putnam's Sons, New York.

malarıyla kötü bir nam salmışlardır. Bunun aksine, sığircık sürüleri, başka sürülere karşı gazez beslemezler. Bağışıklık kazanmış olmaktan uzak olduğumuz bir evrim kuralına göre, topluluklar ne denli işbirlikçiye, aralarındaki savaşlar da o denli şiddetli geçmektedir. Gezegendeki en işbirlikçi ve sosyal türlerden biri olabiliriz fakat aynı zamanda da en savaşçı türüz.

Bu, insan grupçuluğunun karanlık yüzüdür. Ama bunun bir de aydınlık yüzü vardır. Ticaret.

TİCARETİN GETİRDİĞİ KAZANÇLAR

Alışveriş iki artı ikiyi beşe eşitler

Yine de her hayvan münferit ve bağımsız olarak kendi hayatını sürdürmek ve savunmakla yükümlüdür ve türdeşlerine doğanın bahşettiği çeşitli meziyetlerden kendi payına bir çıkar elde etmeye çalışmaz. Buna karşın, insan topluluklarında görülen en farklı özellik, bireylerin birbirlerine sağladıkları faydadır; mübadele, değiş tokuş ve alışverişe karşı genel bir eğilim marifetiyle ve bireylerin ayrı ayrı yetenekleriyle ortaya koydukları farklı üretimler. bir bakıma, her insanın, diğer birinin yeteneğine göre arz ettiği ürünün bir kısmına ihtiyaç duydukça satın alabileceği ortak bir envanter pazarına sunuldu.

Adam Smith, *The Wealth of Nations*, 1776

İlkel Yir Yoront yerlileri, Kuzey Avustralya'nın York Yarımadası'ndaki Coleman Nehri'nin ağzında yaşarlar. Yakın geçmişe kadar, bu insanlar kelimenin tam manasıyla Taş Devri'nde yaşıyorlardı. Metalden yapılmış hiçbir araç gerece sahip değillerdi. Bu Aborijin yerlileri aynı zamanda avlanarak, balık tutarak ve ormandan bitki toplayarak geçinen, hakiki anlamda avcı toplayıcı bir topluluktur. Hiçbir zirai mahsülleri yoktu ve sadece tek bir evcil hayvana, bir köpeğe sahiptiler. Halk, hiçbir yönetim sistemine tabi değildi ve kanun namına hesap verecekleri bir merci yoktu. Dolayısıyla bu insanlar, medeniyetimizin kökleriyle ilişkilendirdiğimiz büyük buluşların hiçbirine sahip değillerdi: Ne demir, ne devlet, ne tarım, ne adalet sistemi, ne yazı ne de bilim.

Buna karşın Yir Yorontlar, bizlerin çağdaş olarak addettiği ve bir devlet, bir yargı sistemi ve yazı olmadan çoğunlukla sürdürülemeyeceğini varsaydığımız bir şeye sahiptiler: Gelişmiş bir ticaret sistemine.

Yir Yorontlar, tahta saplara titizlikle yerleştirilmiş cilalı taş baltalar kullanıyorlardı. Baltalar çok değerliydi ve ellerinden düşmüyordu. Kadınlar, kamp ateşi yakmak amacıyla odun toplarken, yağmur mevsiminde barındıkları kulübeleri inşa ve tamir ederken ya da meyve ve lif bulmak için bitki köklerini kazmak veya ağaç kesmek için bu baltaları kullanıyorlardı. Erkekler avlanırken ve balığa çıkarken ya da ağaçlardaki oyuklardan yaban balı çıkarmak için ve törenlerde kullanmak üzere gizemli nesneler yaparken yanlarına bu baltaları alıyorlardı. Baltalar erkeklere aitti ve kadınlara ödünç veriliyordu.

Buna karşın Yir Yorontlar alüvyonlu toprağa sahip, düz bir su kıyısında yaşıyorlardı. Balta yapmak için elverişli taşların kazılıp çıkarıldığı en yakın taş ocakları, güneye doğru, denize dört yüz mil uzaklıktaydı. Yir Yorontlarla ocaklar arasında bir-

çok kabile yaşıyordu. Muhtemelen, Yir Yorontlar, her birkaç yılda bir, balta yapmak için taş toplamak amacıyla güneye doğru yürümüş olabilirlerdi; fakat bu büyük bir risk ve zaman kaybıydı. Neyse ki, buna gerek yoktu. Çok sayıda taş balta, ocakların etrafında yaşayan kabileler vasıtasıyla ellerine ulaşıyordu, zira aynı eller aracılığı ile güneye giden diğer eşyalar karşılığında bu baltaları mübadele eden uzun bir ticari ortaklık zinciri mevcuttu. Aslına bakılırsa Yir Yorontlar, bu zincirin son halkası değillerdi. Kuzeydeki komşuları da taş baltaların kendilerine ulaşmasında Yir Yoront yerlilerine bel bağlamışlardı. Bu arada, uçları vatoz dikenleriyle donatılmış mızraklar da aksi yöne naklediliyordu: Güneye.

Ticaret yüz yüze yapılıyordu ve her bir adamın, komşu kabilede bir ortağı vardı. Bu sistem, Yir Yorontların vatoz dikenleri üretip bunları balta karşılığı değiş tokuş etmeye yönelik kapsamlı bir planından ötürü değil, fakat basit bir fiyat meselesinden ötürü sonuç veriyordu. Bir Yir Yoront, bir düzine diken uçlu mızrak karşılığında, güneydeki komşusundan bir taş balta alabiliyor ve balta ucunu, kuzeydeki komşusuna bir düzineden daha fazla mızrak karşılığında satarak, bu işten kâr elde edebiliyordu. Böylece Yir Yorontlar, baltaları kuzeye nakletmeye eğilim gösterdiler. Yorontların mızrakları güneye doğru yol aldıkça, taş balta uçlarına kıyasla, kıymetleri de yükseldi. Denizden yüz elli mil içeride, bir mızrak, bir balta ucuna eşdeğerdi. Mızrak taş ocağına ulaştığında, bir mızrak muhtemelen (kimse gerçek rakamın kaydını tutmamıştır) bir düzine balta ucu değerindeydi. Aletlerin mübadelesinde aracı olan yerlilerin çoğu, ne balta ucu ne de mızrak üretiyordu. Fakat, salt aracılık rolü üstlenerek, yüklü bir kâr elde edebildiklerini anlamak zor değildir (yani ellerinde bir miktar balta ucu ve mızrak kâr olarak kalıyordu). Yerliler arbitrajı keşfetmişlerdi: Bir metayı ucuz olduğu bir yerden alıp, daha pahalı olan bir yerde satmak.

On dokuzuncu yüzyılın sonuna gelindiğinde, beyaz yerleşimcilerle ara sıra giriştikleri kanlı çarpışmalar dışında, Yir Yorontlar hâlâ büyük ölçüde modern dünyanın etki alanı dışındaydılar. Fakat misyonerlerin kamplarda dağıttıkları çelik baltalar, kuzeye doğru yola çıkmaya başlamıştı bile. Taş baltalara kıyas-

la çelik baltalar öylesine üstündü ki, çok daha yüksek bedellerle alınıp satılıyordu. Bu baltaları elde etmek için her çareye başvurablecek Yir Yorontlar, yeterli kaynağı biriktirmeye kalkıştıklarında zorlu önlem ve koşullara katlanıyorlardı. Kurak mevsimlerde düzenlenen ve erkeklerin birkaç yıl yetecek kadar taş baltayı ortaklarından satın aldıkları eski kabile toplantıları, artık daha az keyif verir olmuştu. Bir Yir Yoront erkeği, tek bir çelik balta almak için, karısını, hiç tanımadığı bir erkekle fuhuşa itebiliyordu.¹

Ticaret Savaşları

Yir Yorontların ticaret sistemi, Taş Devri insanı için asla alışılmadık değildi. Fakat bu, büyük önem arz eden iki şeyi açıklığa kavuşturur. İlki, ticaret, işbölümünün ifade bulmuş halidir. Vatoz yakalamak Yir Yorontlar için kolaydı; ocaktan taş çıkarma, taş ocaklarının yakınında yaşayan kabileler için kolaydı. Şayet her bir kabile, iyi olduğu şeyi yapsaydı ve elde ettiği ürünü takas etseydi, her iki kabile de daha iyi durumda olurdu. Ve tabii bu takasa aracılık eden simsarlar da. Tıpkı, bir işçi arı ile bir kraliçe arının, kendi işlerinde uzmanlaşmalarından ötürü daha başarılı olmaları ve midenin işini iyi yaparak, sonuçta gelen mükafatları bedeninin diğer bölümleriyle birlikte paylaşması gibi. Daha önce dediğimiz gibi yaşam, toplamı sıfır olan bir oyun değildir – yani, her kazanana karşı mutlaka bir kaybeden olması gerekmez.

Yir Yoront hikâyesinden çıkarılacak ikinci ders, ticaretin çağdaşlıkla alakası olmadığıdır. Karl Marx ve Max Weber'in bütün iddialarına karşın, ticaretten kazanç elde etmeye ilişkin basit fikir, sermayenin gücünde değil, hem çağdaş hem de antik dönemlerdeki ekonominin kalbinde yatar. Refah, ticaret yoluyla yapılan işbölümüdür; bu kadar basit. Adam Smith ve David Ricardo doğmadan bin yıl önce, insanoğlu bu gerçeği keşfetmiş ve bundan faydalanmaya başlamıştı. Rousseau ve Hobbes'un hem-

1 Sharp, I., 1952, Steel axes for Stone-Age Australians, *Human Organization*, Summer 1952: 17-22.

fikir olacağı üzere, Yir Yoront halkı, “doğal halini” ortaya koyuyordu. Fakat, zorba bir hükümdar kendilerine sosyal bir sözleşme dayatmış değildi ki Hobbes bunun zaruri olduğunu düşünüyordu; Yir Yorontlar, Rousseau’nun hayal ettiği gibi asosyal bir mutluluk içerisinde de yaşamıyorlardı. Bilakis, ticaret, ihtisaslaşma, işbölümü ve takasa dayalı gelişmiş sistemler, halihazırda bir avcı toplayıcı yaşamının unsurlarıydı. Aslına bakarsanız, muhtemelen bunlar yüzbinlerce yıldan bu yana geçerliydi. Hatta belki de milyonlarca. 1. 4 milyon yıl önce, *Homo erectus*’un, tahminen ihraç etmek gayesiyle ihtisaslaşmış taş ocaklarından taş alet çıkarmış olması mümkündür.

Avcı toplayıcı insan, bozkır primatı insan, sosyal tekeşli insan ve değiş tokuş yapan insan. Karşılıklı fayda sağlamak üzere yapılan alışveriş, en azından *Homo sapiens*’in bir tür olmasından bu yana, insanlık durumunun bir unsuru olmuştur. Ticaret modern bir icat değildir.

Buna karşın, ticaretin hem eski bir buluş, hem de sanayi öncesi toplumlar arasında yaygın olduğuna dair bir kabullenme bulmak için antropoloji literatürünü boş yere tararsınız. Bu, Yir Yoront yerlilerinin güzelce sergilediği basit bir nedene dayanır. Bir antropolog yerlilerin yaşam alanına vardığında, Batı’dan gelen metalar ticari yapıyı çoktan bozmuş oluyordu. Yir Yoront halkı ilk çelik baltalarını, beyaz adamla düzenli olarak temas etmeye başlamadan önce kullanmaya başlamıştı. Dolayısıyla, atalarımızın avcı toplayıcılık yaptıkları dönemlerde nasıl yaşadığını inceleyen öğrenciler, ticareti sürekli olarak yabana atıyorlardı.²

Ticaret, insan grupçuluğunun faydalı yanıdır. Şempanzelerle birlikte insanların, grup bölgeciliği ve grup içi çatışma bağımlılıkları konusunda sıra dışı olduklarını ileri sürdüm. Bizler, bölgesel gruplara ayrılırız ve grubun diğer mensuplarıyla birlikte sahip olduğumuz ortak yazgı, bizi yabancı düşmanlığı ile kültürel konformizm karışımı bir davranışa, büyük bir bütüne içgüdüsel olarak itaat etmeye sürükler ki bu da işbirlikçi tabiatımızı kısmen açıklar.

Fakat bu gruplara ayrılma aynı zamanda uzmanlaşmış gruplar arasında ticaret yapılmasına da olanak tanır. Şempanze

² Bu konuya dikkatimi çektiğinden Ötürü Kim Hill’e minnettarım.

sürüleri kapalıdır: şiddet ve göç vasıtasıyla yaşananlar dışında bu sürüler arasında alış veriş yoktur. İnsan grupları bu ölçüde kapalı değildir, asla kapalı olmamıştır ve nüfuz etmeye açıktır.³ Farklı gruplardan insanlar, savaşmanın yanı sıra, ürünleri, bilgiyi ve yiyeceği değiş tokuş etmek için bir araya/karşı karşıya gelirler. Değiş tokuş etmek istedikleri ürünler, kıt ve tedariki öngörülemeyen ürünlerdir. Fakat bazı hallerde, ticareti canlandırmak amacıyla değiş tokuş edilen ürünlere karşı bir gereksinim bile icat ederler. Buna ilişkin en aydınlatıcı örnek, Napoleon Chagnon'un Venezuelalı yağmur ormanlarında incelediği Yanomamo halkıdır.

Chagnon, Yanomamo halkının, köyler arası müzminleşmiş bir savaş hali içerisinde yaşadıklarını öne sürer. Erkekler arasında şiddetli ölümler, kadınlar arasında ise kaçırılma yaygındır. Fakat bu, her bir şempanze grubunun, diğer tüm gruplara karşı yürüttüğü Hobbesvari savaflara benzemez. Yanomamo yerlilerinin savaşı çok daha inceliklidir. Bir Yanomamo köyünün başarısının anahtarı, bir başka köyle ittifak yapmasıdır. Çeşitli ayrıntılar içeren karmaşık bir anlaşma ağı, farklı köyleri, birbirleriyle rekabet eden ittifaklar halinde birbirlerine bağlar. Tıpkı şempanze ve yunus bireylerinin, bireyler arasında ittifaklar kurarak amacına ulaşması gibi, insan grupları da gruplar arasında ittifaklar kurarak amaçlarına ulaşırlar.

Bu tip ittifakları bir arada tutan harç ticarettir. Chagnon, Yanomamo köylerinin, ticaret yapmak için bahane yaratmak amacıyla kendi aralarında kasten bir işbölümü planlayıp yürüttüklerini ve bunun da köyler arasındaki siyasi ittifakı teminat altına alıp, kesinleştirdiğine inanmaktadır.

Her bir köyün, müttefiklerine sağladığı bir ya da iki özel ürünü vardır. Bunlar arasında köpekler, halüsinasyona neden olan ilaçlar (işlenmiş ve toplanmış), ok uçları, ok sapları, yaylar, pamuk ipliği, pamuk ve sarmaşıktan imal edilmiş hamaklar, çeşitli şekillerde sepetler, çömlekler ve birbirleriyle temas halinde

3 Layton, R. H., 1989, Are sociobiology and social anthropology compatible? The significance of sociocultural resources in human evolution, *Comparative Sociocology* (Yay. Haz. Standen, V. ve Foley, R.) içinde, Blackwell, Oxford.

olan köylerde çelik aletler, balık iğneleri, misina ve alüminyum kaplar bulunuyordu.⁴

Bunun nedeni, her köyün belirli hammaddelere daha kolay ulaşması değildi. Prensip olarak, her köy kendi ihtiyaçlarını tedarik edebiliyordu. Fakat halk, kasten böyle bir yol izlemedi –gerçi Chagnon bunun illa ki bilinçli bir güdü olmadığını düşünür– zira bu, ticareti ve dolayısıyla ittifakları özendiriyordu. Chagnon, çömlek ihtiyacı için müttefik bir köye bel bağlayan ve bu tip çömlekleri yapmayı beceremediğini ya da nasıl yapıldığını unuttuklarını iddia eden bir köy halkını örnek verir. Fakat her nasılsa, müttefikleriyle araları bozulduğunda, bu halk kendi kendine çömlek yapma becerisini çabucak hatırladı. Yanomamo köyleri, yiyecek değil, büyük ölçüde araç gereç/nesne alım satımı yaparlar. Sanırım bu, ilkel ticaretin evrensel bir özelliği idi – yani ticaret ekolojik değil, teknolojik bir işbölümüne dayanıyordu.

Yanomamo halkı, nispeten kısa bir dönemden, muhtemelen on bin yıldan daha az bir zamandan bu yana Amazonlar'da bahçıvanlık ve avcılıkla uğraşmaktaydı. Oysa Aborigin yerlileri, belki de bunun altı katı bir süreden beri Avustralya'da avcı ve toplayıcılık yapmaktaydılar. Fakat her ili Taş Devri halkının ticaret yapıları arasında kayda değer benzerlikler vardır ve ticaret ve karşılıklı ziyafet ve ağırlama arasındaki ilişki de buna dahildir. Chagnon, bu ziyafet ve ağırlamanın, deyim yerindeyse amaç ve ticaretin de bahane olduğuna inanır; zira ziyafetler sırasında, ittifakları pekiştiren dostluklar kurulur ve bu ittifaklar savaş hallerinde kıymetlidir. Fakat ticaretin araç mı yoksa amaç mı olduğu pek önem arz etmez. Çıkarılan ders aynıdır: Ticaret, siyasetin sonucu değil, habercisidir.

Tacir Kanunu

Bu şaşırtıcı bir keşiftir. Şayet ticaret, kanundan önce geliyorsa, o zaman iskambil destesinden yapılan felsefe kulesi çöker. Jeremy

4 Chagnon, N., 1983, *Yanomamo, the Fierce People*. 3rd edn. Holt, Rinehart and Winston, New York.

Bentham “Kanun öncesinde mülkiyet yoktu: Kanunu devre dışı bırakırsanız, mülkiyet sona erer” demişti. Serbest ticaretin en bağnaz savunucusu dahi, hükümetin meydanı boş bırakmaması ve sanayiye dayalı bir ekonomide, tüccarlar arasında sözleşmeleri mecbur kılması gerektiği iddiasını bir alışkanlık haline getirmiştir. Kanuna ve hükümetin korumasına başvurmadan, ticaret istikrarsızlaşır ve yok olur.

Fakat bu sondan başa doğru bir algılamadır. Hükümet, kanun, adalet ve siyaset, ticarete kıyasla salt çok yakın bir geçmişte gelişmiş olmakla kalmayıp aynı zamanda ticaretin izinden giderler. Aslına bakılırsa, avcı toplayıcı topluluklar için bu ne denli doğruysa, şimdi görünen o ki, ortaçağ tüccarları için de o denli doğrudur. Modern ticaret kanunları hükümetler tarafından değil, bizzat tüccarlar tarafından icat edilip yürürlüğe konmuştur. Hükümetler ancak sonradan işi üstlenmeye çalışmış ve bu, çoğunlukla felaket getiren sonuçlar doğurmuştur.

On birinci yüzyıl Avrupasına dönüp bakın. Çeşitli buluş ve yenilikler sayesinde zirai verim gelişmişti; sonuçta tarımdaki işçi fazlası toprağı terk ederek, yiyecekten ziyade mal üretiminde çalışmak üzere kentlere göç etti; zanaatkârlar tarafından üretilen bu malları, çiftçilerin yetiştirdiği yiyeceklerle değiş tokuş etmek her iki tarafa da fayda sağladı ve refah çarkının dönüşünü hızlandırdı. Ticaret hacmi ilk defa varlıklı ve profesyonel tüccarlardan oluşan yeni bir sınıf yarattı. Ekonomik büyüme sürdükçe, bu tüccarlardan bir kısmı, ülkeler arasındaki kıyaslamalı avantajlardan faydalanmak için dış ülkelerde fırsatlar aramaya başladılar. Fakat yabancı ülkedeki bir tüccarın, aldatıldığı takdirde, kendi ülkesindeki hükümdara başvurma şansı yoktu ve dış ülkelerde de, kendi ülkesiyle aynı standartların geçerli olduğuna dair bir güvenceye sahip değildi. Dolayısıyla tüccarlar bir araya gelmeye ve oyunun kurallarını açık ve kesin ifadelerle belirlemeye başladılar. Böylece *lex mercatoria** doğdu. Bu kanun devlet tarafından tanınmıyordu ve serbest iradeyle yaratılmış, hükme bağlanmış ve yürürlüğe konmuştu. Bu kanun, özel bir kulübün gelenekleri gibiydi.

* Ortaçağda, Avrupa'nın dört bir yanında kullanılan ticari ilkeler bütünü. Literatür anlamıyla Tacir Kanunu (ç. n.).

Lex mercatoria gelişti. İyi sonuç veren ticari gelenekler ve anlaşmazlıkları doğru yoldan çözme yöntemleri, doğal seçim yoluyla kötü ticareti kovdu. On ikinci yüzyılın ortasına gelindiğinde, yurtdışına seyahat eden tüccarlar, yerel tüccarlarla olan anlaşmazlıklara karşı, tacir yasası hükümlerince somut ve önemli korunma sağladılar. Kanunu ihlal edenlere karşı tek ve nihai yaptırım, dışlamaydı fakat daha önce değindiğimiz gibi, dışlama güçlü bir silah olabilir. Sahtekâr olarak nam salmış bir tüccar, ticaretini sürdüremiyordu. Tüccarlar kendi mahkemelerini kurdular. Kraliyet ve devlet mahkemelerine kıyasla bunlar daha verimli ve düzenliydi. Kanun, tüm kıtada, faturaların nasıl hesaplaşılacağına, faizin nasıl ödeneceğine ve anlaşmazlıkların nasıl çözüleceğine dair bir dizi standartlaştırılmış ticari teamülleri içeriyordu – ve tümü, üst yönetimlerden en ufak bir yönlendirme olmadan yürüyordu.

On ikinci yüzyıla gelindiğinde, ticari araçlar yeni bir kavram olan krediyi kullanıyorlardı. Bu, Roma döneminde sahip olduğu tek biçimlilik ve değiştirilebilirlik özelliğini yitiren takas ve paradan sonra yaşanan büyük bir gelişmeydi. İpotekler, sözleşmeler, teminat mektupları ve kambiyo senetleriyle birlikte bankacılar ortaya çıkmaya başlamıştı. Tüm bunlar, hükümet kanunu değil, tacir kanunu tarafından idare ediliyordu. Hükümetler daha neler olduğuna uyanmamıştı bile. Tümüyle özel, serbest iradeye dayalı ve gayri resmi bir alışveriş sistemi gelişmişti.

Telaşa düşen hükümet neden sonra harekete geçti ve bu tüccar âdetlerini ulusal yasaların hükmüne sokarak, temyiz için kraliyet mahkemelerine başvurma izni verdi – ve elbette parsayı topladı. İngiltere Kralı II. Henry büyük bir yasa koyucu değil, büyük bir yasa kamulaştırıcıydı. Yüksek, kraliyet mahkemelerine temyize gitme tehdidinden ötürü, tüccar mahkemeleri akabinde güçlerini kaybettiler ve sistemin uyarlanabilirliği kayboldu. Kanunun değişmesi için artık, eskinin yerini alacak yeni teamüllerin gelişmesinden daha fazlası, yani kralların ve parlamentoların kararları gerekliydi. Giderek artan maliyetler ve resmi mahkemelerin yavaş yavaş tıkanması çok geçmeden sistemin hızını ve yalınlığını yok etti.

Sonraki dönemlerde, Amerikan iç savaşının pamuk ticare-

tine sekte vurduğu iddialarıyla birlikte, Liverpool'daki tüccarlar arasında ortaya çıkan ticari arbitraj, tıkanmış mahkemeleri devre dışı bırakmaya başladı. Hakim kiralama yoluna giden müstakil adalet anlayışı, bir dönem Amerika'da hızla büyüyen bir sektör halini aldı. Sadece avukatların kısıtlayıcı faaliyetleri, medeni kanunun yavaş yavaş yeniden özelleşmesini engeller. Bilim adamlarının bundan çıkaracağı ders son derece barizdir. Piyasalar, ticaret ve kanunlar, hükümetler ya da başka herhangi bir tekeliçi organizasyon bunların kurallarını tanımlamadan önce gelişebilirler ve kendi kurallarını tanımlarlar; zira bu kavramlar milyonlarca yıldır insan doğasının birer unsuru olmuşlardır.⁵

Altın ve Gümüş

Taş baltalar karşılığında, vatoz dikenleri takas eden Yir Yorontlar'dan, döviz piyasasında İngiliz pound'u üzerine spekülasyon yapan George Soros'a, arada hiçbir basamak yoktur. Her ikisi de basit arbitraj işlemi yapmakla meşguldür: Ucuza alıp, daha yüksek bir fiyata satmak. Birinin faydalı eşyalar alıp sattarken, diğerrinin, teorik olarak hiçbir işe yaramayan ve değeri kolayca uçup gidebilen banknotlar karşılığında değiş tokuş edilebilen elektronik mesajlar alıp göndermesi, fark içermeyen, salt bir ayırından ibarettir. Para, metaya ulaşmakta kullanılan bir vekil/aracıdır.

Yir Yoront'la Soros'un arasında bir yerde duran ve aradaki boşluğu düzgün bir biçimde dolduran şahıs, Jacques Coeur adında, on beşinci yüzyılda Fransa'da görev yapmış yoz bir yetkiliydi. Coeur, Fransa Kralı VII. Charles'ın hazinesinin başıydı ve kralın gümüş paralarını basmakla sorumluydu. Bu konum Coeur'ü fazlasıyla kârlı bir yere getirmişti ve o da bundan sonuna kadar yararlandı. Nihayet Coeur, 1453 yılında çevirdiği bir yolsuzluktan ötürü yargı önüne çıkarıldı ve böylece duruşma kayıtlarından, çevirdiği işlere kısaca bir göz atabi-

5 Benson, B., 1989, The spontaneous evolution of commercial law, *Southern Economic Journal* 55: 664-61; Benson, B., 1990, *The Enterprise of Law*, Pacific Research Institute, San Francisco.

liyoruz. Coeur'ün zenginliğe ulaşırken izlediği esas yol, küpeş-telerine kadar gümüş paralarla tika basa doldurulmuş kalyon-ları Marsilya limanından yola çıkarıp, gümüşleri Suriye'de sa-tarak, Fransa'ya getirmek üzere altın paralar satın almasıydı. Coeur'ün kullandığı gemilerden biri yaklaşık on bin gümüş sik-ke taşıyordu.⁶

Neden? Bunu bizzat Coeur açıklamıştı: *"Il a prouffit a porter argent blanc en Suyrie, car quand il vault 6 escus par deça il en vault 7 par dela."* Yani, aynı miktarda gümüş karşılığında, Fransa'ya kı-yasla, Suriye'den yüzde on dört daha fazla altın satın alınabilir. Bu, gümüş paraları Akdeniz'in öte yanına gemiyle gönderme-nin maliyet ve riskini fazlasıyla karşılıyordu zira Cocur, özelli-kle gümüş paraları biraz bakırla alaşımlayıp, daha fazla kâr elde etmek için değerlerini düşürürken, öte yandan da paranın saflı-ğını yalan yanlış tasdik etmek amacıyla üzerlerine zambak çiçe-ği mühürünü basıyordu.

Fiyattaki bu dengesizliğin nedenleri, gerçekleri ortaya dök-mesinin yanı sıra çok da ilginçtir. Jacques Cocur'den beş yüz yıl geriye, İsa'dan sonraki ilk bin yılın sonuna gidelim. O dönemde, gümüş paraların izi Arap dünyasından neredeyse silinmişti ve altın paralar da Hristiyan dünyasında bulunmuyordu. Bu, çok sayıda iyi madenin varlığına ve hükümdarların yüksek kalitede madeni para basma yeteneklerine işaret ediyordu. Avrupa'nın gümüş ihtiyacını ve Doğu'nun altın ihtiyacını yansıtan altın, Hı-ristiyan dünyasına kıyasla Müslüman dünyasında gümüş ba-zında daha fazla değer buluyordu.

Dolayısıyla, Haçlı Seferleri olmasaydı, dengeler değişme-yebilirdi. Haçlılar, beraberlerinde götürebildikleri kadar altın, ama giriştikleri serüvenin masraflarını karşılamak için çoğun-lukla gümüş para aldılar. Doğu Akdeniz'e yerleşince de gümüş para basmaya başladılar. Haçlılar'ın alış veriş yaptıkları Müslü-man tacirler çok geçmeden bu madeni paralara çok miktarda sa-hip olmaya başladılar ve bunları kendi ticaretlerinde kullanma-ya başladılar; aynı şekilde Haçlılar da, Araplardan elde edilen/ele geçirilen altın paraları kullanmaya başladılar.

6 Coeur, Chios adasında hapse atıldı ve 1456 yılında burada öldü. Gotik tarzında yaptırdığı muhteşem sarayı, Bourges'in görülmeye değer yerlerinden biridir.

Yanı sıra Haçlılar, zaman zaman ele geçirdikleri baskı kalıplarını kullanarak daha düşük standartta kendi altın paralarını bastılar ve bu, Gresham Kanunu'nu* haklı çıkararak, Arap ülkelerinin altın paralarının değerini düşürdü. Önemi yok: Haçlılardan Arap krallıklarına artık o kadar çok gümüş akmıştı ki, bir asrı aşkın bir zamandan bu yana ilk kez Arapların kendi madeni paralarını basıp yeniden tedavüle çıkarmaları mümkün hale geldi. Ne gariptir ki bu, gümüşün Avrupa'da altın bazındaki fiyatıyla, Doğu'daki altın bazında fiyatı arasındaki farklılığı tersine çevirerek gümüşe olan talebi arttırdı.

Hal böyle olunca da girişimciler için çok kârlı bir fırsat doğdu. Bunlar ya Hristiyanların kuşatıp yerleşim bölgesi haline getirdiği Akka, ya da bizzat Avrupa'da sahte Arap sikkeleri basarak Doğu'ya gemilerle gönderip, altın karşılığında sattılar. Bu sikkelere *millar* deniyordu ve üzerlerinde "Allah'tan başka Tanrı yoktur; Muhammet onun elçisidir; Mehdi bizim Öncümüzdür" diye açıklayıcı bir bilgi taşıyorlardı, fakat bunlar Fransız ve İtalyan kontları, dükleri ve hatta piskoposlarca Arles, Marsilya ve Cenova gibi yerlerde basılıyordu. Bu kâfirlik karşısında dehşete düşen dindar Fransız Kralı Aziz Louis, 1260'larda, gönülsüz papa Innocentius IV'ü, bu sahtekârlığı yasaklaması yönünde harekete geçirdi fakat sikke basımı yeraltında devam etti.

On üçüncü yüzyılda, Hristiyan dünyası, Arap dünyasında kullanılmak üzere yaklaşık üç milyar *millar* bastı ve dolayısıyla dört bin ton gümüş kullanıldı. Bu, Avrupa'nın gümüş madenlerinin yirmi beş yıllık azami üretimine eşdeğerdi. Sırbistan, Bosna, Sardunya ve Bohemya'daki bütün madenler, üretimlerini tümüyle *millar* ticaretine vakfetmişti. Avrupa'nın gümüş paralarının artan bir baskıya maruz kaldığına şaşmamak lazım. Fransa'da bir gümüş para ile yapılabilecek en kârlı şey, parayı güneye görürüp yeniden basarak bir *millar*'a dönüştürmek olduğundan, hükümdarlar, kendi egemenlikleri altındaki topraklarda değerli sikke tedarikini sürdürmekte giderek zorlanır hale geldiler ve bunun yerine kendi para birimlerinin değerini düşürdüler.

* 16. yüzyılda yaşamış olan İngiliz yatırımcı Thomas Gresham'ın ortaya koyduğu "kötü para iyi parayı kovar" ilkesi (ç. n.).

Araplar tüm bu gümüşlerin karşılığını nasıl olur da ödeyebilirdi? Kolay: altınla. Arabistan'ın ve Orta Asya'nın altın madenlerine, şimdi Sahara boyunca yolculuk yapan ve Gana'dan altın getiren deve katarlarının hasılatı eklenmişti. Bu yolla o kadar çok altın geldi ki, Mısır'da zaman zaman altın, gümüş ve hatta tuzla aynı değere geldi. Şimdi kendinizi bir İtalyan hükümdarının yerine koyun. Umutsuzca bir gümüş kıtlığıyla karşı karşıya iken öte yandan tüccar vatandaşlarınız arasında gümüş *millarlar* karşılığında elde edilmiş muazzam miktarlarda altın para el değiştiriyorsa, altın para basmak sizin için akılcı bir tedbir olacaktır. Venedik ve Cenova 1252'de bu yola başvurdu ve bir yüzyıl içerisinde Avrupa'nın büyük bölümü aynı yolu izledi. Fakat bu, altına olan talebi yükselterek, madeni para ticaretini daha kârlı hale getirdi. Çoğu Alman hükümdarının altın para basmaya başladığı 1339 yılında, bir gram altın yirmi bir gram gümüşe eşitti. Bu rakam, Suriye ya da Mısır'da en fazla on ya da on iki gramdı.

İki metalli akış olarak bilinen bu sıra dışı alım satım eğilimi son derece anlamsızdı. Nereden imal edilirse edilsin para paradır. İleri sürdüğüm gibi, şayet ticaret çok büyük mesafeler boyunca işbölümünden kâr etmemizi sağlayan çok eski bir insan alışkanlığı ise, gümüş karşılığında altın satmanın ne anlamı vardır? İkisini de yiyemezsiniz. Şayet doğaüstü bir olay sonucu, gümüş asla var olmasaydı ve böylece sadece tek bir bozulmayan metal mevcut olsaydı, iki metalli akış uğruna ziyan edilen tüm o enerji ve girişim çabasından tasarruf edilir ve tüccarlar, bunun yerine mal arbitrajına odaklanabilirdi: Diyelim ki buğday karşılığı ipek. İki metalli akışlar, günümüz döviz piyasalarının ortaçağdaki karşılığıdır.⁷

Bir tarafta Yir Yoront ile bilgisayar ticareti arasında, diğer tarafta sayın Soros ve Coeur arasında gerçek manada bir ayırım vardır ve bu ayırım şöyle açıklanabilir. Tıpkı, bu cümleyi yazdığım bilgisayarın Japonya'dan bana gönderilmesi gibi, Yir Yoront'un taraf olduğu alışveriş her iki tarafa da kâr sağlarken, bunun aynısı döviz piyasalarındaki spekülasyon için geçerli de-

7 Watson, A. M., 1967, Back to gold-and silver. *Economic History Review*, 2nd Series, 20:1-34.

ğildir. Bay Soros'un sağladığı kâr, para biriminin kambiyo kuru-
nu sabitleyebileceğini düşünen budala hükümetten gelen doğ-
rudan bir kâr nakliydi. Bay Cocur'un kazancı ise gümüşlerini
çalıp durduğu Fransız ekonomisinden kaynaklanıyordu. İş bö-
lümü sayesinde, ticaret toplamı sıfır olmayan bir süreçtir. İş bö-
lümü olmadan ise ticaret toplamı sıfır olan bir süreçtir.

Sadece Kıyaslayın

Günümüzün seçkin ekonomistlerinden birine göre, tüm sosyal
bilimler içerisinde hem doğru ve hem de anlaşılması güç olan
tek bir önerme vardır.⁸ Bu, David Ricardo'nun Mukayeseli Üs-
tünlük Kanunu'dur. Bu sav sezgilere son derece aykırıdır çün-
kü bir ülkenin herhangi bir ürünü ticari partnerine kıyasla daha
düşük verimle üretmesine rağmen, o üründe kıyaslamalı avan-
taja sahip olduğu gibi bir sonuca varır.

Sadece iki tür malın alınıp satıldığını varsayın: Mızrak ve
balta. Farz edin ki Japonya denen bir kabile, mızrak yapmakta
iyi ve balta yapmakta da çok başarılıdır; Britanya denen diğer
kabile mızrak üretmekte başarısız ve balta üretmekte ise çok ba-
şarısızdır. Yüzeysel bir bakışla, Japonya'nın kendi mızrak ve bal-
talarını üretip, ticarete hiç bulaşmaması akıl kâdır.

Fakat orada bir durun. Bir mızrak belli sayıda balta değe-
rindedir. Diyelim ki, bir mızrak bir balta değerindedir. Dolayı-
sıyla ilk kabile ne zaman bir mızrak üretse, aslında diğer kabile-
den bir balta üreterek satın alabileceği bir meta üretmektedir. Bu
kabilenin bir balta yapması, bir mızrak yapmasından daha kısa
sürdüğünden, bir mızrak yerine fazladan bir balta yapıp, bunu
diğer kabilenin yaptığı mızrak ile takas etmesi akıllıca olurdu.
İkinci kabile de böyle akıl yürütür. Bu kabile bir balta üretmek
yerine, bir mızrağı daha hızlı üreterek ve bir balta karşılığında
ilk kabile ile takas ederek de aynı sonuca varırdı. Dolayısıyla şa-
yet ilk kabile balta üretiminde ve diğeri de mızrak üretiminde
uzmanlaşıyorsa, her ikisi de ayrı ayrı kendi kendilerine yetme-

8 Samuelson, P., Brockway, G. P'nin 1993 yılında yayımlanan *The End of Economic Man* kitabında alıntılanmıştır. Norton, New York, s. 299.

ye çalışmaktan daha kârlı bir konum elde ederler. İlk kabile mızrak üretiminde ikinci kabileden daha iyi olsa bile bu böyledir.

Bu Ricardo'nun önsezisiydi. David Ricardo bir hayli başarılı olmuş bir adamdı. 1772 yılında Londra'da, ticaret üzerine uzmanlaşmış Hollandalı bir bankacının oğlu olarak dünyaya geldi. Ricardo, on dört yaşında babası ile çalışmaya başladı ve daha sonra Protestan Quaker mezhebinden bir kıza âşık olarak, onunla evlenmek için Yahudilik'ten Protestanlığa geçti. Ricardo yirmi bir yaşındayken kendi işini kurdu ve 800 İngiliz poundu ile borsada spekülasyon yapmaya başladı. Ricardo dört yıl içerisinde zengin oldu ve yirmi yıl içerisinde de 500.000-1.600.000 İngiliz poundu olarak tahmin edilen bir servete erişti. Anlaşılan o ki Ricardo'nun sırrı, diğer yatırımcıların haberlere gösterdiği aşırı tepkilerden kâr elde etmektir. Dolayısıyla Ricardo haberler iyi olduğunda satın alıyor ve haberler kötü olduğunda da satışa geçerek, diğer yatırımcıların da aynı şekilde davrandığı gerçeğinden kâr sağlıyordu. 1815 yılında Ricardo, Waterloo Savaşı'nı Wellington'ın kazanacağı varsayımı üzerine çok büyük miktarda devlet tahviline yatırım yaparak, bir servet daha yaptı.⁹

Ricardo bir radikal* olarak 1819 yılında parlamentoya girdiğinde, kısa zamanda Avam Kamarası'ndaki en iyi ekonomist olarak nam saldı. Parlamento'da serbest ticaret davasını savunsa da pek az başarı sağlayan Ricardo, Corn Yasası'nın 1846 yılında yürürlükten kaldırıldığını görebilecek kadar yaşamadı.¹⁰

Ricardo'nun mukayeseli üstünlük yasası, o denli şaşırtıcı bir fikirdir ki, artık bugün siyasetçiler bu yasayı savunacak olsalar komik duruma düşerlerdi. Buna karşın, yasanın doğru olması gerektiğini göstermek de gayet kolaydı. Winston Churchill iyi bir tuğla örme ustasıydı – birçok duvar örme ustasından daha iyiydi (gerçekten de öyleydi) – fakat tuğla örme hizmetlerini bir profesyonelden satın almak Churchill için daha kârlıydı zira siyaset konusunda çok daha iyiydi. Ticaret politi-

9 Heilbrunner, R. L., 1961, *The Worldly Philosophers*, Simon and Schuster, New York.

* Sosyal ve ekonomik alanlarda köklü değişikliklerden yana olan ve bugünün Liberal Partisi'ne denk gelen siyasi eksen. (ç. n.)

10 Sraffa, P. (Yay. Haz.) 1951, *The Works of David Ricardo*, Cambridge University Press, Cambridge.

kasının içerdiği anlamlar barizdir. Japonya akla gelebilecek her şeyi üretme konusunda Britanya'dan daha başarılı olsa bile, yine de Japonya'nın Britanya'dan satın almasında faydalı olabilecek ürünler olacaktır zira Japonya bu ürünleri kendisi üretmekten-se, üretmekte en başarılı olduğu şeylerle takas ederek, bu ürün-den daha fazla miktarlarda edinebilir.¹¹

Meseleyi çok uzatmışım gibi gelebilir. Şayet mukayeseli üstünlük yasası 1817 yılından beri bilinmekteyse, neden bunu yeni ortaya atılmış bir kavrayış gibi ilan ettiğimi sorabilirsiniz. Gerçi benim gayem, David Ricardo üzerine yapılan bir tartışmanın ardından çoğunlukla âdet olduğu üzere bu tezi tekrar ısıtıp korumacılık aleyhine ve serbest ticaret leyhine öne sürmek değil; fakat grup düzeyinde ve yanı sıra bireysel düzeyde uzmanlaşmanın bitip tükenmek bilmeyen erdemlerini vurgulamaktır. Öne sürdüğüm gibi, şayet ticaret yüzbinlerce yıldır sürüyorsa, bunun nedeni David Ricardo'nun mukayeseli üstünlük ilkesinde yatar. Antropoloji üzerine yapılan tartışmaların çoğu, bir otarış* varsayımında bulunur. Bu tartışmalarda, avcı toplayıcı insan, otlaklarda çömelmiş oturan ve tüm ihtiyaçlarını, tamamen kendi kendine yeterek karşılayan bireyler olarak tasvir edilir. Belki de bu tartışmalarda karı ile koca arasında hatta iyi avcılar ve bal arayıp bulmakta başarılı olanlar arasında bir işbölümü olduğu kabul edilir fakat bir topluluk ile diğeri arasındaki işbirliğinden söz edilmez. Bunun haksız olup olmadığını merak ediyorum. Otlakların birçok farklı türden insan topluluğuna ev sahipliği yapmadığını nereden biliyoruz. Günümüzde Olduvai Geçidi'nin bulunduğu yerdeki gölün kıyılarında, sazdan imal edilmiş sepetleri, adanın içlerinde yaşayan ve büyük hayvanları avlayan avcılardan gelen kemik oltalarla takas ederek canlı bir ticaret yapan balıkçılar yaşıyor olabilirdi. Aynı şekilde avcılar da hayvan derisi karşılığında, batıdaki ormanlarda yaşayan insanlardan taş tedarik ediyor olabilirdi ve bu alış verişler kıtanın dört bir yanında sürüyor olabilirdi.

Gruplar arası bir işbölümünün, grup içi bir işbölümünden

11 Roberts, R. D. 1994, *The Choice: A Fable of Free Trade and Protectionism*, Prentice Hall, Englewood Cliffs, New Jersey.

* Kendi kendine yeten ülke, iktisadi yeterlilik, bağımsız ekonomi politikası. (ç. n.)

bile daha verimli oluşunun sağlam kuramsal nedenleri vardır. Bireyler arasındaki paylaşım, her bir bireyin karşılaşacağı kıtlık riskini azaltır. Fakat aynı zaman diliminde, uzakta yaşayan ya da farklı etkinliklere sahip topluluklardan ziyade, tek bir topluluğun kaynak kıtlığı çekiyor olması çok daha olasıdır. Yaşanan bir kuraklık, avcılığa sekte vurabilir fakat balıkçılığı daha elverişli hale getirebilirdi. Adam Smith'in işbölümüne dair eski tezleri, gruplar arasında ve grup içinde eşit ölçüde geçerlidir.¹²

200 bin yıl önce, taş aletler ocaklardan çıkarılıp uzun mesafeler boyunca naklediliyorlardı. 60 bin yıl önce, hızla değişen teknolojilerle donanmış çağın insanların Afrika'dan yayılarak, Avrupa ve Asya'daki daha eski türlerin yerine geçtiği Üst Paleolitik devri diye anılan dönemin ilk başlarında, imal edildikleri yerden bir günlük yürüme mesafesinden çok daha uzak noktalarda düzenli olarak farklı mallar ortaya çıkmaya başladı. 30 bin yıl önce Avrupa'da, üzerlerine delik açılmış deniz kabukları, boncuk olarak kullanılmak üzere denizden 400 mil içerideki noktalara naklediliyor; daha da içerideki bölgelerde, aynı kabuklara mezarlık ya da benzeri yerlerde rastlanıyordu. Yaklaşık aynı dönemde, farklı yerleşim bölgeleri arasında ilk defa uzmanlaşmaya dair kanıtlar olması belki de tesadüf değildir. Neandertaller'in tümünün hemen hemen aynı tarzda yaşadıkları bölgelerde, onların yerlerini dolduran yerleşimciler, taş yontma teknolojilerinde ve uyguladıkları sanatsal biçimlerde büyük bölgesel çeşitlilikler sergilemeye başladılar. Anlaşılan o ki, bu çeşitlilik, Ricardo'nun mukayeseli üstünlük kavramının başlangıcını temsil eder.¹³

Yanılıyor olsam dahi, gruplar arası ticaret çok daha sonra, kayıtlı tarihin eşiğinde ortaya çıkmış olsa bile, bunun icadı, *Homo sapienlerin* diğer türlere karşı, eşsiz bir mukayeseli ekolojik üstünlüğe tesadüf ettikleri en önemli evrim anlarından biri-

12 Alden-Smith, E., 1988, Risk and uncertainty in the 'original affluent society': evolutionary ecology of resource sharing and land tenure: İçinde: *Hunters and Gatherers. C. 1: History, Evolution and Social Change* (Yay. Haz. Ingold, T., Riches, D. ve Woodburn, J.), Berg, Oxford.

13 Robert Layton röportajı; Paul Mellars'ın Kraliyet Akademisi'ndeki konuşması; Gamble, C., 1993, *Timewalkers: The Prehistory of Global Colonisation*. Alan Sutton, Londra.

ni temsil eder. Gruplar arasındaki mukayeseli üstünlükten yararlanan başka hiçbir hayvan yoktur. Değindiğimiz gibi, karıncalar, köstebek fareleri, I luia kuşları grup içi işbölümünden gayet güzel yararlanırlar. Fakat gruplar arasında bu işbirliği görülmez.

David Ricardo, atalarımızın çok çok uzun yıllar önce icat ettiği bir hüneri açıkladı. Mukayeseli üstünlük yasası, tütümümüzün elinde tuttuğu ekolojik kozlardan biridir.

ON BİRİNCİ BÖLÜM

EKOLOJİ DİNİ

*Doğa ile uyum içerisinde yaşamamanın umulandan
daha zor olduğu anlaşılır*

İyi çoban koyunları için canını verir. Fakat koyunların sahibi olmayan, para ile tutulmuş bir yandaşma, kurtları görünce sürüyü tek başına bırakıp sığıtır: Kurt sürüye dalar ve koyunları perişan eder. Yandaşma, yandaşma olduğu için ve koyunlar umurunda olmadığı için sürüyü terk eder.

Aziz Yuhanna İncili 10.11-13

Duwamish Kızılderilileri'nin lideri şef Seattle, 1854 yılında, Washington bölgesinin valisine hitaben meşhur bir konuşma yaptı. Vali, şefin arazisini, Birleşik Devletler Başkanı Franklin Pierce adına satın almayı teklif etmişti. Seattle, günümüz çevre literatüründe sıkça alıntılanan, uzun ve mahcubiyet verici bir konuşma metni ile valiyi yanıtladı. Bu konuşma, günümüzün doğal çevreyi koruma hareketinin dayandığı felsefenin neredeyse tüm detaylarını önceden haber verir. Şefin konuşmasının, aralarında kısmen farklar bulunan çeşitli yorumları vardır ve bu yorumlar arasında en dokunaklı olanlardan biri de Albert Core'un *Earth in Balance* (Dengedeki Yeryüzü) adlı kitabında alıntılanıdır:

Gökyüzünü nasıl alıp satabilirsiniz? Ya toprağı? Bu bize yabancı bir kavramdır... Yeryüzünün her bir parçası, benim halkım için kutsaldır. Parlayan her bir çam iğnesi, her kumsal, loş ormanların sisi, her otlak, kıpır kıpır her böcek. Tümü, halkımın hafızasında ve tecrübelerinde kutsaldır... Bizim çocuklarımıza öğrettiklerimizi siz de kendi çocuklarınıza öğretecek misiniz? Yani yeryüzünün anamız olduğunu? Yeryüzünün başına gelecek bir kötülük, yeryüzünün tüm evlatlarının başına gelir. Şu kadarını biliyoruz: Yeryüzü insana ait değildir ama insan yeryüzüne aittir. Her şey bizleri birleştiren kan gibi birbiriyle bağlantılıdır. İnsan yaşam ağını örmez ve o ağı sadece bir telidir. İnsan yaşam ağına ne yaparsa, kendine yapmış olur.¹

Gore'a göre bu, Amerikan yerlilerinin inanç sistemindeki "yeryüzü ile olan ilişkimize dair zengin fikir mozağini" sergiler. Günümüzde birçok insan için olduğu gibi, Gore için de, yeryü-

1 Core, A., 1992, *Earth in Balance: Ecology and the Human Spirit*, Houghton Mifflin, Boston.

züne saygı salt sağduyu değil, aynı zamanda bir nevi ahlaki erdemdir. Bunu sorgulamak günah işlemektir: "Her birimiz doğal yaşamla olan ilişkimizi değerlendirmek ve kişisel bütünlüğümüzün en derinliklerinde, doğa ile olan bağlantımızı yeniden kurtarmak durumundayız... Başlangıç noktası inançtır, ki bana göre bu, içerde ve dışarıda olanla dengeleyici bir uyum içerisindedir, kendi çevresinde dönen bir tür ruhani topaca benzer" diye telkinde bulunur Gore.²

Al Gore bu konuda yalnız değildir. Ruhani ekolojinin ileri gelen bazı savunucularına bir kulak verelim. Amerika'nın önde gelen çevrecilerinden Lester Brown, "Çevresel koruma anlamında sürdürülebilir bir gelecek inşa etmek, küresel ekonomiyi yeniden yapılandırmaya, insanın üretim alışkanlıklarında ciddi ölçüde ve benimsenen değerler ve yaşam tarzlarında köklü değişikliklere gitmesinc bağlıdır" der. Yine önde gelen İngiliz çevre gönüllüsü Jonathon Porritt, "Çağımıza ve artık karşı karşıya bulunduğumuz çevresel sorunların üstesinden gelmeye uygun bir anlayışla yaşamayı öğrenmeden, insan ruhunu iyileştirebileceğimizden son derece şüpheliyim" diye yazar. Papa "Günümüz toplumu, yaşam tarzına çekidüzen vermedikçe, ekolojik sorunlara çözüm bulamayacaktır. Ekolojik sorunların ciddiyeti, insanların yaşadığı ahlak krizini su yüzüne çıkarır" diyerek görüşünü açıklar. Galler Prensi "Deyim yerindeyse, ruhsal dünyamızda yeniden düzenlemeye giderek, bazı gerçeklerin ebedi olduğu anlayışını teknolojik yeteneklerimizle birarada sürdürmemiz gerektiği görüşüneyim" diyerek tavsiyede bulunur.³

Bunlar alçakgönüllü hedefler değildir ve insan doğasını değiştirme çağrılarıdır. Şayet böyle bir ekolojik iyimserlik sağlam temellere dayanıyorsa, bu kitapta ileri sürülen tez çöker; ayrıca insanlar, sadece kendi aydınlanmış çıkarlarına yaradığı ölçüde işbirlikçi stratejiler bulmak üzere tasarlanmış karmaşık hesap makineleri değildir. Dolayısıyla, eğer Şef Seattle ger-

2 Agg.

3 Brown, L. 1992. *State of the World*. Worldwatch Institute, Washington, DC; Porritt, J. 1991, *Save the Earth*. Channel Four Books, Londra; Papa'dan alıntı. Gore'un *Earth in Balance* kitabında yapıldı; Galler Prensi, Porritt'in kitabının önsözünü yazdı.

çekten de doğa ile evrensel bir kardeşlik felsefesine uygun yaşıadıysa, benim sürüyle açıklama yapmam gerekir. Çevreci ve –Rousseau’nun kullandığı tabirle ifade etmek gerekirse– soylu vahşiler benim çizdiğim tablo ile bağdaşmaz.

Ne yazık ki, şefin ileri görüşlülüğü asılsızdır. Seattle’m o gün neler söylediğini kimse bilmemektedir. Aradan otuz yıl geçtikten sonra hazırlanan tek raporda, büyük beyaz şefin, arazisini alarak büyük bir cömertlik sergilemesinden övgüyle bahseden Seattle’m sözleri yer alır. “Konuşma metninin” tümü, modern bir kurgudan ibarettir. Bu metin, senarist ve sinema profesörü Ted Perry tarafından, ABC televizyonunda yayınlanan bir drama dizisi için 1971 yılında kaleme alındı. Gore dahil birçok çevreci aksini iddia etse de, Şef Seattle ağaçları kucaklayan bir doğa âşığı değildi. Seattle’m köle sahibi olduğu ve neredeyse tüm düşmanlarını katlettiği yönünde günümüze ulaşan bilgiler vardır. Şef Seattle vakasının gösterdiği gibi, doğa ile uyum içerisinde yaşama fikri tümüyle hayal ve hüsnü kuruntu üzerine inşa edilmiştir.⁴

Vaaz ve Uygulama

Doğanın zalimliği zorla gözlerine sokulmadıkça, insanlar vahşi yaşamı romantikleştirerek, cömert ve bağışlayıcı tarafından bakıp, habis unsurları göz ardı ederler. George Williams’ın vurguladığı gibi, (nedenleri açısından değilse bile) en azından sonuçları açısından cinayet, tecavüz, yamyamlık, bebek katli, düzenbazlık, hırsızlık, işkence ve soykırımla eşdeğer olan suçlar hayvanlar tarafından salt işlenmekle kalmaz, aynı zamanda neredeyse onların yaşam tarzıdır. Tarla sincapları, yavru sincapları yemeyi âdet haline getirmişlerdir; erkek yaban ördekleri, toplu tecavüz sırasında, dişileri boğarak öldürürler; parazit yaban arıları, kurbanlarını içerden dışarıya doğru canlı canlı yerler; en yakın akrabalarımız olan şempanzeler, çeteler halinde sürekli

4 Kauffman, W., 1995, *No Turning Back: Dismantling the Fantasies of Environmental Thinking*. Basic Books, New York; Budiansky, S., 1995, *Nature’s Keepers: The New Science of Nature Management*, Weidenfeld and Nicholson, Londra.

savaşma amacı güderler. Buna karşın, sözde nesnel olması gereken televizyon belgesellerinin tekrar tekrar ortaya koyduğu gibi, insanoğlu bu gerçekleri bilmek istemez. Bu programlar doğayı sansürleyerek, hayvan erdemliliğine dair en yetersiz ipuçlarını umutsuzca abartarak vurgularlar (boğulan insanları kurtaran yunuslar, ölülerinin ardından yas tutan filler) ve insanoğlunun her nasılsa sapkınca bir zalimliğe yol açtığını ileri süren her türlü boş görüşe sarılırlar. Yakın geçmişte, yunusların, İskoçya açıklarında domuz bahıklarına saldırdıkları ortaya çıkınca, hayvan uzmanları bu "sapkın davranışı" bir tür çevre kirliliğine bağladılar ve ardından, ellerinde bu tezi savuncak hiçbir kanıtları olmadığını kabul ettiler. Olumsuzluğu göz ardı edip olumluya aşırı hassasiyet gösteririz.

Sonu gelmez soylu vahşi söylencesinin ortaya koyduğu gibi, ilkel yerlilere de aynı küçümseyici hassasiyetle bakarız. Fakat Rousseau'nun döneminde, sosyal erdemleri ele alan söylence, günümüzde ekolojik bir şekle bürünmüştür. Ahlakî bir düzeyde, gezegenin kaynaklarının sürdürülebilir bir biçimde kullanılmasına saygı duymak, erdemli insanın ayırt edici özelliklerinden biri haline gelmiştir. Günümüzde çevresel konularda hassasiyet göstermek, çoğunluğun iyiliğinden yana tavır koymak kadar politik doğruluk arz eder: Azınlıklara saygı, suça ve açgözlülüğe karşı tiksinti, insanların yaratılış itibarıyla iyi olmaları, altın kurala [size nasıl davranılmasını istiyorsanız, başkalarında da öyle davranın] riayet etmek. Bu günlerde çevre kirliliğini savunmak, on üçüncü yüzyılda Şeytan'ın tarafını tutmak kadar yüz kızartıcı bir suçtur. Şayet önceki bölümlerde ileri sürdüğüm gibi insan ırkı, evrimsel anlamda somut nedenlerden ötürü çoğunluğun iyiliğinden yana (mutlaka cyleme geçmese de) ahlakî öğütler vermeye düşkünse, o halde bu içgüdüyü ifade etmek için politik çıkışları benimsememize şaşmamak gerekir. Bu yaklaşıma dair en etkili yöntemlerinden biri doğal çevrenin korunmasından dem vurarak, balinaların ve yağmur ormanlarının yazgısına hayıflanmak, gelişmeyi, sanayileşmeyi ve büyümeyi onaylamamak – ve atalarımızın (ve kabileler halinde yaşayan çağdaşlarımızın) bu anlamda nasıl bizlerden daha ahlaklı davrandığına ilişkin pembe bir tablo çizmektir.

Kuşkusuz bu ikiyüzlülüktür. Tıpkı, diğer insanlara bir tokat atılıp canları yandığında diğer yanaklarını dönmelerini, fakat yakın akrabalarımız ve arkadaşlarımız söz konusuyken intikam almayı arzulamamız gibi, tıpkı erdemli davranmaktan ziyade, erdemli olmayı teşvik etmemiz gibi, çevrecilik de, uygulamaktan çok öğütlemeyi yeğlediğimiz bir kavramdır. Görünen o ki, herkes kendisi için bir yol açılmasını ama öte yandan daha az karayolu inşa edilmesini istemektedir. Herkes ikinci bir arabaya sahip olmak isterken, yollarda daha az araba görmeyi arzulamaktadır. Herkes iki çocuk isterken, bir yandan nüfusun daha az artmasını istemektedir.

Amerikan yerlilerinin doğayı haddinden fazla sömürmelerini engelleyen bir çevrecilik ahlakına sahip olduğu görüşü, Batılıların yakın zamandaki bir icadıdır. *Mohikanlar'ın Sonuncusu* filminin açılış sahnesinde, aktör Daniel Day Lewis'in babası rolündeki Chingachgook, oğlunun henüz öldürmüş olduğu bir geyiğe "Seni öldürdüğümüz için kusura bakma kardeşim. Senin cesaretine, hızına ve gücüne hürmet ediyoruz" derken kronolojik hataya düşüyordu. "Teşekkürler ey ölü hayvan" ayininin yirminci yüzyıl öncesinde Kızılderili folklorünün bir parçası olduğuna ilişkin hiçbir bulgu yoktur. Bu yaygın bir uygulama olsaydı bile, avcı ne kadar çok özür dilerse dilesin ölü hayvan dirilmeyecekti.

Halk arasındaki yaygın inanışa göre, Kızılderililer doğayla bütünlük içerisinde, doğaya saygı duyarak ve sakınarak, büyümlü bir biçimde doğaya ayak uydurarak ve avladıkları hayvanların soyunu kurutmamak için kararlı davranarak özen gösteriyorlardı. Arkeolojik kazı alanları, bu gibi avutucu söylencelere kuşkuyla bakılmasına yol açar. Kurtlar çoğunlukla yaşlı ve çok genç hayvanları avlayıp öldürürken, Kızılderililerin öldürdükleri geyikler çoğunlukla gelişme çağındaydı. Boğalardan çok daha fazla sayıda inek öldürülüyordu ve pek az geyik, günümüzde eriştikleri yaşlara erişebiliyordu. Çevrebilimci Charles Kay, Kuzey Amerika yerlilerinin büyük av hayvanlarını koruduklarına dair hiçbir kanıt olmadığı sonucuna varır. Gerçekten de, geçmişteki ve günümüzdeki bitki örtülerinin kıyaslamasını temel alan Kay, Kızılderililerin, daha henüz Kolomb Amerika'ya ayak basma-

dan, Kuzey Amerika'daki Rocky sıradağlarının büyük bir kısmında yaşayan geyiklerin soyunu tüketmenin eşğine getirdiklerini ileri sürer. Bu tartışmalı bir iddia olsa da, beyaz adamların, iki kabile arasındaki ihtilaflı topraklar (süregelen savaşların avlanmayı engellediği bölgeler) dışında, Kuzey Amerika'da şaşırtıcı ölçüde az av hayvanı bulduklarını kuşkusuz biliyoruz. Şayet, doğal yaşamı korumayı telkin eden ruhani ve dini öğütler verildiyse bile bunlar son derece etkisizdi. Aslına bakılırsa Kay, dini ve Şamanist ayinlerin işleri daha beter hale sokmuş bile olabileceğini ileri sürer:

Amerikan yerlileri, avlanmaları ile av hayvanlarının nüfusu arasında bir ilinti kuramadıkları için, aslında dini inanç sistemi, toynaklı hayvanların aşırı avlanılmasını teşvik etmiştir. Dini yönden hayvanlara saygı duymak, doğayı korumakla aynı şey değildir.⁵

Buna rağmen, sırf öğüt vermek uygulamaktan daha önemli addedildiği için, söylence sürüp gider. Bir Kızılderili hakları savunucusu, Amazon yerlilerinin doğal yaşamı koruduklarına dair iddiaların doğru olmasa dahi sürdürülmesi gerektiğini söyler zira "yerli ve gelenekçi halkların ekolojik anlamda hatalı faaliyetlerine ilişkin herhangi bir bulgu, bu halkların toprak, kaynak ve kültürel alışkanlıklarına yönelik temel haklara zarar verir."⁶

Taş Devri'nde Büyük Yokoluşa Uğrayan Türler

Geçtiğimiz buzul çağı sırasında ve sonrasında, yerli ve gelenekçi atalarımızın gezegenin dört bir yanında önlerine geleni tüketerek ilerlerken yol açtıkları yıkım ancak günümüzde anlaşılır hale gelmiştir. 11.500 yıl önce, insanların Kuzey Amerika'ya ilk defa ayak basmaları ile büyük memeli türlerinin yüzde yet-

5 Kay, C. E., 1994. Aboriginal overkill: the role of the native Americans in structuring western ecosystems, *Human Nature* 5: 359-98.

6 Posey, D. W., 1993, Vickers, W.T'nin From opportunism to nascent conservation makalesinde alıntılanır. The case of Siona Secoya, *Human Nature* 5: 307-37.

miş üçünün soylarının hızla tükenmesi aynı zamana tesadüf eder. Yok olan memeliler arasında dev bizonlar, yabani atlar, kısa yüzlü ayılar, mamutlar, mastodonlar, kılıç dişli kediler, dev tembelhayvanlar ve yabani develer bulunuyordu. 8000 yıl önce, Güney Amerika'daki büyük memeli türlerinin yüzde sekseni de yok olmuştu – dev tembelhayvanlar, dev armadilolar, dev yaban lamaları, hint domuzuna benzeyen dev kemirgenler, at iriliğinde karıncayiyenler.

Bu, Buzul Çağı'nın abartılı kıyımı olarak bilinir. Aramızdaki duygusal insanlar, bu kıyıma insanoglunun değil, değişen iklim koşullarının yol açtığı, ya da zaten soyu tükenmekte olan türlere bizim sadece öldürücü darbeyi vurduğumuz konusunda halen ısrarcıdır. İklim değişikliğine inanmak için bir bahane bulmaya yönelik hüsnü kuruntunun hâlâ bu denli güçlü olması dikkat çekicidir. Fakat ilk insanların gelmesiyle, memeli hayvan soylarının tükenmesinin tamamen aynı zamana rastlamasının yanı sıra, buzul çağlarının başlamasından ve bitmesinden önce iklimin sık sık değişmiş olması gerçeği ve tüketici gücün tuhaf seçiciliği –her zaman daha büyük hayvanları öldürme– türümüzü töhmet altında bırakır. Ayrıca buna ilişkin doğrudan kanıtlar da mevcuttur: Clovis insanların* muzrak uçları kemiklerine gömülü halde bulunan, katledilmiş hayvan iskeletleri. Afrika ve Avrasya'da, büyük memelilerin birdenbire böylesine ani bir soy tükenişine uğramadıkları ve Avrasya'daki mamut avının 20.000 yıl boyunca sürdüğü doğrudur – fakat sonunda mamutlar ve tüylü gergedanların soyu, tıpkı Kuzey Amerika'da olduğu gibi Avrasya'da da tükendi. Yanı sıra milyonlarca yıldan beri insan denen yırtıcı düşmanla yaşamayı öğrenen Afrika ve Avrasya'daki hayvan toplulukları halihazırda uyum sağlamışlardı. Daha savunmasız türler muhtemelen evvelce ölüp gitmişler ve hayatta kalanlar bizlerden uzak durmayı öğrenmiş ya da büyük sürüler halinde göçmüşlerdi. Buzul çağındaki aşırı kıyım sırasında soyları tükenmeyen Kuzey Amerika'daki büyük memelilerin çoğunlukla insanlarla birlikte Asya'dan yola çıkarak

* Günümüzden 13.000-13.500 yıl önce, geçtiğimiz buzul çağıın bitiminde, Asya'dan Amerika kıtasına göçen ilk uygarlıklardan biri (ç. n.).

kara köprüsünü geçen hayvanlar oldukları fark edilebilir: Amerikan sığırı, geyik, ren geyiği, misk öküzü ve boz ayı. Colin Tudge *The Day Before Yesterday* (Evvelsi Gün) adlı kitabında "Acaba hayvanlar yavaş yavaş yok mu oldular yoksa onları öldürdük mü?" diye sorar ve kendi sorusunu kendisi yanıtlar: "Elbette onları biz öldürdük."⁷

İnsanların birdenbire ve yakın geçmişte ayak bastıkları dünyanın diğer kısımlarında, yarattıkları ekolojik etki yıkıcıydı – iklimi hesaba katmaksızın. İnsan türünün işlediği suç şüphe götürmez. Örneğin Madagaskar'ı ele alın. İnsanların İ.Ö. 500 yılında adada koloni kurmalarından itibaren birkaç yüzyıl içerisinde en az on yedi lemur türü (biri goril büyüklüğünde olmak üzere, on kilodan daha ağır olan ve gündüzleri ortaya çıkan türlerin tümü) ve olağanüstü fil kuşları –ki en büyüğü 450 kilogram ağırlığındaydı– yok oldu. Bu, Pasifik'in dört bir yanında Polinezyalılar ve hepsinden çarpıcısı, sadece altı yüz yıl önce Yeni Zelanda'da, dev moa kuşlarının on iki türünü birden (en büyüğü çeyrek ton ağırlığındaydı) yiyip bitirerek ardından çaresizce yamyamlığa başvuran Maoriler tarafından tekrarlanan bir süreçti. Moaların katledildiği Otago yakınlarındaki yerlerden birinde, en az 30.000 kuş kısa bir süre içerisinde öldürüldü – ve sadece en iyi kısımları olan butları alınan hayvanların etinin ortalama olarak yüzde otuzu çürümeye terk edildi. Et öylesine boldu ki, içinde hâlâ kızarmış butların durduğu fırınların kapakları açılmanıştı bile. Söz konusu salt moalar değildi. Tüm Yeni Zelanda'ya özgü kara kuşlarının yarısının soyu tükenmiştir.

Hawai'de, birçoğu büyük ve uçamayan, adalara özgü yaklaşık 100 kuş türü yaşamış olduğunu artık biliyoruz. Ardından, İ.S. 300 civarında, insanoğlu denen büyük bir memeli çıkageldi. Kısa bir süre içerisinde, Hawai'de yaşayan kuşların en az yarısının soyu tükendi. Bu durum ilk kez 1982 yılında arkeolojik bir kazı alanında fark edildiğinde, Hawai'nin yerlileri tarafından büyük bir utanç kaynağı olarak addedildi zira halk uzun yıllardan beri, insanlarla, adaların doğası arasındaki uyumlu ilişkinin, Kaptan Cook'un gelmesiyle bozulduğunu ileri sürüyor-

7 Tudge, C., 1996, *The Day Before Yesterday*, Jonathan Cape, Londra; Stringer, C. ve McKie, R., 1996, *African Exodus*, Jonathan Cape, Londra.

du. Hepsini bir araya getirirsek, Polinezyalılar Pasifik'i kolonize ederken, Yeryüzü'ndeki tüm kuş türlerinin yüzde yirmisini yok ettiler.⁸

Avustralya'nın büyük memelilerini silip süpürmek biraz daha fazla vakit aldı. Buna karşın, muhtemelen 60.000 yıl önce Avustralya'ya ilk yerleşimcilerin gelmesinden kısa bir müddet sonra büyük hayvan toplulukları tümüyle kayıplara karıştı – keseli gergedanlar, dev diprotodonlar [bugüne dek yaşamış en büyük keseli], keseli aslanlar, beş tür dev keseli, yedi tür kısa yüzlü kanguru, sekiz tür dev kanguru, iki yüz kiloluk uçamayan bir kuş. Hayatta kalan kanguru türlerinin boyutları bile önemli ölçüde küçüldü. Bu küçülme, ezici bir yırtıcılığa maruz kalan türlerde meydana gelen klasik bir evrimsel tepkidir ve kurbanın daha genç yaşlarda üremeye başlaması yönünde bir baskı oluşturur.

Amerika'da, Avustralya'da ve okyanus adalarında yaşayan hayvan topluluklarının tecrübesiz olduklarını ve insandan korkmadıklarını akıldan çıkarmamak önemlidir. Şayet insanlar doğal yaşamı korumaktan yana olsalardı, bu bilakis çevre korumacılığını daha kolay bir hale getirirdi. Evcilleştirme ya da yarı evcilleştirme basit olurdu. İnsanlar Lord Howe Adaları'na ilk kez ulaştıklarında, adalarda yaşayan el değmemiş hayvan topluluklarına dair yapılan şu tanımı ele alalım. Bu kez sıra dışı bir biçimde, Polinezyalılar'ın adayı tespit edememeleriyle birlikte, ilk yerleşimciler, denizcilikle uğraşan Avrupalılardı.

Gemide seyahat edenlerden biri şöyle yazıyordu: "Aşağı yukarı İngiltere'deki bıldırcın kılavuzu büyüklüğünde, tamamen korkusuzca ve kaygısızca etrafımızda dolaşan tuhaf kahverengi bir kuş vardı; dolayısıyla, bir iki dakika kıpırdamadan durup, istediğimiz kadar kuşu, kısa bir değnekle vurup devirmekten başka yapmamız gereken bir şey yoktu – eğer değneği savurup ıskalasanız ya da vurup öldüremeseniz dahi, kuşlar uçup kaçmak için en ufak bir girişimde bile bulunmuyorlardı... Yanı sıra güvercinler de halihazırda tarif edilen kuşlar gibi evcildi ve yana-

8 Steadman, D. W. 1995. Prehistoric extinctions of Pacific island birds: biodiversity meets zooarchaeology. *Science* 267: 1123-31.

şıp elinizle kapana dek, ağaç dallarında öylece tünüyorlardı..."⁹ Bunun gibi büyük memelilerle dolu bir kıta hayal edin.

Buna karşın atalarımız, Kuzey Amerika'nın yumuşak başlı mamutlarını ya da Güney Amerika'nın saf tembelhayvanlarını evcilleştirmeye ya da çekip çevirmeye çalışmadılar ama yeryüzünden silinip, unutulacakları ölçüde katlettiler. İnsanların panik ve izdiham yaratarak hayvan sürülerini sürekli uçurumdan aşağı düşürmek suretiyle öldürdükleri Kolorado'daki antik bizon katliam alanı Olsen-Chubbock'da, başarılı bir izdihamın ardından hayvanlar öylesine yüksek bir yığın oluşturuyorlardı ki, sadece üstte kalanlar kesiliyor ve sadece etlerinin en iyi kısımları alınıyordu. Ne müthiş çevreciler ama!¹⁰

Koyun Sürüsüne Saldıran Bir Kurt Gibi

Bu ekolojik basiretsizlik salt avcılarla sınırlı değildi. Dünyanın birçok yerinde, basit aletlerle donanmış kadim halkların, ormanlar üzerinde şaşılacak boyutta büyük etkileri vardı. Polinezyalılar, 1.000 yıl içerisinde, balıkçı kanoları için odun, birçok kara kuşu için yiyecek ve otuz denizkuşu türü için üreme alanları sağlayan doğu Pasifik'teki gür otlarla kaplı yemyeşil Paskalya Adası'nı, kıtlık, savaş ve yamyamlığın arttığı ve tomruk yokluğundan yerlerine nakledilemeyen devasa taş heykellerin taş ocaklarında terk edilmiş halde yattığı, ağaçsız, çorak ve kuşların büyük oranda göç ettiği bir otlığa dönüştürdüler. Ürdün'deki Petra, insanların yarattığı baskı altında bir çöle dönüşmeden önce, bir zamanlar gür ormanlarla kaplı, gelişip büyüyen bir şehirdi. Maya imparatorluğu, Yucatan Yarımadası'nı bir çalıhğa çevirerek vahim bir biçimde kendi kendini yaraladı. New Mexico'da bulunan Chaco Kanyonu, gökdelenlerin inşasından önceki en büyük binanın bulunduğu alandı: Binanın 650 odası vardı ve inşasında 200 bin adet devasa çam kiriş kullanılmıştı. Fakat şaşırtıcı bir konumu olan bu bina, İspanyollar çıkıp gelmeden önce

9 Flannery, T., 1994, *The Future Eaters*, Reed, Chatswood, New South Wales.

10 Alvard, M. S., 1994, Conservation by native people: prey choice in a depleted habitat, *Human Nature* 5: 127-54.

terk edildi. Bina, çevresindeki elli mil çapında bir alanda, tek bir çam ağacına dahi rastlanmayan, susuz bir çölün içindeydi. Arkeolojik bulgular, binayı inşa eden Anasazi'nin, odun bulmak için durmadan ilerlemek zorunda olduğunu ve en nihayetinde, gidererek erozyona uğrayıp, kurutulan alana özellikle çam kütüklerini sürüklemek için elli mil uzunluğunda bir yol yaptırdığını ortaya çıkardı. Sonunda Mayalar ellerindeki tomrukları tükettiler ve uygarlıkları son buldu. Orman asla bir daha toparlanamadı.¹¹

Tarih, kabile halklarının çevrelerini aşırı ölçüde sömürmelerini, bir özkısıtlama kültüründen ziyade, teknoloji ya da talebin getirdiği kısıtlamaların frenlediğine ilişkin bulgularla doludur. Hayalperestlerin bizi ikna etmeye çalıştığı gibi, günümüz yerli halklarının çevresel faaliyetleri de pek hoş bir görüntü arz etmemektedir. Kabile halklarının, kaynakları idareli kullanma, sınırlara saygı gösterme ve kendilerine gem vurma konusunda dikkatli davrandıkları ve dini ve ayinsel gözlemler vasıtasıyla bu gayelere aracılık ettiklerine dair iddiaları öne sürmek âdet haline gelmiştir. Richard Nelson, "Bana kalırsa, etnografik kayıtlar, Amerikan yerlileri arasında, yaygın ve gelişmiş bir çevre koruma geleneği, toprak idaresi ve din temelli çevre adabının varlığını destekler... hayatla, derin ve belki de ruhani temelli bir bağ kurmayı yeniden keşfetmeye ihtiyacımız var" diye yazar.¹²

Yağmur ormanlarında yaşayan kabile halklarına ilişkin neredeyse her televizyon programı, bu iddiayı ve sadece yakın geçmişte ve sadece Batı'da, insanların doğa ile ruhsal bir uyum içerisinde yaşama geleneğinden vazgeçtikleri yönünde, bu iddianın doğal olarak beraberinde getirdiği önermeyi tekrarlayıp dururlar. Yalnızca bir örnek vermek gerekirse, bu bölümü yazarken, Ekvator'da yaşayan Hoatzin kuşu ile ilgili bir program izledim ve programı sunan anlatıcının şöyle dediğini duydum: "Gelecekte faydalanmak üzere bir türü korumak, tüm avcı toplulukların anlayıp benimsediği pratik bir felsefedir."

11 Diamond, J., 1991, *The Rise and the Fall of the Third Chimpanzee*, Radius Books, Londra.

12 Nelson, R., 1993, Searching for the lost arrow: physical and spiritual ecology in the hunter's world *The Biophilia Hypothesis* (Yav. Haz. Kellert, S. R. ve Wilson, E. O.) içinde, Island Press, Washington, DC.

Mistisizm, kabile halklarının yaşamında kuşkusuz büyük bir yere sahiptir. Bazı hayvanların uğur getirdiğine inanılır; diğerlerinin de uğursuzluk getirdiğine. Bir av öncesi ya da sonrasında karmaşık törenler düzenlenebilir. Dağların hisleri olduğu farz edilir. Yenilebilir olsalar da bazı canlılar dokunulmazdır. Önemli bir avın öncesinde cinsel ilişkiden kaçınılabilir ya da oruç tutulabilir. Tüm bunlar doğru olabilir ama bunlardan herhangi biri müspet bir sonuç verir mi? Mağrur Glendower, derinlerdeki ruhları çağırabildiğini öne sürdüğünde, Hotspur'un "Ne var ki? Bunu ben ya da herhangi biri de yapabilir; fakat sen onları çağırdığında gelecekler mi acaba?" diye yorumda bulunması gibi.* Dini adab çevrecilikten yana olsa bile, insanlar her zaman idealleri doğrultusunda yaşamazlar. Hristiyanlık erdemli olmayı öğütler fakat pek az Hristiyan günaha bulaşmadan yaşar. Ve dini ayin ve ritüellerin doğal çevrenin korunmasından yana oldukları hallerde bile, maksattan çok tesadüf daha iyi bir açıklama gibi görünmektedir.

Örneğin Quebec'te yaşayan Cree kabilesi, ren geyiklerinin yanık kürek kemikleri üzerindeki yazı ve işaretlerden çıkarılan anlamlar üzerine, avlandıkları bölgeleri dönüşümlü olarak değiştirirler. Yazı ve işaretleri okuyan şaman, ilginç bir biçimde, avcılara, aşırı avlanmadan ötürü av hayvanlarının tükendiği alanlardan uzak durmalarını söyler. Bu kısıtlama uygulanır ve avlanma ortamı eski haline döner. Fakat bir kez daha düşünüldüğünde, böyle bir örneğin ne denli hatalı olduğu ortaya çıkar. Tükenmiş av alanlarından kaçınmak, zaten en bencil ve dolaysız nedenlerden ötürü bile anlamlıdır - buralarda avlanacak hayvan azdır. Şamanın tüm yaptığı, hangi alanların tükenmiş olduğuna dair avcılardan topladığı bilgiyi aktarmaktır. Kemiklerin konuyla bir alakası yoktur; tıpkı bir avukatın kullandığı cıfıllı dil gibi, profesyonellik gereği bir hava yaratmak için bunlara başvurulur.

Şimdiye dek Amazon Yerlileri'nin çevre koruma ahlakını, yerlilerin, aşırı avlanmanın önüne geçmek için avlanma alışkanlıklarına düzenli bir kısıtlama getirdiklerine dair kanıt bulmaya çalışarak, doğrudan test eden dört çalışma yapıldı. Bu hipo-

* Shakespeare'in IV. Henry adlı tiyatro eserinden bir alıntı (ç. n.).

tez, dört çalışmada da kabul görmedi. Ray Hames, Yanomamo ve Ye'kwana avcılarının, avın daha bol olduğu alanlarda daha çok vakit geçirdiklerini bulguladı. Bu alanlar çoğunlukla köyden daha uzakta olduklarından, avcılar, bu avlanma bölgelerine erişmek için genelde tükenmiş alanlardan geçmek zorundadırlar. Şayet doğal çevreyi koruyor olsalardı, yollarının üzerindeki tükenmiş bölgelereden geçtikleri sırada, karşılaştıkları av hayvanlarını göz ardı ederlerdi. Fakat bunu yapmazlar. Yerliler –istisnasız her seferinde– tükenmiş alanlardan geçtikleri sırada, sarf edilen çaba ve cephaneye değecek büyüklükte bir hayvana denk geldikleri müddetçe, peşlerine düşerler.¹³

Michael Alvard, Peru'da yaşayan Piro halkının da aynı avlanma alışkanlıklarına sahip olduğunu bulguladı. Çifte namlulu av tüfekleri (kasabanın rahibi tarafından tedarik edilen), ve ok ve yayları bulunan bu Yerliler, tapirleri, pekarileri, geyikleri, kemirgenleri, örümcek maymunlarını, uluyan maymunları, agutileri [tavşana benzer bir kemirgen] ve ağaç tavuklarını avlarlar. Değerli cephanelerini harcamaktansa, yol üzerindeki küçük bir hayvanı görmezlikten gelmelerine karşın, bu yerliler de, köyün yakınlarındaki tükenmiş alanlarda düzenli bir kısıtlama uygulamaktan tamamen uzaktırlar.¹⁴

William Vickers, Ekvator'da yaşayan Siona-Sekoya halkını on beş yıl boyunca inceleyerek, 1,300 av partisi sırasında öldürülen hayvanların kaydını derledi – Bugüne dek Amazon avcılarının üzerine derlenen en büyük veritabanı. Vickers, avcılarının doğal çevreyi korumadıkları zira buna ihtiyaç duymadıkları sonucuna vardı. Sekoyalar'ın nüfus yoğunluğu bölgesel bir soy tükenişinden fazlasına yol açmak için fazlasıyla düşük ve teknoloji-leri ise fazlasıyla kısıtlıydı. Dini ve geleneksel alışkanlıkları sayesinde değil ama bu anlamdaki çevre koruma uygulamaları sürdürülebilirdi. İyi bir şamanın, avcılara daha az hayvan öldürmelerini söyleyerek değil, büyü yaparak, avlanacak hayvan kıtlığına çare bulması beklenir. Yerli halklar, ancak son yıllarda beyaz

13 Hames, R., 1987. Game conservation or efficient hunting? *The Question of the Commons* (Yay. Haz. McCay, B. ve Acheson, J.) içinde, University of Arizona Press, Tucson.

14 Alvard, Conservation by native peoples, *Human Nature*.

sömürgecilerin ve gelişmenin baskısıyla azalan ormanlarındaki av hayvanlarını koruma gereksinimi üzerine düşünmeye başladılar. Fakat bunu dinsel bir yaklaşımla değil, akıl yürüterek yaptılar. Vickers, çevreyi korumanın bir varoluş/yaradılış ifadesi değil, yeni koşullara verilen akılcı bir tepki olduğunu söyler.¹⁵

Allyn MacLean Stearman, Bolivya'da yaşayan Yuqui halkının katıksız fırsatçılar olduğunu bulguladı. Yuquiler aslında hamile ya da küçük yavrusu olan maymunları öldürmeyi tercih ederler – çünkü bu maymunları yakalamak daha kolaydır ve maymun cenini lezzetli bir yiyecek olarak addedilir. Yerliler yaralı ya da ele geçirilmiş hayvanlara gelişigüzel zulmederler ve göletler ve akıntısız nehirlerde yaşayan tüm balıkları fark gözetmeden öldüren barbasco zehiri* kullanarak avlarlar. Yanı sıra yerliler, olgunlaşmış meyvelerini elde etmek için koca ağaçları kesip, devirmeye razıdırlar (geçmişte, ağaca çıkmaları için ele geçirdikleri köleleri kullanırlardı) ve şimdilerde bu, bazı bölgelerdeki meyve veren ağaçların seyrekleşmesine yol açmıştır.¹⁶

Rousseau'nun izinden giden bu romantikler, Yuquiler'in bir şekilde sapkın olduklarına inanmayı tercih ederler – bunlar iyi değil, kötü Kızılderililerdir. Fakat Stearman bunun daha da tehlikeli bir politika olduğunu söyler. Bu bakış açısı, Kızılderililerin toprak/yerleşim hakkının, bir tür ekolojik ahlak testinden geçmelerine bağlı olduğu yönünde bir gözdağıdır ve bu hiçbirinin geçmek zorunda olduğu bir test değildir. Yerli halklar hareketinin liderlerinden biri olan Nicanor Gonzalez, "Bizler doğa âşıkları değiliz. Yerli gruplar, geleneksel sözcük dağarcıklarına çevre koruma ve ekoloji kavramlarını hiçbir zaman dahil etmemişler" der.¹⁷

Kayapo Kızılderilileri vakası özellikle çarpıcıdır. Rousseaucu romantikler, Orta Breziya'da yaşayan bu halkı, aydınlanmış orman koruyucuları olarak değerlendirdiler. Kayapolar'ın,

15 Vickers, W. T., 1994, From opportunism to nascent conservation, The case of the Siona-Secoya, *Human Nature* 5: 307-37.

* Güney Amerika'da yetişen barbasco bitkisinin kökünden elde edilen reçine kıvamında bir zehir (ç. n.).

16 Stearman, A.M., 1994, 'Only slaves climb trees' revisiting the myth of the ecologically noble savage in Amazonia, *Human Nature* 5: 339-57.

17 Agy'de alıntılanmıştır.

ormanlarda ve otlaklarda av hayvanları ve diğer değerli türlerin barınması için apetes diye tabir edilen arazi parçalarını koruma altına almakla kalmayıp, bunları yarattıklarına inanılıyordu. Bu rivayetin sağlamlığı üzerine, Menkragnoti adı verilen 20,000 mil karelik bir alan Kayapolar'a bağışlandı. Pop yıldızı Sting, alanın tesis edilmesine yönlilik olarak yerlilere 2 milyon ABD Doları verdi. Kayapolar, birkaç yıl içerisinde arazi ruhsatlarını, hevesle, altın madencilerine ve odunculara satmaya giriştiler.

Değerlere Sahip Çıkma Çağrısı

Amacım Kızılderilileri kınamak değil. Günlük ihtiyaçlarım için muazzam miktarda fosil yakıt ve hammaddeye bağımlı halde, konforlu evimde oturduğum yerden ahkâm keserek, gereksinimlerini satın almak için nakit karşılığı biraz ucuz tomruk satmaya ihtiyaç duydu diye bir Kızılderili hakkında nezaketsizce düşünmek ucuz ve ikiyüzlü bir yaklaşım olurdu. Bir Kızılderili, sırf yaşadığı maddi yokluklar nedeniyle bile çevresinin doğal geçmişine dair, benim asla aşık atamayacağım kadar geniş bir bilgi hazinesiyle donanmıştır: Bu çevrenin yarattığı tehlikeleri, fırsatları, tedavi edici özellikleri, mevsimleri ve belirtileri bilir. Kızılderili, bana kıyasla, akla gelebilecek her yönden daha iyi bir çevrecidir. Gezegen üzerinde daha az ve daha doğal bir etki bırakır. Fakat bu, bir tür ruhani ve özünde var olan ekolojik bir erdeme sahip olduğundan değil, Kızılderilin'in içinde bulunduğu ekonomik ve teknolojik kısıtlamalardan kaynaklanır. Kızılderilin'in eline çevreyi yok edecek vasıtaları verirseniz, bunları benim kadar düşünmeden –ve muhtemelen daha büyük bir randımanla – kullanacaktır.

Peki neden çevreyi yok ediyoruz? Bunun aşına olduğumuz bir yanıt vardır. Çevre yıkımına, bir nevi mahkûmun ikilemi yol açar; buradaki istisna, ikilemin, iki değil birçok oyuncu tarafından oynanmasıdır. Mahkûmun ikilemiyle ilgili sorun, iki bencil bireyin, çoğunluğun iyiliği için işbirliği yapmalarını ve diğerinin pahasına çıkar sağlamanın cazibesinden kaçınmalarını sağlayabilmektir. Çevrecilik de bundan farksız bir meseledir – bencil bi-

reyin, daha düşünceli vatandaşların pahasına hava kirliliği, atık ve tükenmiş kaynak yaratmasının önüne nasıl geçilir. Birileri her kısıtlama uyguladığında, sadece daha düşüncesizce hareket eden bir türdeşinin ekmeğine yağ sürmüş olur. Tıpkı mahkûmun ikileminde olduğu gibi, benim sakınmam, sizin clinize geçen fırsattır, fakat bu kez oyunu oynamak daha da zor hale gelir; zira burada iki değil birçok oyuncu söz konusudur.

Çevrecilerin tekrar tekrar ve tepkisel bir biçimde insan doğasının (ya da çevrecilerin tercih ettiği ifadeyle insan değerlerinin) değişmesi yönünde çağrıda bulunmalarına şaşmamak lazımdır. İyi olmamız yönündeki ikna edici çağrılarla içgüdüsel ben-cillüğümüzden feragat edilebileceğine dair safça hayal kuran bu insanlar –Yedinci Bölüm’de ele aldığımız gibi, iyi olma yönündeki ikna edici çağrılar bizzat güçlü bir insani içgüdüdür– hayatlarımızı yeni bir dizi daha iyi değeri benimseyerek yaşamamızı talep ederler. Çevreciler, bu bin yıllık yakarışı daha inandırıcı hale getirmek için, “vahşi” atalarımızın nasıl doğal bir biçimde ekolojik erdemle sahip olduklarına işaret ederler. Rousseau gibi onlar da, açgözlülüğün, kapitalizm ve teknoloji ile birlikte daha dinic icat edildiğini farz ederek, bu dürtünün varlığını yadsıyıp, doğa ile ruhani bir uyumun yeni baştan icat edilmesi çağrısı yaparlar.

Buna karşın, kesin olan bir sonuç varsa o da, türümüzde içgüdüsel bir çevre ahlakı –öz kısıtlamayı/tüketim hırslarımıza gem vurmaya geliştirmeye ve öğretmeye dönük kalıtsal bir eğilim– olmadıdır. Dolayısıyla çevre ahlakı, insan doğası ile uyum göstererek değil, insan doğasına rağmen öğretilmelidir. Bu ahlak doğamızda mevcut değildir. Bunu zaten hepimiz biliyorduk, öyle değil mi? Yine de kalbimizde bir yerlerde, doğru ilahileri ve efsunlu sözcükleri okuyup fısıldayan, çevreci bir soylu vahşi bulma umudumuzu sürdürürüz. O soylu vahşiyi orada bulamazsınız. Bobbi Low ve Joel Heinen’in ifade ettikleri gibi, “Çevre koruma yönetimine dair bireysel ve akraba çıkarlarının yokluğunda, genelleştirilmiş ve yaygın grup çıkarlarına dayanan çevreci felsefeler başarısız olmaya mahkûmdurlar. Yanılmış olmayı çok isterdik, ama galiba yanılmıyoruz.”¹⁸

18 Low, B. S. ve Heinen, J. T., 1993, *Population resources and environment, Population and Environment* 13: 7-41

Fakat cesaretinizi yitirmeyin! Ne de olsa mahkûmun ikileminin, insan bencilliğinin tipik gerekçesi değil, bilakis aksi olduğu anlaşılmıştır. Art arda ve seçicilikle oynandığında, oyun daima iyi vatandaşın yanadır. Kısasa-kıyas, Pavlov ve sıkı-ama-adil gibi iyi niyetli stratejiler, kötü niyetli stratejilere üstünlük sağlar. Belki de oyun kuramı, çevrecinin ikileminin de yardımına koşabilir. Belki de kuram, doğayı çıkarları için sömürenleri, altın yumurtlayan tavuğu kesmekten alıkoymanın bir yolunu bulabilir.

ON İKİNCİ BÖLÜM

MÜLKİYETİN GÜCÜ

Hükümetlerin kusurlu olduğu görülür

Bir arazi parçasını parselleyip, etrafını çeviren ilk adamın “Burası benim” dediği ve insanların, kendisinin sivil toplumun gerçek kurucusu olduğuna inanacak kadar budala olduklarını fark ettiği sanılır. Şayet birileri, ordugâhı kaldırıp, hendekleri doldurarak, yurttaşlarına “Bu sahtekârı dinlemekten kaçının. Eğer dünyanın nimetlerinin herkese ait olduğunu ve dünyanın da kimseye ait olmadığını unutursanız, yitip gidersiniz!” diye haykırmış olsaydı, acaba insan ırkı kaç savaş ve cinayetten; ne kadar acı ve dehşetten sakınmış olurdu?

Jean Jacques Rousseau, *A Discourse on Inequality*
(*İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı ve*
Temelleri Üzerine), 1755

Bir adama çıplak bir kaya parçasının mülkiyet garantisini verirseniz, onu bir bahçeye dönüştürecektir; bu adama bir bahçeyi dokuz yıllığına kiralarsanız, bahçeyi çöle dönüştürecektir... Mülkiyetin büyü-sü kumu altına dönüştürür.

Arthur Young, *Travels*, 1787¹

¹ Brubaker, E.’nin *Property Rights in the Defence of Nature* adlı eserinde alıntılanmıştır. 1995. Earthscan, Londra.

Maine eyaletinin parçalanmış, girintili çıkıntılı kayalıklardan oluşan kıyı şeridi, ıstakozlar için idealdir. Çok sayıda ıstakoz, derin, soğuk su körfezlerine ve kıyıların açıklarına akın eder. ıstakozlar, yüzlerce yıldan beri, Boston ve New York'un zengin kesimine bir lezzet olarak sunulmak üzere tuzağa düşürülüp avlandı. Prensipte, herhangi biri ıstakoz avcısı olabilir. Avlanma ruhsatı ucuzdur ve eyaletten kolayca edinilebilir. Dolayısıyla avcılığa başlamak için pek az yasal engel vardır. Üreme sezonundaki dişileri ya da belli bir büyüklüğe erişmemiş ıstakozları öldürmediği sürece, her bir avcının yakalayabileceği ıstakoz sayısına herhangi bir sınırlama getirilmemiştir. Elde edilen kâr tatminkârdır ve kullanılan teçhizat nispeten basittir.

Diğer bir deyişle bir çevre felaketi için gerekli tüm unsurlar mevcuttur. ıstakoz stoku baskıya dayanamadığında ve tükenme sınırına dayandığında bile, malum mahkûmun ikilemi gerekçesinden ötürü, yeni bir balık avcısının çabasını arttırması her zaman onun çıkarına olacaktır zira o arttırmazsa, bir başkası arttıracaktır. Buna karşın, Maine'deki ıstakoz avcılarının sayısı en azından yakın geçmişe kadar artıyordu. Bu avcılar, aşırı avlanma yoluna gitmediler ve elli yıl boyunca, kabaca aynı miktarda (yılda 7-10 bin ton) ıstakoz yakaladılar. Avcılar nasıl oldu da bir felaketin önüne geçtiler?

Bunun yanıtı iki kelimede yatar: Mülkiyet hakları. Daha önce ele aldığımız gibi, yasal ilkeye göre, herhangi biri, herhangi bir yerde ıstakoz avlayabilir. Avlanma zeminleri özel mülk değildir. Pratikte, kendi avlanma işinizi kurmadan önce iki kere düşünmeniz şiddetle tavsiye edilir. Tüm kıyı şeridi, bir dizi bölgeye ayrılmıştır ve bunların her biri belirli bir "liman çetesine aittir". Birilerinin şamandıralara bağlamış olduğu ıstakoz tuzaklarını çözüp çıkarmak yasadışı olsa da, bu, herhangi bir iş-

galcinin başına sürekli gelir. Yasal sınırlamalar olmamasına karşın, her balıkçı kıyıdaki sınır işaretlerine bakarak, kendisinin ve diğer çete üyelerinin tuzak kurmaya tam olarak nerede son vereceklerini bilir. Bölgeler o denli kesin sınırlarla belirlenmiştir ki, mevcut ıstakoz avcılarının dikkatlice sorgulanmasıyla, bu bölgelerin haritası çıkartılabilir.

Tüm çete, bölgelerin müşterek sahibidir; bireye ait özel mülk yoktur. Şayet olsaydı sistem işlerliğini yitirirdi zira ıstakozlar farklı mevsimlerde ortalıkta dolanırlar ve bir kişinin idare edebileceği kadar küçük bir bölge, güvenilir bir ıstakoz kaynağı olamayacak kadar küçük kalırdı. Bunun yerine, çete üyeleri farklı sezonlarda, tuzaklarını müşterek avlanma alanının farklı yerlerine kurarlar ki bu da 300 kilometrekarelik bir alanı kapsayabilir.

Fakat 1920'lerden bu yana, büyüyen nüfusun ve yeni gelişen teknolojinin dayatmasıyla, bu çete bölgelerinin krokilerinin çıkarılmasında tedrici bir değişikliğe gidilmiştir; böylece bölge sınırları boyunca ceza görmeden, fütursuzca dolaşmak daha kolay hale gelmiştir. Şimdilerde birçok bölgenin sadece merkeze yakın noktaları korunmaktadır; merkezin dışında kalan alanlar ise herkese açıktır. Bu "çekirdek bölgelerde" daha küçük ve daha az sayıda ıstakoz bulunur ve buralarda avlananlar daha az para kazanır: Dış alanlarda yılda kazanılan 22 bin Amerikan Doları'na kıyasla, merkezde 16 bin Amerikan Doları. Diğer bir ifadeyle, çekirdek bölgeler erişime açık balıkçılık alanları haline gelmekte ve erişime açık tüm balık avlama yatakları gibi, aşırı avlanma belirtileri göstermektedir.

Buna karşın, Maine'deki ıstakoz avcılığı hikâyesinin sıra dışı yanı, avcılığın kötüye gidiyor olması değil, fakat şimdiye dek cyaletin baskı, kural ve düzenlemeleri ve bireye ait özel mülkiyet (müşterek mülkiyet olsa da) olmadan gayet güzel yürütülüyor olmasıdır.²

2 Acheson, J., 1987, *The lobster fields revisited, The Question of the Commons* (Yay. Haz. McCay, B. ve Acheson, J.) içinde, University of Arizona Press, Tucson.

Halkın Hakları

Peki neden böyle? Geçen bölümde ekolojik ahlak olmadığına dair iç karartıcı bir mesaj vardı; öyle ki artık soylu vahşinin çevreciliği Rousseau'nun hayalinin ötesinde var olan bir kavram değildir. Buna karşın Maine'deki istakoz avcıları kolektif faydayı gerçekten de sürdürebilmektedirler. Anlaşılan o ki, burada aydınlatılması gereken bir tezat var.

Birçok insan arasında oynanan mahkûmun ikilemi "ortak mülkiyet trajedisi" olarak bilinir. Clovis insanları, mamutların kökünü kazımaya girişmişken, sorumluluk hissiyle davranmanın nasıl bir budalalık olduğunu düşünsenize. Eğer biri çıkıp da "Hayır, bu dişi mamutu öldürmeyeceğim çünkü bir yavrusu var ve üreyip, soyunu devam ettirmesinc engel olmam" deseydi, ardından avlanmak üzere çıkıp gelen bir diğer yerlinin farklı düşünmeyeceğini nasıl bilebilirdi? Kendi ailesinden esirgediği eti bir başkası ailesine götürürken, kendisinden yiyecek bekleyen aç ailesinin yanına eli boş dönmesi ne kadar ahmakça bir davranış olurdu? Bir tarafın işbirliği (yani kısıtlama) yapması, diğer taraf için bir fırsattır. Akılcı bir birey gezegendeki son mamutu bile öldürürdü –öyle de yapmıştır zaten– zira eğer kendi öldürmezse bir başkasının öldüreceğini bilirdi.

Altıncı bölümde bahsettiğimiz, örneğin deniz fenerinin inşası için kimin para ödeyeceği gibi, kamu mallarının sağlanması sorununun tam bir ayna yansıması olan bu basit ikilem asırlardan bu yana bilinmektedir fakat bunu 1954 yılında matematiksel terimlerle ilk ifade eden, Scott Gordon adında, balık avlanma yatakları üzerine kafa yoran bir ekonomistti. Şöyle yazar Gordon:

Herkesin malı, kimsenin malı değildir. Herkesin kullanımına açık bir varlığa/mala kimse değer vermez çünkü bu varlığın kullanıma uygun bir zamanını kollayacak denli düşüncesizce ve rahat davranan biri, o arada bir başkasının malı götürdüğünü anlayacaktır. Sığır çobanının ardında bıraktığı bir tutam otun çoban açısından bir kıymeti yoktur zira ertesi gün orada kalan ot bir başka hayvan tarafından yenilebilir; toprağın altın-

da kalan petrol, sondajcı için değersizdir, zira bir başka meslektaşısı meşru bir biçimde oradaki petrole sahip olabilir; denizdeki balıklar da balık avcısı için değersizdir çünkü şayet bugün avlanmazlarsa, yarım orada o balıkların kendisini bekleyeceklerinin garantisi yoktur.³

Gordon, yanıtın, kaynakları özelleştirip ya da kamulaştırıp, istismarının denetlenmesinde yattığını söyler. Fiili olarak, sadece kamulaştırmaya yönelik eylem planı balık avlanma yatakları için akılcıydı.

On dört yıl sonra, Garret Hardin adında otoriter bir biyolog, nüfus artışı üzerine bir konferans hazırlığı içindeyken bu fikri yeniden keşfederek, bunu "ortak mülkiyet trajedisi" diye adlandırdı ve bu terim böylece yerleşti. Hardin'in amacı sorunu çözmeye çalışmak değil, üreme hakkının kısıtlanmasının gerekliliği üzerine tartışmaktı. Hardin "Baskı, günümüzde birçok liberale göre berbat bir kelimedir fakat bu sonsuza dek böyle olmak zorunda değildir" diye yazar. Hardin görüşünü açıklamak için, etrafı çevrilmiş arazilere kıyasla, aşırı otlatmadan ötürü mahvolup gittiğine inanılan ortak otlakları örnek verir.

Akılcı bir çoban, izlemesi gereken tek mantıklı yolun, sürüsüne bir başka hayvan eklemek olduğu neticesine varır. Ve sonra bir hayvan daha, ve bir tane daha... Fakat ortak otlağı paylaşan her bir akılcı çobanın vardığı sonuç da zaten budur. Trajedi de burada yatar. Herkesin telaşla varınaya çalıştığı hedef yıkımdır ve ortak alanların özgürce kullanımına inanan bir toplumda, her birey çıkarına en uygun yolu izler. Ortak bir mülkiyette özgürce davranmak herkesi felakete sürükler.⁴

Kavram olarak bu doğrudur: Herkesin kullanımına açık olan şeyler, beleşçiliğe karşı son derece savunmasızdır. Sorun, Hardin'in ortak otlak konusunda yanıltıcı olmasıydı. Ortaçağdaki ortak otlaklar, herkesin kullanımına açık olup, felaket yaşa-

3 Gordon, H. S., 1954, The economic theory of a common-property resource: the fishery, *Journal of Political Economy* 62: 124-42.

4 Hardin, G., 1968, The tragedy of the commons. *Science* 162: 1243-8.

yan yerler değillerdi. Buralar, tıpkı Maine'deki istakoz yatakları gibi, titizlikle denetlenen müşterek mülkiyetlerdi. Yazılı hakların nispeten az olduğu ve ortak alanlarda kimin otlatma ya da üzerlerindeki ağaçları kesme hakkına sahip olduğuna dair pek fazla açık kuralın olmadığı doğrudur. Bu alanlar, yabancılarla, herkesin kullanımına açık yer izlenimi uyandırıyor. Fakat büyükbaş hayvanımızı hep birlikte otlatan sürünün arasına karıştırmaya kalkarsanız, çok geçmeden yazılı olmayan kuralları keşfederdiniz.

Fiili olarak, ortaçağ İngilteresi'nin müşterek alanları, bir örümcek ağı gibi karmaşık ve çok sıkı korunan mülkiyet haklarıyla örülüydü ve bu haklar, halkın hakkına karışmamak koşuluyla müşterek alanın mülkiyetini elinde bulunduran tımar sahibinin güya koruyucu şemsiyesi altındaydı. Bunlar otlatma, odun kesme, tezek toplama, meşe palamudu yemeleri için domuzları dışarıya çıkarma, balık yakalama ya da çakıl, kum veya taş toplama haklarıydı. Ve bu haklar bireylerin özel mülkiyetiydi. Tımar sistemi çökmeye yüz tuttukça ortak alanlar aslında bu hakları ellerinde bulunduranların müşterek mülkiyeti altına girdi ve bu haklar çevirme* diye bilinen süreçte feshedildi, değiştirildi ve ayaklar altında ezildi. Fakat ortak alanlar asla herkese açık/bedava değildi.⁵

Bugün dahi, İngiltere'nin kuzeyindeki Pennine bozkırlarının birçoğu "sınırlama/sınır koyma" diye bilinen geleneksel ortaçağ kuralını muhafaza eder. Bozkırda otlatılan her koyun dilettiği yere gitmekte özgürdür fakat çoban sürüye koyun eklemekte özgür değildir. Çoban, her biri kendisine tek bir dişi koyunu otlatma yetkisi veren belli sayıda "sınırlama"yı elinde bulundurur ve koyunun söz konusu bozkırda doğmuş olması ve hali hazırda oradaki bir sürüye "yerleştirilmiş" olması gerekir (yerleştirilmiş bir dişi koyun, yerini bilir ve yıl boyunca aynı noktadan kısa mesafeler boyunca uzaklaşır; yerleştirilmemiş bir dişi koyun başıboş dolaşır). Teorik olarak, sınırlamaların sayısı bozkır-

* İngiltere'de, ortaçağda, toprakların etrafını çitlerle çevirerek özel mülkiyet haline getirme akımı (ç. n.)

5 'Commons'. Booklet produced by the Country Landowner's Association, Ekim 1992. No. 16/92.

da aşırı otlatma olmadığından emin olmak için hesaplanır. Ortaçağda, köylere ait çoğu ortak alan bu şekilde sınırlandı. Artık sınırlamalar tümüyle metalaştırıldığından ve para ile alınıp satılmaya tabi olduklarından, İngiliz ortak alanları aslında kısmen özelleştirilmiş toplumsal mülklerdir. Eski İngiltere'deki ormanlarındaki ağaçlıklar için de hemen hemen aynısı söz konusu olmuştur: Odun kesme hakkı özel mülktü. İngiliz ormancılığı tarihçisi Oliver Rackham şöyle demiştir: "Halk budala değildir ve Hardin sorununun gayet farkındadır; halk, trajedinin yaklaştığını görerek bundan kaçınmak için eyleme geçer; herhangi bir hissedarın aşırı sömürüsünü engellemek için kural ve düzenlemeler kaleme alırlar. İngiltere'deki ortak alanlara ilişkin mahkeme tutanakları, bu tür düzenlemelerin var olduğunu ve değişen koşullara uydurmak üzere güncellenebileceklerini açıkça ortaya koyar."⁶

Dolayısıyla, sırf müşterek mülktür diye, orada bir "ortak mülkiyet trajedisi" yaşanacağını ileri sürmek abestir. Müşterek mülk ve erişime ve herkesin bedava kullanımına açık alanlar birbirlerinden çok farklıdır. Çevirme öncesindeki, herkese açık, gerçekten eşitlikçi eski İngiliz ortak alanları nostaljik bir söylenmeden ibarettir. Görünen o ki Hardin bunun farkında değildi ve yazdıkları gerçeklere değil, kurama dayalıydı.⁷

Kamulaştırıcılardan Sakının

Bu karışıklığın ortadan kalkmasıyla birlikte, eğitilmiş ekonomistler olma iddiasından tümüyle uzak yerel halkın, her türden ortak alan sorunu ile, akılcı, erdemli ve sürdürülebilir yöntemlerle kolayca ve sık sık başa çıkılabildiği bariz hale gelir. Bunun aksine, çoğu kez son derece eğitilmiş uzmanların, ortak alan yönetimine ilişkin akılcı düzenlemeleri yürürlükten kaldırdığı, tah-

6 Townsend, R. ve Wilson, J. A., 1987. İçinde: *The Question of the Commons* (Yay. Haz. McCay ve Acheson), Agy., Oliver Rackham'ın yazar ile yaptığı yazışma.

7 Hardin'in hakkını teslim etmek için şunu belirtmek isterim ki, Hardin sonradan, orijinal makalesinde, daha doğru olan "denetimsiz ortak alanlar" ifadesini kullanması gerektiğini kabul etmiştir.

rip edip zarar verdiği de barizdir. Siyaset bilimci Elinor Ostrom, yıllardan bu yana iyi idare edilmiş ortak alanlara dair örnekler toplamaktadır. Örneğin Ostrom Japonya ve İsviçre’de, titizlikle bakılan ama buna karşın yüzyıllardır toplumsal mülk olan ormanlara denk gelmiştir.

Türkiye’nin sahillerinde, Alanya yakınlarında, iç kıyı balıkçılığı gelişmektedir. 1970’lerde, yerel balıkçılar her zamanki aşırı avlanma, çatışma ve kıtlık tuzağına düştüler. Fakat ardından bir dizi ustaca tasarlanmış ve karmaşık kurallar geliştirerek, ehliyet sahibi balıkçılar arasında kura çekip, bilinen her balıkçılık yatağını, sezon boyunca dönüşümlü olarak el değiştirecek şekilde tahsis ettiler. Hükümet bu sistemi hukuken tanıyıp, onaylasa da, yaptırım bizzat balıkçılar tarafından yürürlüğe sokuldu. Artık buradaki balıkçılık sürdürülebilir haldedir.

İspanya’nın Valencia şehri yakınlarındaki Turia Nehri’nin suları, en az 550 yıl geriye ve olasılıkla daha da eski bir zamana dayanan bir düzenleme ile 15.000’den fazla çiftçi arasında paylaştırılmıştır. Sırası gelen her bir çiftçi, dağıtım kanalından ihtiyacı kadar suyu, bir damlasını dahi ziyan etmeden alır. Kanalin üst ve alt tarafındaki komşularının dikkatli gözleri, çiftçiyi hile yapmaktan caydırır. Şayet komşuların bir şikâyeti varsa, perşembe günleri, Valencia Katedrali’nin Havari kapısında bir araya gelen ve *Tribunal de las Aguas* olarak anılan heyete iletebilirler. 1400’lere kadar geçmişe dayanan kayıtlar, hileye nadiyen rastlandığını ortaya koyar. Valencia’nın *huerta* [çeşitli meyve ağaçları ve bitkilerin bir arada bulunduğu verimli bahçeler] bölgesi verimlidir ve burada yılda iki mahsül yetiştirilir. Bölge, bu sistemi ve kuralları hiç değişikliğe uğramadan New Mexico eyaletine ihraç etmiştir ve buradaki özerk sulama sistemleri bugüne değin gelişme göstermiştir.⁸

1920’lerde, insan yiyen birkaç kaplanın macerası sayesinde meşhur olan Kuzey Hindistan’ın Kumaon bölgesindeki dağlık Almora’da, ortak alanların kamulaştırılmasının, açık erişim tra-

8 Ostrom, E., 1990, *Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action*, Cambridge University Press, Cambridge; Brown, D. W., 1994, *When Strangers Cooperate: Using Social Conventions to Govern Ourselves*, The Free Press, New York.

jedisini çözmekten çok nasıl yarattığına dair mükemmel bir örnek vardı. 1850'lerde, İngiliz hükümeti bölgedeki tüm ormanlık alanların üzerinde mutlak haklar ilan etti; böylelikle, aslında hükümet arazileri kamulaştırmış oldu. Amaç, hükümetin ormanlardan hasılat elde etmesiydi ve bu, görünürde yerel halkın yararınaydı. Bu, Almora'ya özgü bir durum değildi ve sömürge hükümetinin Hindistan'ın dört bir yanındaki standart uygulamasıydı. Hükümet, izinsiz girişleri, ağaç kesmeyi, hayvan otlatmayı ve ateş yakmayı yasakladı. Köylüler giderek saldırganlaşarak direnmeye başladılar. Halk ilk defa ormana karşı sorumsuzca davranmıştı çünkü orası artık kendilerine ait bir yer değildi. Bir ortak mülkiyet trajedisi yaratılmış oldu.

1921 yılına gelindiğinde, sorun o denli şiddetli bir hal almıştı ki, hükümet bir Orman İhtilaf Komitesi kurdu ve komite Van Panchayat Kanunu altında ormanların bir kısmını yeniden halkın müşterek kullanımına açtı. Herhangi iki ya da daha fazla köylü, hükümetin mülkiyeti altındaki ormanlık alanlardan bir Panchayat (ya da halk ormanı) kurmak için bölgenin yardımcı delegesine başvurabiliyordu. Panchayat konseyi ormanı yangınlardan, izinsiz girenlerden, ağaçları kesenlerden koruma, tarımsal geliştirme ve her yıl ormanın yüzde yirmisini otlatmaya kapama görevlerini üstlendi. Almora'da 1990 yılında altı Panchayat ormanında yapılan bir araştırmaya göre bu ormanlardan üçü iyi, üçü de kötü yönetilmişti. İyi yönetilen üç ormandaki köylüler, ağaçlık alanlarını gözetim altında tutmakta ve kurallara uymayanlara ceza kesmekte etkili oldular. Bunlar, halen devlete ait ormanları yöneten merkezi bürokrasiye kıyasla çok daha başarılı oldular.⁹

Aynı olguya ilişkin bir diğer iyi örneğe Kuzey Kenya'da rastlanabilir. Turkana Cölü yakınındaki Turkwell Nehri boyunca yerleşik Turkana halkı, bir zamanlar keçilerini, nehir kıyısındaki akasya ağaçlarından düşen tohum kabuklarıyla besliyordu. Dışarıdan bakıldığında bu, herkesin bedava faydalanabileceği bir olanak gibi gözüküyordu: tüm sığırtmaçlar tüm ağaçları kullanıyorlardı. Fakat aslında burası, herkese bedava bir açık erişim alanı değil, titizlikle düzenlenmiş bir özel (müşterek) mülk-

9 Ostrom, E., Gardner, R. ve Walker, J., 1993, *Rules, Games and Commonpool Resources*, Princeton University Press, Princeton.

tü. Şayet herhangi biri, ilk etapta bir yaşlılar komitesinden izin almadan hayvanlarını belli bir ağaç topluluğunun bulunduğu alanda otlatmaya çalışırsa, sopalarla kovalanarak oradan kovulma ve aynı suçu ikinci kez işlerse öldürülme tehlikesini göze almış oluyordu. Ardından hükümet, yaşanan bir kuraklık sırasında, Turkwell ağaçlarından otlatılmaya dair bir düzenleme getirmek üzere müdahale etti. Böylece keçi çobanlarının, gerçek bir herkese bedava olanağıyla karşı karşıya kaldıkları yeni bir durum ortaya çıktı; ağaçlar yaşlıların değil hükümetin mülkiyetine geçti. Tahmin edilebileceği gibi ağaçlar trajik bir biçimde aşırı otlatılmaya kurban gittiler. Buna rağmen, garip bir biçimde, çevreciler arasında özel mülke karşı önyargı öylesine güçlüdür ki, bu vakayı aktaran uzman, kamulaştırmaya değil, özelleştirmeye karşı bir iddia ortaya koymaya çalışmıştır.¹⁰

*Leviathan'ın Trajedisi**

Hardin'in vasiyeti, devlet marifetiyle baskıyı ıslah etmektir. Bu, belirgin bir biçimde Hobbesvari bir zaferdir. Hobbes, tebaları arasında işbirliğini zorunlu kılmak için, mutlak egemen bir gücün tek yol olduğunu ileri sürmüş ve şunları yazmıştır: "Ve kılıçlar olmadan yapılan akitler sadece laftan ibarettir ve insanoğlunu güvence altına alma gücünden yoksundurlar." Gerçek ya da kurgusal, ortak mülkiyet trajedilerine yönclik olarak 1970'lerde öngörülen tek çözüm, devlet tarafından kamulaştırma yapılmasıydı. Hardin'in mantığı gerçeğe verimsiz diye lanetlenen müşterek mülkiyet, dünyanın dört bir yanında, hükümetlerin etki alanlarının büyümesinin bir bahanesi haline geldi. 1973 yılında bir ekonomistin timsah gözyaşları dökerek söylediği gibi, "Şayet ortak mülkiyet trajedisinin önüne geçebilirsek, bu sadece acı bir biçimde Leviathan'a başvurmakla olacaktır."¹¹

10 Monbiot, G., 1994. The tragedy of enclosure, *Scientific American*, Ocak, 1994: 140.

* Thomas Hobbes tarafından kaleme alınan *Leviathan: Bir Din ve Dünya Devletinin İçeriği, Biçimi ve Kudreti* başlıklı kitaba atfen. Leviathan muazzam büyüklükte, efsanevi bir deniz canavarıdır ve kitabın başlığının da esin kaynağıdır (ç. n.).

11 Ophuls, W., 1973, *Leviathan or oblivion. Towards a Steady-state Economy* (Yay. Haz. Daly, H. E.) içinde, Freeman, San Francisco.

Bu reçete felaketin daniskasıydı. Leviathan, daha önce mülkiyet trajedisi yaşanmayan yerlerde bu trajediyi yaratır. Afrika'daki vahşi yaşamı düşünün. Sömürge idaresindeyken ve 1960 ve 70'lerdeki bağımsızlık ilanlarının ardından, kıtanın dört bir yanındaki ülkeler, bu müşterek kaynakların "kaçak avcılarca" yok edilmesini önlemenin başka bir yolu olmadığını öne sürerek av hayvanlarını kamulaştırdılar. Sonuçta köylüler, hükümetin sahibi olduğu filler ve bufaloların yarattığı rekabet ve hasarla karşı karşıya kaldılar ve artık bir et ya da gelir kaynağı olarak özendirici tarafları kalmadığından bu hayvanlara bakmadılar. Kenya Vahşi Yaşam Hizmetleri'nin başında bulunan David Western, "Batı'nın aşırı duygusallığı ne ölçüde tutkuluysa, Afrikalı çiftçinin fillere karşı duyduğu nefret de o ölçüde içgüdüsel" der. Afrika fillerinin, gergedanlarının ve diğer hayvanların azalması, kamulaştırmanın yarattığı bir ortak mülkiyet trajedisidir. Eğlenme amaçlı avcılarının, hayvan avlama hakkı için köy komitelerine teklif verdiği Zimbabwe'deki Kampateşi programı gibi vahşi yaşam alanlarında yasal mülkiyet hakkının tekrar özelleştirilerek topluluklara tanındığı yerlerde, bu durumun büyük ölçüde tersine döndüğü gerçeği bunun kanıtıdır. Köylüler, arazilerindeki değerlenmiş av hayvanlarına karşı tutumlarını hemen değiştirirler. Zimbabwe, arazi sahiplerine vahşi yaşam alanlarında yasal mülkiyet hakkı tanıdığından bu yana, vahşi yaşam için ayrılan özel arazilerin yüzölçümü 17,000'den 33,000 kilometrekareye çıkmıştır.¹²

Asya'da, sulama sistemlerinin hükümetin iyi niyetli girişimleri sonucunda gördüğü hasar daha da çarpıcıdır. Nepal'deki sulama sistemleri genelde memba sahipleri ile akarsuyun akış yönünde, aşağıda kalan arazi sahiplerinin arasında hassas bir pazarlığı içerir. Akarsuyun yukarısındaki kullanıcılar, pirinç gibi çok sulama gerektiren mahsüller için suyu ziyan ederek ya da salt müsrif davranarak, mevcut su stokunu tüketip, akıntı yönündeki komşularını susuz bırakabilirler. Fakat genelde, tamamen çıkara dayalı nedenlerden ötürü yukarıdakiler daha cömerttirler. Saptırma bentli barajları idare etmek zor bir iştir; aşağıdaki

12 Bonner, R., 1993, *At the Hand of Man*, Knopf, New York; Sugg, I. ve Kreuter, U.P. 1994, *Elephants and Ivory: Lessons from the Trade Ban*, Institute of Economic Affairs, Londra.

kullanıcılar, sudan hak ettikleri ölçüde pay elde etme karşılığında işçi olarak çalışırlar. Dolayısıyla hükümet, Kamala'daki gibi kalıcı bir bent barajı inşa etmek için devreye girdiğinde, bunun yol açtığı tek şey mevcut bir anlaşmayı alt üst edip, yukarıdaki kullanıcıların iyi komşular olma ihtiyacını ortadan kaldırmak ve alttaki kullanıcılara ulaşan suyun miktarını azaltmak oldu. Proje büyük bir fiyaskoyla sonuçlandı. Bunun aksine, hükümetin Pithuwa gibi, suyun aşağısındaki nehir kolu kanallarından bazılarının inşasına yardım ettiği yerlerde, suyu dağıtan özerk komitelerden oluşan verimli bir sistem yaratmak üzere kullanıcılar bir araya geldiler ve sulama yapılan alan iki katına çıktı.

Genel olarak, kamu sektörünce idare edilen Nepal sulama sistemleri, çiftçiler tarafından idare edilen sistemlere kıyasla ortalama olarak yüzde yirmi daha az mahsül verimi sağlarlar ve çiftçilerinki kadar adilane bir dağıtım söz konusu değildir – akarsuyun aşağı ucundakilere daha az miktarda su ulaşır. Sulama sistemlerinin kontrolünü bürokratik ellerde yoğunlaştırmak, en azından firavunlardan bu yana hükümetlerin gözde oyunu olmuştur. Bu, sömürge dönemlerinde de sürmüş ve yardım kuruluşlarınca günümüze dek büyük bir hevesle takip edilmiştir. Bu yaklaşım, insanların kendi sistemlerini yürütme yeteneğini yabana atar ve bürokratların yeteneklerini de abartarak bir ortak mülkiyet trajedisi yaratır.¹³

Bir diğer vakaya, Endonezya'daki Bali adasında rastlarız. Bali'nin peyzajı insan yapımıdır. Yeryüzünün neredeyse erişilebilir her santimetrekaresi çeltik tarlası yapılmak üzere teraslara bölünmüştür. Erdemin ekolojik eşdeğeri olan sürdürülebilirlik sorun değildir. Çiftçiler kendi tohumlarını yetiştirirler ve böcek ilacı ya da gübre kullanmazlar (mavi-yeşil su yosunları havadan gelen nitrojeni sabitler). İ. Ö. 1000 yılından bu yana Bali'de pirinç yetiştirilmektedir ve sulama da neredeyse bu kadar uzun bir zamandan beri yapılmaktadır. Sulama tünelleri ve kanalları dağ göllerinden su taşır ve yamaçlardaki *subak*lara ya da tarım köylerine doğru akar.

13 Ostrom, E. ve Gardner, R., 1993, Coping with the asymmetries in the commons: self-governing irrigation systems can work, *Journal of Economic Perspectives* 7: 93-112.

Sulama, dinle yakından ilişkilidir ve her bir tapınak, kanal şebekesinin bir kolunda bulunur; görünen o ki, tapınma sadece akarsuyun yukarısındaki komşuların tapınaklarına adak adayarak gelecek suyu garanti altına almakla ilgilidir. Bu tapınaklar, her *subak*ın tarlalarının ne zaman suyla dolup taşacağını ve pirinç ekiminin ne zaman yapılması gerektiğini dikte eder. Geleneksel olarak her *subak* tüm tarlalarına aynı zamanda ekim yapar ve aynı zamanda nadasa bırakır.

1970'lerde, Uluslararası Pirinç Araştırma Enstitüsü kimliğiyle çıkagelen Yeşil Devrim, daha hızlı yetişen pirinç türlerini yayıp, iki mahsül arasında tarlalarını nadasa bırakmadıkları takdirde çiftçilerin daha yüksek verim alacaklarına dair söz verdi. Sonuç bir felaketti: Su kıtlığı yaşandı ve böceklerin taşıdığı virüslerin yol açtığı salgınlar mahsülü kırıp geçirdi.

Neden? Bunun sebebini anlamak için bilim insanlarına çağrı yapıldı. Stephen Lansing, tüm sorunu bir tanrıçaya eşdeğer olan bilgisayara yükledi ve bilgisayar şunları söyledi. Öncele ri, her bir *subak*taki bütün çiftçiler, mahsüllerini aynı anda nadasa bıraktılar ve bu da hasereyi yok etti – nadas zamanında haserenin yaşayacak bir yeri yoktu. Fakat her bir *subak* farklı zamanlarda ekildi ki bu da her tarlanın yeterince sulanmasını garanti altına aldı. Eşzamanlı nadaslara müdahale edip, birkaç bölgeden gelen suya karşı talebi birdenbire arttıran Yeşil Devrimciler, salt dar görüşlü bir gelenek olmaktan çok uzak ve son derece yaratıcı bir düzeni bozuyorlardı.

Bu o denli yaratıcıydı ki, bunu geliştiren kişi hem akıllı hem de güçlü olmalıydı. Kimdi bu kişi? Bilgisayar yine konuştu. Hiç kimse değildi. İnsanlara kendilerine buyurganlık taslandığından değil ama kendi dürtülerine akılcı tepkiler vermelerinden dolayı karmaşa/boşluktan mükemmel bir düzen çıkar. En tepedeki tapınakta her şeyi bilen bir rahip değil, akla gelebilecek en basit alışkanlık vardır. Tek gereken, her bir çiftçinin, kendisinden daha iyi tarım yapan herhangi bir komşusunu örnek almasıdır. Sonuçta *subak*ların kendi içlerinde eşzamanlılık/uyum ve aralarında ise uyumsuzluk vardır. Bunların tümü, en ufak bir merkezi otoritenin varlığından yoksundur. Raja ya da sosyalistlerin yönetiminde bir hükümet, sis-

temi yaratmak adına hiçbir şey yapmamıştır ve sadece vergi toplamaktadır.¹⁴

Üçüncü Dünya ülkelerinde nereye bakarsanız bakın, çevresel sorunların kaynağının belirgin mülkiyet haklarının eksikliği olduğu görülecektir. Neden insanlar fındık yetiştirmek ya da ilaç elde etmeye yönelik tarım yapmak dururken, kütük elde etmek için yağmur ormanlarını bozarlar? Zira, ağaç halindeyken mülk edinemeyecekleri kütükleri, keserek mülk edinebilirler. Neden Meksika petrol kaynaklarını Amerika'ya kıyasla daha hızlı, daha verimsizce ve daha az gelir elde etme pahasına tüketmektedir? Zira Amerika'da petrol yataklarının mülkiyet hakları daha büyük bir güvence altındadır. Perulu ekonomist Hernando de Soto, sağlam mülkiyet hakları yaratarak Üçüncü Dünya'daki yoksulluğun büyük ölçüde üstesinden gelinebileceğini ve bu haklar olmadan insanların kendi refahlarını yaratma şansları olmadığını ileri sürer. Hükümet, ortak mülkiyet trajedilerinin çözümü değil, esas nedenidir.¹⁵

Soylu Vahşi Laboratuvarda

Her şeye rağmen Leviathan olmadan sürdürülebilirlik sağlanabilir. Elinor Ostrom ve meslektaşları bunu kanıtlamak üzere bir deney hazırladılar. Sekiz öğrenciyi denek olarak tutup, iki saat sonra, deneyin sonunda gerçek parayla değiştirilmek üzere her birine yirmi beşer fiş verdiler. Öğrencilere, kimliklerini belirtmeden, bilgisayarda yaratılan iki piyasadan birine fişlerini yatırım yapma imkânı verildi. İlk piyasada, yatırım yapılan her fiş karşılığında aynı miktarda sabit bir getiri sağlanıyordu. İkinci piyasa ise sekiz denegin tümünün yatırım yaptığı toplam fiş sayısına göre farklı bir getiri sağlıyordu. Az miktarda fiş yatırıldığı takdirde, yüksek bir getiri sağlanıyordu ve bu, sabit getiri-

14 S. Lansing'in İnsan Davranışı ve Evrimi Derneği toplantısında yaptığı konuşmadan, Ann Arbor, Michigan. Haziran 1994.

15 Chichilnisky, G., 1996. The economic value of the earth's resources, *Trends in Ecology and Evolution* 11:135-40; De Soto, H., 1993. The missing ingredient İçinde 'The future surveyed: 150 Economist years', *Economist*, 11 Eylül 1993, s. 8-10.

li piyasaya kıyasla çok daha yüksekti. Fakat ikinci piyasaya ne kadar fazla fiş yatırılırsa getiri o denli az oluyordu ve ikinci piyasaya yatırım yaparak gerçekten para kaybetmeye başladığınız belirli bir noktaya gelene dek bu böyle sürüyordu.

Bu deney, balık yatakları ya da hayvan otlatılan meralar gibi herkese bedava bir çevresel kaynağa benzer ortamlar yaratmak üzere tasarlandı. Şayet herkes kısıtlama uygularsa iyi bir getiri elde edilebilir, fakat en iyi getiri, diğer herkesin kısıtlamaya uyduğu bir ortamda, kendini dizginlemeyen birey – beleşçi– tarafından elde ediliyordu. Soru, öğrencilerin nasıl davranacağıydı? Oyunun en basit uygulamasında, kimlik belirtmeksizin yapılan iki saatlik yatırımın sonunda, ortak alanlar beklendiği gibi aşırı otlatılmadan ötürü zarar gördüler. Deneklerin elinde kalan, kazanabilecekleri azami paranın sadece yüzde yirmi biriydi. Ardından bilim adamları, deneyin yarısına gelindiğinde, deneklere sorunu kendi aralarında bir kereye mahsus tartışma fırsatı verdiler ve sonra denekler kimlik belirtmeden yatırım yapmaya devam ettiler. Tek bir tartışmanın faydası dokunmuştu. Getiri, kazanabilecekleri azami getirinin yüzde elli beşine fırladı. Deneklere verilen iletişim fırsatını tekrarlayınca getiri yüzde yetmiş üçe çıktı. Beleşçileri cezalandırma imkânı olmadan “sadece konuşarak ikna etmeye çalışmak” trajediden kaçınmakta çok etki göstermişti.

Bunun aksine, Ostrom ve meslektaşları deneklere para cezası keserek beleşçileri cezalandırma şansı verdiğinde, fakat bir strateji üzerinde mutabık kalmak için konuşmalarına izin vermediklerinde, getiri oranı düşük kaldı; yüzde otuz yedi. Cezaları uygulama “kölfezinin” getirdiği maliyet de eklenince gerçek getiri oranı sadece yüzde dokuzdu. Deneklere bir kez iletişim kurma fırsatı verildiğinde ve beleşçileri cezalandırmak için kendi yöntemlerini geliştirdiklerinde, sistem nerdeyse kusursuz işlemeye başladı. Denekler, kazanabilecekleri azami nakitin yüzde doksan üçünü elde ederek deneyi bitirdiler. Bu gibi durumlarda, deneklerin her biri müşterek alanlara kaç tane fiş yatıracağı konusunda anlaşmalar yaptılar ve deneklerin yalnızca yüzde dördü bu anlaşmalara aykırı hareket etti.¹⁶

16 Ostrom, E., Walker, I. ve Gardner, R., 1992, Covenants without a sword: self-governance is possible, *American Political Science Review* 86: 404-17. Edney, J.J. ve

Dolayısıyla Ostrom'un bulgularına göre, tek başına iletişim, insanların çevresel sınırlama uygulamaları yönünde istek ve kabiliyetlerini önemli boyutta farklılaştırır: Gerçekten de iletişim, cezalandırmadan daha önemlidir. Kılıçlar olmadan anlaşmalar işe yarar; anlaşma olmadan kılıçlar fayda sağlamaz. Buyrun buradan yakın sayın Hobbes! Hardin'in baskıyı teşvik edip savunması da buraya kadarmış.

Kıpırdıyorsa, Sömür

Bu sadece geçen bölümde ortaya konulanları daha anlaşılabilir kılar. Hükümet müdahalesinin mevcut olmadığı hallerde, ister Indiana'da yapılan iki saatlik bir deney isterse de Bali'deki üç bin yıllık deneyim vasıtasıyla olsun, insanlar, çevresel sınırlama için müşterek-eylem sorununu kendi aralarında çözme yolları geliştirmekte çok başarılıdırlar. Peki öyleyse Kuzey ve Güney Amerika, Avustralya, Yeni Gine, Madagaskar, Yeni Zelanda ve Hawai'nin devasa hayvan topluluklarını yok ederken, insanlar kendilerini dizginlemekte neden bu denli bariz bir biçimde başarısız oldular? Nasıl olur da Amazon Kızılderilileri'nin avlanma yöntemlerinde etkin bir ekolojik ahlakın zerresine dahi rastlanmaz?

Bunun en basit yanıtı muhtemelen doğru yanıttır. Hayvanlar hareket eder; sulama sistemleri hareket etmez. Müşterek alan sorunlarını çözmenin başlıca yolu mülkiyet hakkını ispat edip savunmaktır – icabında müşterek, mümkünse bireysel. Kanguru ya da mastodonların sahibi olmak, onları yakalamak kadar zordu. Bir kabile, bölgesi dahilindeki yabancıların avlanma haklarını inkâr edecek bile olsa, mülke izinsiz girenleri tespit etme ve hayvanların komşu bölgelerde başıboş dolaşmalarını engelleme gibi çift yönlü bir sorun söz konusudur. Ya da belki de, Eski Dünya'nın avcıları arasında yeni coğrafyalarda verimli

bir besin kaynağı keşfetme heyecanını körelten son derece yeterli özkısıtlama mekanizmaları vardı. Acaba ilk Maoriler arasında birileri bir moa ziyafetinin ardından oturup, "Biliyor musunuz, şayet böyle devam edersek yemek için moa bulamayacağız; belki de bazı moalara üremeleri için fırsat vermeliyiz" demiş midir? Belli ki birileri bunları söylediyse bile kimse dinlememiş.

İnsanların sadece mülk edinebilecekleri şeyleri aralıksız biçimde sömürdükleri fikrine dair kanıt, tropik ormanlardaki kaynakların, şayet hareketsiz olmaları halinde, çok daha sınırlı bir sömürülmeye maruz kaldıkları gerçeğine dayanır. Jared Diamond, Yeni Ginelilerin sadece bireysel hakların bireylerin elinde olduğu hallerde çevre korumaya yönelik bir ahlâğa sahip olduklarından bahseder. Kano yapmak için tercih edilen ve nadir bulunan türden bir ağaç, kim bulursa ona aittir ve bu kurala riayet edilir. Dolayısıyla ağacın sahibi, yeni bir kanoya ihtiyaç duyana kadar ağacı kesmez. Aynı biçimde, bazı tür cennet kuşlarının teşhir amaçlı kullandığı bir ağaç da, ilk bulanın özel mülküdür. Ağacın sahibi, değerli ve dekoratif tüyleri için kuşları avlama hakkını tek başına elinde bulundurur.¹⁷

Aşırı ölçüde durağan vahşi yaşam kaynakları, sadece göçer-konar ya da kısa ömürlü kaynakların herkese bedava muamelesi gördükleri ve kaynak ne denli sabitse o kadar sıklıkla özel mülk edinildiğine dair genel kuralın güzel bir örneğidir: kuralı kanıtlayan istisnalar. Kuzey Amerika'da, beyaz adamın gelmesinden önce, Kızılderililer ülkenin birçok bölümünde kunduzları sürekli avlıyorlardı. Bir kunduz barınağının yanındaki ağaçların üzerinde, o barınağa ait avlanma hakkını kimin elinde bulundurduğuna dair işaretler vardı.

Veya Doğu Hint adalarındaki Avustralasya'da yaşayan tavuk benzeri megapodları ele alalım. Megapodlar asla kuluçkaya yatmazlar. Bunun yerine, çürüyen bitkilerin yaydığı ısıdan yararlanmak için yumurtalarını çoğunlukla özel olarak inşa edilmiş gübre yığınlarının içine gömerler. Diğer megapodlar ise güneşin ısıttığı kumdan faydalanmak üzere yumurtalarını gömmek için kumsallara çukurlar kazar ya da yumurtalarını, yer

¹⁷ Diamond, J., 1993, New Guineans and their natural world. İçinde: *The Biophilia Hypothesis* (Yay. Haz. Kellert, S.R. ve Wilson, E. O.) Island Press, Washington DC.

altındaki jeotermal faaliyete bağlı olarak ısınan kumlara kazılmış çukurlara yumurtlamak için volkanik adacıklara yolculuk ederler. Bir defasında, Yeni Britanya'da buna benzer bir jeotermal kumsal, 53.000 kuşu cezbetmişti. Tek bir megapod dahi kuluckaya yatmaz ya da yavrularına bakmaz.

Protein yönünden zengin ve iri megapod yumurtaları revahta olan bir lezzettir ve insanlar bunları toplama hakkı için rekabete girerler. Çoğunlukla tek bir birey ya da topluluk, kuşların yumurtladıkları gübre yığınlarının ya da sıcak kumsalın mülkiyet hakkını elinde bulundurur. Bu özel mülkiyet hakkı, kuşların korunması açısından önem taşır. Yakın geçmişte, Rene Dekker, Moluk takımadalarının küçük bir adası olan Haruku'daki bir yumurtlama alanında, 5.000 çift megapod'un, dolunay altında kumsala yumurtalarını bıraktıklarını keşfetti. Yumurtaları toplama hakkı, bu imtiyaza sahip olmak için yıllık ücret ödeyen tek bir adamın elindeydi ve adam, civcivlerin çıkması için yumurtaların yüzde yirmisine dokunmuyordu. Artık diğer kumsallar bu kadar şanslı değil. Özel mülkiyet sistemi bozuldu ve felaket sonuçlar doğuran çağdaş bir herkese-bedava ortamı doğmuş oldu; şimdilerde, on dokuz megapod türünün on biri yok olma tehdidiyle karşı karşıyadır ve bu genellikle yumurtaların denetimsizce toplanmasına dayanır.¹⁸

Bir yanda megapodların yuvalama alanları, kunduzların barmakları, cennet kuşlarının yaşadıkları ağaçlar ve kano yapımında kullanılan ağaçlarla, diğer yanda mamutlar, tapirler ve ringa balıkları arasındaki fark, ilk saydığımız grubun sabit olmasıdır. Bu grupta mülkiyet haklarını iddia etmek, sınırlarını işaretleyip müdafaa etmek kolaydır. Atalarımızın, mamutları ve geyikleri aralıksız biçimde sömürmemesi, vahşi hayvanlar üzerindeki mülkiyet haklarını işletmenin imkânsız olması gerçeğine dayanıyordu. Bu mülkiyet hakları bireysel olmak zorunda değildi – müşterek de olabilirlerdi – fakat bunlar ekolojik ahlağın temel unsuruydu.¹⁹

18 Jones, D. N., Dekker, R. W. R. J. ve Roselaar, C. S. 1995. *The Megapodes*, Oxford University Press, Oxford.

19 Bkz. Eric-Alden Smith ve Richard Lee, 1998, tarafından kaleme alınan bölümler. İçinde: *Hunters and Gatherers, C. I: History, Evolution and Social Change* (Yav. Haza, Ingold, I., Riches, D. ve Woodburn, J.), Berg, Oxford.

İstifçilik Tabusu

Aynı sonuç, günümüz Batı ekonomilerindeki çevre kirliliği ve çevre koruma kavramları için de geçerlidir. Çevre kirliliğine yol açan şirketler, hükümet düzenlemelerini büyük bir memnuniyetle karşılarlar zira bu, söz konusu şirketleri kamu davalarından korur ve yeni şirketleri iş alanlarına girmekten caydırır. Bu şirketler, genel hukuk vasıtasıyla öne sürülen mülkiyet haklarının yarattığı çevresel baskıdan korkarlar:

Mülke izinsiz giriş, başkalarına zarar verme ve su/nehir kıyısı kullanımı hakları gibi unsurlar bir araya gelerek, karayı, havayı ve suyu etkin bir biçimde korumaları ya da iyileştirmeleri yönünde insanlara güç ve yetki sağlamıştır. Görünen o ki, aynı unsurlar, mülkiyet haklarını ve bu hakların teşvik ettiği çevresel korumayı bıkıp usanmadan baltalayan hükümetlere de aşırı bir güç ve yetki sağlamıştır.²⁰

Özel mülkiyet çevre korumacılığının çoğunlukla dostu, hükümet düzenlemeleri ise çoğunlukla düşmanıdır. Buna karşın böyle bir sonuca varmak, çevreye verilen zarardan Batı'nın özel mülkiyet ve aç gözlülük geleneklerini sorumlu tutan ve hükümet müdahalesini çözüm olarak öneren neredeyse her bir erkek ve kadın çevreciyi öfkeliendirir. Sanırım bu basit bir nedene dayanmakta. Küçük bir gruba özgü özel ya da müşterek mülkiyet, potansiyel bir müşterek mülkiyet trajedisine verilecek akılcı bir tepkidir fakat bu içgüdüsel bir tepki değildir. Daha ziyade, avcı toplayıcı topluluklarda bariz bir biçimde görülen fakat aynı zamanda çağdaş toplumlarda da mevcut olan ve her türden istifçiliği sert bir biçimde protesto eden bir insan iç güdüsü vardır. İstifçilik tabudur; paylaşmak zorunludur. Eskimolarda, son sigarasını dahi paylaşmadığından kuşkulanan herhangi biri, o kadar mahcup bir duruma düşürülüyordu ki, son sigarasını gruba bırakmak zorunda kalıyordu. İstifçiliğe dair bu tabu, özel mülkiyete karşı duyulan müşterek hoşnutsuzluğun kökenidir. Na-

²⁰ Brubaker, *Property Rights in the Defence of Nature*, Agy.

polyon kanunu ve mülkiyetin birçok vâris arasında bölünmesini mecbur kılan, bölünebilir mirasla ilgili Hindu yasaları bu geleceğin bir bölümüdür. Fransız anarşist Pierre-Joseph Proudhon'a göre "mülkiyet hırsızlıktır".

Bu, insanoğlunun, özellikle de avcı toplayıcı konumunda olanların, nerdeyse saplantılı eşitçiliğinin bir parçasıdır. Antropologlar sürekli olarak, kabile halklarının aldıkları hediyeleri, yetersiz olduklarını ileri sürerek nasıl kötülediklerini; ya da arkadaşlarından birinin öldürdüğü hayvanın özellikleriyle nasıl dalga geçtiklerini şaşkınlıkla aktarırlar. Elizabeth Kashdan'ın Kung halkına dair yazdığı üzere "Şayet bir birey başarılarını mümkün olduğunca azımsayıp hafife almazsa arkadaşları ve akrabaları, onun adına bunu yapmaya tereddüt etmeyeceklerdir... ve eğer birey cömert değilse, sürekli başının eti yenerek ve hediye vermesi hatırlatılarak paylaşma kuralları "güçlendirilir".²¹

Avcı toplayıcı toplumlarda, hiç kimsenin kendini beğenmiş biri olmasına izin verilmemelidir; eşitlik her şeydir. İnsan ittifaklarının, güçlü bireylerin hırslarını dizginleme yöntemlerinde, bu kavramı, şempanze ittifaklarındakinden bile daha çok görürüz (bkz. Bölüm Sekiz). İstifçiliğe karşı duyulan şiddetli alınganlıkta yine bu kavrama rastlarız. Fakat, güçlü bir bireye, paylaşmanın sosyal güvencesinden ziyade kendi mülküne güvenebilmesine olanak tanıyan daha yerleşik ve güvenilir bir yaşam biçimi ortaya çıkar çıkmaz, bunun hızla geçerliliğini yitiren bir kısıtlama olduğunu da görürüz. Cashdan, yılın büyük bir kısmı boyunca öngörülebilen ölçüde mahsül veren tarlalarda yetişen ve istiflenebilen yaban kavunlarıyla geçimlerini sağlayan, hiyerarşik sosyal yapıdaki Gana halkıyla, eşitlikçi Kung halkını kıyaslar.

İstifçilik tabusunun yerleşik toplumlarda süregelmesine nâdiren rastlansa da buna dair vakalar vardır. Yeni Gine'nin yakınlarındaki Manus adası açıklarında, sadece iki mil uzunluğunda ve iki yüz metre genişliğinde küçük bir adacık bulunur. Fakat bu adacık, kuzeye doğru on bir mil boyunca uzanan bir mercan kayalığı tarafından çevrelenmiştir. Adacık, üzerinde yaşayan kabi-

21 Cashdan, E., 1980. Egalitarianism among hunters and gatherers. *American Anthropologist* 82: 116-20.

leyle aynı ismi taşır: Ponam. 1981 yılında yaklaşık 500 Ponam vardı ve bunların 300'ü hâlâ adada yaşıyordu. Hindistan cevizi toplamak ve birkaç domuz beslemek dışında, halkın temel faaliyeti ve besin kaynağı, mercan kayalığında balık avlamaktır. Ponamlar, zıpkın ve ağ kullanarak balık yakalarlar. Mercan kayalığı müşterek avlanma imtiyazlarının belirlendiği parsellere bölünmüştür, ve her bir imtiyaz ataerkil bir kabileye aittir. Kanolar ve ağlar, bunları yapan bireyin özel mülküdür. Fakat ağın sahibi, ağı kullanabilmek için kendisine yardımcı olmaları amacıyla bir ekip tutmalıdır. Günün sonunda, avlanan balıklar eşit paylara bölünerek şu şekilde dağıtılırlar: Her bir ekip üyesine bir pay, avlanma imtiyaz sahibine bir pay, kano sahibine bir pay, ağ sahibine bir pay. Fakat kimse bir paydan daha fazlasını alamaz. Eğer imtiyaz, kano ve ağ sahibi aynı kişiye, yine tek bir pay alır. Kurallar bunlardır ve herkes kurallara itaat eder. Sadece çok büyük bir av yaklandığında, imtiyaz sahibi diğerlerinden daha çok pay alır. Av küçük ise imtiyaz sahibi çoğunlukla kendi payından tümüyle feragat eder.

Daha eşitlikçi bir sistemi tasavvur etmek zordur. Bu, sermaye pahasına işçiliği ödüllendirerek, zenginliği, maddi mal varlığına sahip olanlardan uzaklaştırır ve üretim araçlarını daraltma yönünde güçlü bir caydırıcılık yaratır: kabile ne denli büyükse, o kadar çok işçi (ödüllendirici) ve o denli az sermaye (tatmin etmekten yoksun) sağlar. Napolyon miras kanunu gibi, Ponam gelenekleri de müşterek mülkiyeti ödüllendirerek, bireysel mülkiyetten caydırır. Bu, istifçiliğe dair tabunun bir ifadesidir.

Fakat herhangi birinin kano ya da ağ üretip üretmediği merak konusudur. Bunu sorduğunuzda, Ponamlar meselenin farkında oldukları yanıtını verirler. Sıkıştırdığınız zaman, imtiyaz sahibinin çoğunlukla daha fazla balık elde ettiğini ileri sürerler – Ponamları daha da sıkıştırdığınız zaman bunun doğru olmadığını kabullenirler. Ardından imtiyaz sahibinin manevi bir ödül elde ettiğini ileri sürerler: Klanının itibarı artar. İmtiyaz sahibi olmak, ekonomik değil sosyal bir dürtüye dayanır.²²

Ponam, hepimiz için ibret alınacak bir öyküdür. Sermaye ya da mala dayalı özel mülkiyet değer ve itibar kazandırır fakat ha-

22 Carrier, J. G. ve Carrier, A.H., 1983, Profitless property: marine ownership and access to wealth on Ponam Island, Manus Province, *Ethnology* 22: 131-51.

set ve dışlanmayı da beraberinde getirir. Dolayısıyla, kaynakların başarılı bir biçimde korunması yönünde mülkün başarılı bir araç olduğu tezini ne denli takdir edersak edelim, bu tezdten nefret ederiz. Günümüz çevrecisi bir çıkmaz içindedir. Çevrecinin mantığı, özel ya da müşterek mülkiyeti, insanları çevre korumaya sevk eden en iyi araç olarak önermeye yönlendirir. Fakat içindeki isitfçilik tabusu bu fikre karşı isyan eder. Böylece çareyi "kamu mülkiyeti"ne başvurmakta bulur ve mükemmel hükümet söylencesine inanarak kendi kendini teselli eder. Aşağıda verilen örnekteki kurnazca hileye bir bakın:

Papua Yeni Gine topraklarının büyük bir bölümü (%97), belgesiz, geleneğe dayalı mülkiyete göre sahiplenilmiştir ve bu ülkenin göz alıcı topraklarının, kültürünün ve biyolojik çeşitliliğinin çok az bir kısmı yasaya göre kurulmuş ve korunmuş alanlar içersindedir. Sadece Okyanusya ülkelerinde rastlanan bu sıra dışı mülkiyet hakları, Hükümetin, toprakları, geleneksel mülkiyetten devlet kontrolüne tahsis ederek, çevre koruma önlemlerini uygulama yeteneğini kısıtlamaktadır.²³

Şayet hükümet kusursuz olsaydı, kamulaştırma, bu gibi insanların umut ettiği kadar iyi sonuçlar verirdi. Fakat hükümet en az piyasa kadar kusurludur. İster ahlaksızca isterse de Parkinson Yasası marifetiyle olsun, hükümet her zaman parayı kendine yönlendirir. Çevreyi irdelediğimizde, hükümetlerin, çoğu sorunun çözümü değil nedeni olduğunu görürüz ve bu, tam da, hükümetin daha önce mülkiyet trajedisi yaşanmayan yerlerde, bu trajediyi yaratmasından kaynaklanır. Yeni Gineliler, sırf hükümete aittir diye ağaç kesmekten ya da cennet kuşlarını avlamaktan vazgeçerler miydi? Şayet Yeni Gine hükümetinin, gece gündüz ormanın üzerinde gezinerek vur emri bekleyen helikopter filoları tutmaya gücü yetseydi, belki vazgeçerlerdi. Fakat pek çoğumuz hükümete ihtiyaç duymayız ve hatta başkaları için de bunu temenni etmeyiz.

Ekolojik ahlak, tepeden inmeci bir biçimde yukarıdan aşağıya değil, aşağıdan yukarıya doğru yaratılmalıdır.

23 Osborne, P.L., 1995. Biological and cultural diversity in Papua New Guinea: conservation, conflicts, constraints and compromise. *Ambio* 24: 231-7.

ON ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

GÜVEN

Yazar birdenbire ve alelacele politik dersler çıkarır

İnsanın doğasında var olan bencilliğin üstesinden gelinebileceğini sanmıyoruz. fakat toplumdaki kurumlar ve yasalar, bencillğe her halükârda hoşgörüsüzlükle yaklaşacak kadar iyi yapılandırılmışlardır.

Morning Post, Ocak 1847

Post gazetesi muhtemelen hayal kuruyor, zira yasalar ve kurumlar kamu yararını ve toplunu toplum yapan unsurları geliştirmeyi amaçlar; fakat farklı bir felsefi açıdan bakıldığında toplum, içindeki bireyle-
rin içgüdülerinin doğal bir ürünüdür.

*Economist, Ocak 1847*¹

1 Webb, R. K., 1960, *Harriet Martineau: A Radical Victorian*. Heinemann, Londra (Ağız'de alıntılanmıştır).

Zihinlerimiz bencil genler tarafından yapılandırılmıştır fakat aynı zamanda sosyal, güvenilir ve işbirlikçi olmak üzere tasarlanmıştır. Bu kitabın açıklamaya çalıştığı paradoks budur. İnsanoğlunun sosyal içgüdüleri vardır ve insanlar işbirliği yapma, güvenilir ve güvenilmez olanları ayırt etme, güvenilir biri olmayı görev bilme, iyi bir insan olarak bilinme, bilgi ve meta alış verişinde bulunma ve işbölümünü öğrenme eğilimleriyle donanmış halde dünyaya gelir. Bu anlamda eşimiz benzerimiz yoktur. Diğer hiçbir tür, önümüzde uzayıp giden bu evrimsel yolda bizim kadar ilerleme kaydetmedi zira örneğin bir karınca kolonisi gibi soyiçi üreyen büyük bir ailenin akraba bireyleri dışında hiçbir tür, gerçek anlamda bütünleşmiş bir toplum inşa etmedi. Bir tür olarak başarımızı sosyal içgüdülerimize borçluyuz; bu içgüdüler, efendilerimiz genler için yaptığımız işbölümünden akla hayale gelmeyecek faydalar elde etmemize olanak tanudılar. Sosyal içgüdülerimiz, geçtiğimiz iki milyon yıl içerisinde beynimizin hızla büyümesinden ve dolayısıyla icat kabiliyetimiz ve yaratıcılığımızdan sorumludurlar. Toplumlarımız ve zihinlerimiz, her biri diğerindeki yönelimleri güçlendirerek birlikte evrildi. Kropotkin'in düşündüğü gibi, bir hayvan yaşamının evrensel bir özelliği olmak şöyle dursun, bu içgüdüsel işbirlikçilik insanlığın alamet-i farikasıdır ve bizi diğer hayvanlardan ayıran da budur.

Evrimsel bakış açısı uzun bir süreci kapsar. Bu arada, bu kitapta, kültürel alışkanlıklarımızı ne zaman benimsediğimize ilişkin bazı söylencelerin yanlışlığını ortaya çıkarmaya çalıştım. Ahlakın kiliseden önce, ticaretin devletten önce, alışverişin paradan önce, toplumsal sözleşmelerin Hobbes'dan önce, refahın insan haklarından önce, kültürün Babil'den önce, toplumun Antik Yunan'dan önce, kişisel çıkarın Adam Smith'den önce, ve aç-

gözlülüğün kapitalizmden önce de var olduğunu ileri sürdüm. Bunlar, avcı toplayıcı olduğumuz Buzul Çağı'nın başlangıcından bu yana insan doğasının dışı vurumları olagelmıştır. Bunların bazılarının kökeni, diğer primatlarla aramızdaki kayıp halkalara kadar uzanır. Şimdiye dek bunu gölgeleyen tek şey, kendimize verdiğimiz önem ve yakıştırdığımız üstünlüktür.

Fakat kendimizi kutlamak için henüz erken. İyi içgüdülerimiz olduğu kadar, kötü içgüdülerimiz de var. İnsan topluluklarının rekabetçi gruplara bölünme eğilimi, zihinlerimizi, önyargıları benimsemeye ve soykırıma varan kan davaları gütmeye fazlasıyla hazırlıklı kılmıştır. Ayrıca, kafalarımızın içinde işleyen bir toplum oluşturma kapasitesi olsa da, bunu adanmaklı kullanmakta bariz bir başarısızlık ortaya koymaktayız. Toplulumlarımız savaş, şiddet, hırsızlık, nifak ve eşitsizlik yüzünden kopup, bölünmüştür. Kâh doğayı, kâh yetiştirmeyi, kâh hükümeti, kâh açgözlülüğü ya da tanrıları suçlayarak olanlara anlam vermek için çırpınır dururuz. Bu kitabın öz farkındalığa dair sıraladıklarının pratik bir faydası olmalıdır. Evrimin, insana özgü toplumsal güven kapasitesini kullanma noktasına kadar bizleri nasıl getirdiğini bilerek, kuşkusuz bu güven eksikliğini nasıl gidereceğimizi de bulabiliriz. İnsanların hangi kurum ya da yerleşik gelenekleri güven üretir ve hangileri güveni boşa harcarlar?

Tıpkı paranın gerçek sermayenin bir biçimi olması gibi, güven de toplumsal sermayenin çok önemli bir biçimidir. Bazı ekonomistler çoktan beri bunun farkındadırlar. Ekonomist Kenneth Arrow "neredeyse her ticari alışveriş, içinde bir güven unsuru barındırır" der. Başarılı bir Britanyalı girişimci olan Lord Vinson, iş yaşamındaki başarısının on emrinden birini "aksi bir nedeniniz olmadıkça, herkese güvenin" diye tanımlar. Para gibi, güven de ödünç verilebilir ("Sana güveniyorum çünkü sana güvendiğini bana söyleyen insana güveniyorum") ve riske atılabilir, biriktirilebilir ya da israf edilebilir. Güven, beraberinde daha çok güven getirerek kâr sağlar.

Güven ve güvensizlik birbirlerinden beslenirler. Robert Putnam'ın ileri sürdüğü gibi, İtalya'nın gelişmiş kuzey bölgelerinde futbol kulüpleri ve tüccar loncaları uzun bir zamandan bu yana güveni tesis edip, güçlendirmişlerdir; oysa nispeten daha

geri kalmış ve hiyerarşik güney kesimlerinde, güven eksikliğinden ötürü bu kurumlar dağılmış haldedirler. Kuzeyli ve güneyli İtalyanlar gibi aynı gen karışımıyla donanmış iki benzer halkın, salt tarihi bir tesadüften ötürü bu kadar köklü biçimde farklılaşmalarının nedeni budur: Güneyin güçlü monarşileri ve mafya liderleri, kuzeyin ise güçlü tüccar toplulukları vardı.²

Aslına bakarsanız, daha büyük benzerlikler akla gelmektedir. Putnam, Kuzey Amerikalılar'ın, kentlerini kuran bazı Britanyalıların'dan miras aldıkları yatay örgütlenme sayesinde başarılı bir yurttaş zihniyetli toplum yapısı geliştirdiklerini, oysa ortaçağ İspanyası'na özgü akraba kayırmacılığı, ototriter rejim ve patronaj ilişkilerini benimseyen Güney Amerikalılar'ın geri kaldıklarını ileri sürer. Bunu çok daha öteye götürebilirsiniz. Pek ikna edici olmasa da, Francis Fukuyama, Amerika ve Japonya gibi başarılı ekonomilerle, Fransa ve Çin gibi başarısız ekonomiler arasında açık bir fark olduğunu, zira Fransa ve Çin'in hiyerarşik nüfuz yapılarına bağımlı olduğunu ileri sürer. Buna karşın Putnam, kuşkusuz doğru bir iz üzerindedir. Eşit insanlar arasındaki toplumsal sözleşmeler, bireyler ve gruplar arasındaki genelleştirilmiş karşılıklılık ilkesi – bunlar, insanlığın en önemli kazanımının, yani toplumun yaratılmasının merkezinde yer alır.³

Herkesin Herkese Karşı Verdiği Savaş

Genetik ve matematik unsurların eklenmesiyle birlikte bu kitap büyük ölçüde, "insanoğlunun mükemmelleştirilebilirliği" diye bilinen, asırlık bir felsefi tartışmanın çağdaş bir yeniden keşfidir. Felsefeciler, çeşitli kisveler altında ve değişik zamanlarda, insanoğlunun, yozlaştırılmadığı takdirde, özünde iyi ya da ehlileştirilmediği takdirde, özünde kötü olduğunu ileri sürmüşlerdir. Bu tartışmaların en bilineni, kötülük tarafındaki Hob-

2 Kuzeyli ve güneyli İtalyanların farklı topluluklarına genetik farklılıklar atfedilmesi yönünde birçok girişim oldu fakat bunların pek azı ikna edicidir. Bkz. Kohn, M. 1995, *The Race Gallery*, Jonathan Cape, Londra.

3 Putnam, R., 1993, *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*, Princeton University Press, Princeton. Fukuyama, F., 1995, *Trust: The Social Virtues and the Creation of Prosperity*, Hamish Hamilton, Londra.

bes ile, iyilik tarafındaki Jean Jacques Rousseau'yu karşı karşıya getirir

İnsanın, toplumsal sözleşmelerce cihileştirilmesi gereken vahşi bir hayvan olduğunu ilk öne süren aslında Hobbes değildi. İki yüz yıl önce Machiavelli hemen hemen aynı şeyi söylemişti ("tüm insanların kötü olduğu gerçeğini doğal karşılamaya mecburuz" diye yazmıştır). Aziz Augustinus tarafından rötuşlanan, Hristiyanlıktaki ilk günah doktrini benzer bir noktayı dile getiriyordu: İyilik Tanrı'dan gelen bir lütuftur. Antik Yunan'ın Sofist filozofları, insanların özünde hedonist ve ben-cil olduklarına inanırlardı. Fakat tartışmayı siyasi kulvara çeken Hobbes oldu.⁴

Hobbes'un 1650 yılında, Avrupa'da, dini ve siyasi iç savaşlarla geçen bir yüzyılın ardından *Leviathan* adlı eserini yazmak-taki amacı, kardeş katline neden olacak sürekli bir savaş halinin önüne geçmek için güçlü bir egemen otoritenin gerekliliğini öne sürmektir. Bu alışlagelmedik bir görüştü zira on yedinci yüzyıl felsefecilerinin çoğu, mükemmel düzeni yakalamış bir toplum arayışlarını doğrulamak için, sözde barış ve bereket içinde yaşayan Amerikan Yerlileri'nin yaşamları ile özdeşleştirilen, pas-toral bir tabiat hali ideeline sıkı sıkıya bağlıydılar. Tabiatdaki halin barış değil savaşla belirlendiğini ileri süren Hobbes, bu ide-ali tepetakla etti.⁵

Thomas Hobbes, doğrudan Charles Darwin'in entelektüel atasıdır. Hobbes (1651), David Hume'un (1739), Hume, Adam Smith'in (1776), Smith, Thomas Robert Malthus'un (1798), Malthus ise Charles Darwin'in entelektüel babasıdır. Darwin, Malthus'u okuduktan sonra gruplar arası rekabet düşüncesinden bireyler arasındaki rekabet düşüncesine doğru rota değiştirmiştir; Smith, bu düşünce değişikliğine bir önceki yüzyılda erişmişti.⁶ Hobbescu teşhis bir reçete sunmasa da, hem ekono-

4 Masters, R. D., 1996, *Machiavelli, Leonardo and the Science of Power*. University of Notre Dame Press. Indiana; Passmore, J., 1970. *The Perfectionability of Man*. Duckworth, Londra.

5 Hobbes, T., 1651/1973, *Leviathan*, Introduction by Kenneth Minogue J. M. Dent and Sons, Londra.

6 Malthus, F. R., 1798/1926, *An Essay on the Principle of Population as it affects the future improvement of Society, with Remarks on the Speculations of Mr Godwin, M. Con-*

minin hem de çağdaş evrimsel biyolojinin merkezinde yer alır (Smith, Friedman'ın, Darwin, Dawkins'in enetelektüel babasıdır). Her iki disiplinin de kökeninde şöyle bir fikir yatar: Şayet doğanın dengesi yukarıdan tasarlanmayıp, aşağıdan meydana çıktıysa, bu dengenin uyumlu bir bütünlük sergileyeceğini düşümek için hiçbir neden yoktur. John Maynard Keynes, *Türlerin Kökeni* eserini "bilimsel dilde ifade edilmiş Ricardcı* ekonomi" diye tanımlamıştır; Stephen Jay Gould ise doğal seçilimi "esasen Adam Smith ekonomisinin doğadan anlam çıkararak yeniden yorumlanması" diye nitelendirmiştir. Karl Marx da çok benzer bir yorumda bulunur: Marx, 1862 yılının Haziran ayında Friedrich Engels'e şunları yazar: "Darwin'in, hayvanlar ve bitkilere bakıp, mensubu olduğu İngiliz toplumundaki işbölümünü, rekabeti, yeni pazarların açılmasını, 'buluşları' ve varoluş adına verilen Malthusvari mücadeleyi görmesi dikkate değer. Bu, Hobbes'un *bellum omnium contra omnes* [herkesin herkese karşı verdiği savaş] tanımlamasıyla aynı şey."⁷

Darwin'in filmizi Thomas Henry Huxley, yaşamın acımasız bir mücadeleden ibaret olduğu savını örneklendirmek için, Hobbes'dan tam olarak aynı alıntıyı yapmıştı. Huxley "ilkel insan için yaşam sürekli bir meydan kavgasıydı ve kısıtlı ve geçici aile ilişkilerinin ötesinde her bireyin, diğer herkese karşı verdiği Hobbesvari savaş, olağan varoluş haliydi. Diğer türler gibi, insanoglu da evrimin genel akışı içerisinde debelenip, bata çıka

cordet and other Writers. Facsimile edition, Macmillan, Londra. Ayrıca bkz. Ghiselin, M. T. 1995, Darwin, progress and economic principles. *Evolution* 49: 1029-37. Garip bir biçimde Darwin'in, skandallara yol açan ilişkiler yaşayan [Erasmus'un biri hizmetkârlarından biriyle olmak üzere evlilik dışı iki ilişkiden toplam üç gayrimeşru kızı vardı- ç. n.] dedesi Erasmus Darwin'e olan minnetini gizlemek için, Malthus'a duyduğu minneti abarttığına inanıyorum. Erasmus, 1801 yılında ölümünün ardından yayımlanan *The Temple of Nature* [Doğanın Tapınağı] başlıklı muazzam şiirini büyük ölçüde Malthus'un tesiri altında kaleme almıştı ve kuşkusuz Darwin, 1828 yılında Malthus'u okumadan çok önce bu şiiri okumuştur. Erasmus'un biyografi yazarı Desmond King-Hele de bu düşünceye sahiptir.

* 18-19. yüzyıllarda yaşamış, ünlü Britanyalı politik ekonomist David Ricardo'ya atfen (ç. n.).

7 Jones, L.B., 1986, The institutionalists and *On the Origin of Species*: a case of mistaken identity, *Southern Economic Journal* 52: 1043-55; Gordon, S. 1989, Darwin and political economy: the connection reconsidered, *Journal of the History of Biology* 22: 437-59.

ilerleyerek, nereden geldiğini ya da nereye gittiğini düşünmeden, elinden geldiğince başını suyun üzerinde tutarak boğulmama-ya çalıştı" diye yazmıştı. Kropotkin'i *Mutual Aid* eserini yazmaya sevk eden de Huxley'nin bu yazısıydı.

Huxley ve Kropotkin arasındaki tartışmanın kişisel bir boyutu vardı. Huxley kendi kendini yetiştirmiş biriydi; Kropotkin ise aristokratik bir devrimciydi. Huxley başarısını bileğinin hakkıyla elde etmişti ve ayrıcalıklı bir hayatın içinde doğmuş, hayalperest ve dışlanmış prenslere ayıracak pek az vakti vardı; nasıl ki kendi yükselişi, gücünün kesin bir kanıtıysa, bu aristokratların gözden düşmüş olmaları da Huxley'ye göre onların güçsüzlüklerinin kanıtıydı. Huxley "şansımızı deneyip denememek bize kalmıştır; ve şayet yaklaşan yazgıdan kaçarsak, bizlerin bu kaçıışı gerçekleştirebilecek doğru insanlar olduğumuza inanmak için belli bir zemin oluşacaktır. *Securus judicat orbis* [dünyanın hükmü kesindir].⁸

Eugenics [ırk ıslahı] zalimliği, Huxley'nin beceri ve liyakat sisteminden sadece bir adım ötedeydi. Evrim, zayıfı güçlüden ayırıp ayıklayarak etkili oluyordu ve bu sürece bir yardım eli uzatılabilirdi. Kaderleri, tanrıları tarafından değil, genleri tarafından yazılan Edward'cılar*, makul sonuca şevkle ulaşarak sapı samandan ayırmaya giriştiler. Edward'cıların Amerika ve Almanya'daki takipçileri doğalcılık yanılışına kapılarak, bu şekilde türü ya da ırkı geliştirdikleri inancıyla milyonlarca insanı kısırlaştırıp katlettiler. Bu proje, Hitler'in yönetiminde tiksindirici boyutlara ulaştıysa da, özellikle Birleşik Devletler'de, siyasi yelpazenin solunu da kapsayacak biçimde, geniş bir destek buldu. Aslında Hitler, "aşağı", tedavi edilemez ya da gerici topluluklara karşı bir soykırım politikası yürütüyordu ve bu, 1849 yılında Karl Marx ve Friedrich Engels tarafından savunulan ve Lenin'in, 1918 yılından itibaren uygulamaya başladığı bir politikaydı. Hitler'in ırk ıslahı fikrini Darwin ya da Spencer'dan değil, Marx'tan edinmiş olması bile mümkündür. Hitler, 1913 yılın-

8 Huxley, T. H., 1888, The struggle for existence in human society, *Collected Essays* 9.

* 1901-1910 yılları arasında Britanya'da hüküm süren, Kral VII. Edward'a atfen Kraliçe Viktorya'nın oğlu olan Edward'ın döneminde, aşırı elitist ve son derece katı bir sınıf sistemi uygulandı (ç. n.).

da Münih'te bulunduğu sırada Marx'ı dikkatle okumuş ve konuyu etrafındakilere detaylarıyla aksetmişti. Başta H. G. Wells olmak üzere birçok sosyalist, ırk ıslahı konusuna hevesle yaklaşıyordu. Şöyle demişti Wells: "Çağdaş verimlilik ihtiyaçlarına katkıda bulunmayan siyah, kahverengi, kirli beyaz ve sarı insanlar yok olmak durumunda kalacaklardır".⁹

Dolayısıyla, Hobbes ilkelerine dayalı mükemmel toplum arayışı, insanın işbirliği içgüdüsünü değil, daha önce bahsettiğimiz gibi grupçulukla birlikte gelen, soykırıma dayalı kabilecelik içgüdüsünü dışavurarak (Şeytan'la yapılan sözleşme), Auschwitz'in gaz odalarında son buldu.¹⁰

Soylu Vahşi

Hobbesçu görüşler 1845 ile 1945 yılları arasındaki yüz yılda yaygındı. Bundan önceki yüzyılda ve bunu takip eden yarım yüzyıl içerisinde, insan doğasına dair daha iyicil ve Ütopik görüşler siyasi felsefe alanında egemen oldu. Fakat insanoğlunun karanlık içgüdülerini istismar etmemelerine karşın bu görüşler de başarı sağlayamadı; zira bu kez de iyi içgüdüler abartılmıştı. Ve bu görüşler, tuhaf bir biçimde, Güney Pasifik'te iki kez başarısızlığa uğradı.

Jean Jacques Rousseau, tüm on sekizinci yüzyıl felsefecileri arasında açık ara en tuhaf ve en etkili olanıydı. Rousseau, 1755 yılında yayımlanan *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı ve Temelleri Üzerine* adlı eserinde insanoğlunu, temelde erdemli fakat medeniyet tarafından yozlaştırılmış bir yaratık olarak betimler. Rousseau'nun, toplumsal yaşamın ve mülkiyetin kötülükleri icat edilene dek uyumlu bir doğal halde yaşayan soylu vahşi fikri kısmen hayal kurmaya (Rousseau'nun kalabalık topluluklar içerisinde eli ayağı birbirine dolanıyordu ve buna içerliyordu) kısmen de polemığe dayalıydı. Hobbes, kısa bir anarşi dönemi-

9 Hitler'in ırk ıslahı kavnaklarına dair bilgi ve Wells'den yapılan alıntı, G. Watson'ın *The Idea of Liberalism* kitabından alınmıştır. 1985, Macmillan, Londra.

10 Degler, C., 1991, *In Search of Human Nature: The Decline and Revival of Darwinism in American Social Thought*, Oxford University Press, New York.

nin ardından diktayı haklı göstermek isterken, Rousseau ise sefalet içinde yaşayan halk kitlelerini yöneten ve vergiye bağlayan, yoz, müsrif ve güçlü monarşilerin altını oymak istiyordu. Rousseau, mülk ve hükümetin icadına dek insanların özgürlük ve eşitliğe dayalı hayatlar sürdürdüğü iddiasındaydı. Çağdaş toplum, tarihin doğal bir ürünüydü fakat bu ürün çürümüş ve hastalıklıydı (günümüz çevre eylemleri sırasında, Rousseau hiç yabancılık çekmezdi.)¹¹

Unutmayın ki, nasıl toplum insanoğlu açısından doğalsa, düşkünlük de insan açısından doğaldır; nasıl yaşlılar koltuk değneklerine ihtiyaç duyuyorsa, güzel sanatlar, yasalar ve hükümler de ırklar için gereklidir; ve insanın er ya da geç erişeceği ölçsüz toplum halini göz önünde bulundurarak, çok hızlı ilerlemenin tehlikelerini ve mükemmeliyet sandıkları koşulların yarattığı perişanlığı onlara göstermekte fayda vardır.¹²

1768 yılında, Rousseau'nun soylu vahşi fikrinin yarattığı etki zirvedeyken, Louis-Antoine de Bougainville Tahiti adasını keşfederek, adaya, Afrodit'in ilk kez denizden çıktığı yer olan Peleponcezya adası Yeni Cythera'nın adını verdi ve burayı Cennet Bahçeleri'ne benzetti. Bougainville'in tedbirli tavırlarına rağmen, kendisine eşlik edenlerin ada halkına dair betimlemeleri –güzel, tutkulu, yarı çıplak, barış sever ve her şeye sahip – Paris'in ve özellikle Rousseau'nun arkadaşı Denis Diderot'nun hayal gücünü ateşledi. Diderot, Bougainville'in adaya yaptığı yolculuk hikâyesine ilave olarak, hayal ürünü bir yazı yazdı. Bougainville'in hikâyesinde Tahitili bir bilge, ada halkının varoluş erdemlerini sıralıyor ("Biz masumuz; biz mutluyuz, ve siz, bizim mutluluğumuzu bozmaktan başka bir işe yaramazsınız. Biz doğanın katıksız sezgilerini takip ederiz: Siz doğanın karakterini bizim ruhlarımızdan silmeye uğraştınız.") ve bir Hristiyan papaz, Tahitili kadınların cömertçe ve davetkârca sundukları cinsellikten dolayı mahcubiyet hissediyordu.

11 Rousseau, J. J., 1755/1984, *A Discourse on Inequality*, Penguin. Harmondsworth.

12 H. G. Graham'ın Rousseau adlı eserinde alıntılanmıştır. 1882. William Blackwood and Sons, Edinburgh.

Ertesi yıl James Cook Tahiti'yi ziyaret etti ve ada halkının bolluk, rahatlık ve barış içinde sürdürdüğü yaşama dair benzer hikâyelerle geri döndü. Tahitililer utanma, sıkı çalışma, soğuk ya da açlık kavramlarından habersizdiler. Cook'un günlükünü yazmak üzere görevlendirilen John Hawkesworth, abartılı ifadeler kullanarak, özellikle Tahiti'nin genç kadınlarının çekiciliğini vurguluyordu. Kısacası, Pasifiğin Güneyi sanat, pantomim ve şiirde son derece revaçtaydı. Samuel Johnson ve Horace Walpole gibi hiciv ustalarının yergilerine kulak asılmadı. Soy-lu vahşi, on sekizinci yüzyıla ait bir cinsel fantezinin içinde bulunmuştu.

Tepki kaçınılmazdı. Cook'un ikinci seyahatinde, Tahiti'deki yaşamın karanlık yüzü ortaya çıktı: İnsanların kurban edilmesi, bir rahip sınıfı tarafından yeni doğmuş çocukların düzenli olarak öldürülme ayinleri, her iki taraf için de kötü sonuçlar içeren karşılıklı çekişmeler, katı bir sınıf hiyerarşisi, kadınların, erkeklerin huzurunda yemek yemelerinin sert bir biçimde yasaklanması, Avrupalılara ait eşyaların, yerliler tarafından sürekli çalınması, –muhtemelen Bougainville'in adamlarının adaya taşıdığı– zührevi hastalıklar. Pasifiği keşfe çıkan ve 1788 yılında ortadan kaybolan La Pérouse Kontu Jean François de Galaup, özellikle yaşadığı hayal kırıklığından ötürü incinmişti. Kont, kayıplara karışmadan önce acı bir üslupta şunları yazdı: "Bu adanın yerlileri, Avrupa'nın en pervasız alçaklarından bile daha iki yüz-lüdürler. Bütün o kucaklama ve sırt sıvazlamaları sahteymiş."¹³ On sekizinci yüzyılın sonuna gelinip, Fransız bir diktatör dünyaya savaş açarken ve Rahip Malthus, yoksulları koruma kanunlarının* sadece üremeyi ve sonunda er geç kıtlığı teşvik ettiği yönünde William Pitt'i ikna ederken, Güney Pasifik'teki partinin de sona ermiş olması pek şaşılacak bir şey değildi. Artık Rousseau'cudan daha çok Hobbes'cu bir görünütü çizen vahşi-

13 La Pérouse'un, *L'Astrolable* ve *La Boussole* adlı gemilerinin enkazları, yirmi sekiz yıl sonra, Yeni Hebrides'in kuzeyindeki Vanikoro adasının açıklarında bulundu. Pérouse'un yaptığı yolculuğa dair hikâyeler, 1787 yılında Paris'e gönderdiği notlardan faydalanılarak, ölümünün ardından yayımlandı.

* 16. yy.da İngiltere ve Galler'de uygulanmaya başlanan ve İkinci Dünya Savaşı ortesinde çağdaş refah toplumunun ortaya çıkması ile son bulan kanunlar bütünü (ç. n.).

lere medeniyet götürme ya da en azından suçluluk duygusu aşılama amacı güden misyonerler, adaya gitmeye başlamışlardı.¹⁴

Cennet Yeniden Bulundu

Güney Denizleri'nde tarih tekerrür edecekti. Yirmi üç yaşındaki Margaret Mead, 1925 yılında Samoa'ya gitti ve tıpkı Bougainville ve Cook'un yaklaşık iki yüz yıl önce Tahiti'den dönmüş olduğu gibi, Batı dünyasının günahlarından muaf, genç erkeklerle kadınların rahat, hoş ve keyfince cinsel ilişkiye açık yaşamlar sürdükleri, Batılı gençleri yozlaştıran yoksunluk, kıskançlık ve şiddetten uzak bir doğal cennetin hikâyeleriyle geri döndü. Mead, antropolog Franz Boas'ın öğrencisiydi. Gençliğinde giriştiği sayısız düelloda aldığı yaraların izlerini suratında taşıyan ve ülkesi Almanya'da ırk ıslahına verilen manasız öneme karşı tepki gösteren Boas, yarım yamalak iş yapacak biri değildi. İnsan davranışının hem doğa hem de yetişmenin bir ürünü olduğunu ileri sürmek yerince, diğer uçtaki görüşe, yani kültürel belirlenimciliğe kayarak, davranışı etkileyecek kültür dışında şeyler olabileceği fikrini reddetti. Boas, görüşünü kanıtlamak için, insan doğasının tam donanımlılığını (John Locke'un Boş Yazı tahtası kuramı)* gözler önüne serme ihtiyacı duydu. Boas, doğru kültürle yoğruldukları takdirde, insanların kıskançlık, aşk, evlilik ve hiyerarşinin bulunmadığı bir toplum yaratabileceklerini öne sürdü. Dolayısıyla insanoğlu son derece uysal ve şekillendirilebilirdi ve bir Ütopya kurmak mümkündü. Bunun aksini savunmak iflah olmaz bir kadercilikti.

Mead, bunun bir hüsnü kuruntudan daha fazlası olduğunu kanıtladığı için takdir topladı. Anlaşılan o ki, Samoa'dan, farklı bir kültürün çok farklı bir insan doğası üretmiş olduğu bir top-

¹⁴ Moorehead, A., 1966, *The Fatal Impact: An Account of the Invasion of the South Pacific, 1767-1840*. Hamish Hamilton, Londra; Neville-Singleton, P. ve Singleton, D., 1993, *Paradise Dreamed*. Bloomsbury, Londra.

* Liberalizm'in babası olarak bilinen, 17. yy İngiliz felsefecisi ve tıp doktoru John Locke'un ortaya attığı bilgi kuramı. Bu kurama göre bireyler doğduklarında, zihinleri boş bir yazıtahtası (Tabula Rasa) gibidir ve bilgileri deneyim ve gözlemlerle birlikte oluşur (ç. n.).

luluğa dair somut kanıtlar getirmişti. Mead, Samoa gençliği arasında yaşanan baskı altına alınmamış özgür aşk kültürünün, ergenlik kaygısının önüne geçtiğini ileri sürüyordu. Mead'ın Samoalıları, elli yıl boyunca, insanın mükemmelleştirilebilirliğinin kesin kanıtı olarak ayakta kaldı.¹⁵

Fakat tıpkı Bogainville'in Tahiti'de gördüğü serap gibi, Mead'ın gördüğü serap da yakından incelenince kayıplara karıştı. Mead, saha çalışmasının sürdürüldüğü Manua'da sadece beş ay kalmıştı ve bu beş ayın sadece yaklaşık on iki haftası boyunca Boas'ın kendisinden talep ettiği araştırma projesini yürütmüştü. Oysa Derek Freeman, 1940'larda ve 60'larda aynı yerde altı yıldan fazla bulunmuş ve Mead'ın hüsnü kuruntuya kapılarak, kendisine bilgi aktaran muhbirlerden birinin muzipliğine aldandığını ortaya çıkarmıştı. Tıpkı Cook'un adaya daha sonra yaptığı yolculuklarda, Tahitililerin en az geri kalan insanlar kadar kıskanç, habis ve iki yüzlü olduklarından kuşkullanması gibi, Freeman tarafından, pembe gözlükler takmadan gözlemlendiklerinde, Samoalıların da, Tahitililer gibi oldukları görüldü. Özgürce aşk yaşayan Samoalı kadınlar için, evlenmemiş genç kızların bekâreti, Hristiyanlıkla gelen ve pek de uyulmayan bir yenilik değil, ihlal edildiği takdirde, Hristiyanlık öncesi dönemde ölümle cezalandırılan, yerleşik ve saygın bir gelenektir. Samoalıların tecavüzden bihaber olmaları şöyle dursun, bu cürüm öylesine yaygındı ki, Samoa dünyadaki en yüksek tecavüz oranlarından birine sahipti. Mead, Rousseaucu peşin hükümlerinin kendisine rehberlik etmesine izin vermiş ve Hobbesçu bakış açısını ıskalamıştı.

Hakikaten de, 1987 yılında Mead'ın baş muhbirlerinden biri ortaya çıkarak, bir arkadaşıyla birlikte, muziplik olsun diye, Samoalıların alenen önlerine gelenle cinsellik yaşadıklarına dair bir hikâye uydurarak, Mead'ı işlettiklerini kabul etti. Freeman'ın ifadesiyle, "Kıkırdayarak söylenen önemsiz bir yalanın, daha önce böyle kapsamlı bir etki yarattığı asla görülmemişti." (Ashna bakarsanız geçmişte bunun bir emsali vardı: Fransız gezgin

15 Freeman, D., 1995, The debate, at heart, is about evolution. İçinde: *The Certainty of Doubt: Tributes to Peter Munz* (Yay. Haz. Fairburn, M. ve Oliver, W.H.), Victoria University Press, Wellington, New Zealand.

Labillardière, on sekizinci yüzyılda Tongalılar tarafından tongaya düşürülerek, Paris'teki Bilimler Akademisi huzurunda, Tonga sayıları olduğunu zannettiği bir dizi sözcüğü tekrarlamıştı; fakat aslında bunlar müstehcen laflardı).

Antropologların, Freeman'ın su yüzüne çıkardıklarına ilişkin gösterdikleri tepkiler ise, Mead'ın inandıklarının kusursuzca çürütüldüğünü ortaya koyuyordu. Antropologlar, adeta itikatlarına küfredilmiş ve mabedleri tecavüze uğramış bir kabile gibi tepki gösterip, Freeman'ı akla hayale gelebilecek her şekilde karaladılar, bir tek söylediklerini çürütemediler. Şayet, empirik gerçeğe ve kültürel göreceliliğe güya sadık olan kültürel antropologlar bile tipik bir kabile gibi hareket ederlerse, o zaman nihayetinde evrensel bir insan doğası olmalıdır. Bu antropologlar, kültürden bağımsız bir insan doğası olduğuna inanmamaktadırlar. Ama kamtladıkları, insan doğasından bağımsız bir kültür olmadığıydı. Anlaşılan yazı talıtası boş değilmiş.¹⁶

Margaret Mead, birçok çağdaş sosyolog, antropolog ve psikoloğun, düşmeci sürdürdükleri bir tür ters doğalcılık yanılgısına düşmüştü. Hume tarafından tanımlanıp, G. E. Moore tarafından isimlendirilen doğalcılık yanılgısı, doğal olanın ahlaklı olduğu görüşüdür: "Doğalsa ahlaklı olmalıdır". İki ayak üzerinde yürüten insansıların davranışları üzerine tahmin yürütüp, yorumda bulunan neredeyse tüm biyologlar, düşmeseler bile, hümanistler tarafından bu yanılgıya düşmekle itham edilmişlerdir (birçoğu da bu yanılgıya düşer). Fakat aynı kurumlar sürekli ve hevesli bir biçimde ters doğalcılık yanılgısına düşmekten rahatsızlık duymazlar: "Olması gerekiyorsa zaten öyledir". Zira bir şeyin öyle olması gerekiyorsa, haliyle öyledir. Günümüzde bu mantık politik doğruculuk olarak bilinmektedir fakat Boas, Benedict ve Mead'ın başlattıkları kampanyada da böyle bir doğruculuk sergilenmiş, insan doğasının kültür tarafından sınırsızca şekillendirilebilir olması gerektiği ileri sürülmüştür (Boas, Be-

16 Freeman, D., 1991, *Paradigms in collision*. Freeman'ın, Avustralya Ulusal Üniversitesi'nde, 23 Ekim 1991'de verdiği bir konferans; Freeman, D., 1983, *Margaret Mead and Samoa: The Making and Unmaking of an Anthropological Myth*, Harvard University Press, Cambridge, Mass.; Wright, R., 1994, *The Moral Animal*, Pantheon, New York.

nedict ve Mead yanlış düşünmüşlerdir), zira bunun alternatifi kaderciliktir ve kabul edilemez.

Mead'in görüşleri biyoloji alanına kadar yayıldı. Davranışçılık, hayvan beyinlerinin herhangi bir işi kolaylıkla öğrenmek için tamamen çağrışıma dayanan kara kutular olduğu görüşünü savunuyordu. Davranışçılık felsefesinin peygamberi B. F. Skinner, kendisi gibi insanların yönettiği bir dünyaya dair *Walden Two* [Walden İki] başlıklı bir bilim kurgu romanı yazmıştır. Walden İki'nin kurucusu Frazier "özünde faziletli ya da günahkar olma felsefesine sahip eşyalarımız yok. Fakat insan doğasını değiştirmek için gücümüze olan inancımız tam" der.¹⁷

Lenin de böyle demişti. Genelde genetik belirleyiciliğin çılginca bir saplantıya dönüştüğü yıllar olarak bilinen 1920'ler ve 30'lar, aynı zamanda çevresel belirlenimciliğin de çılginca bir saplantıya dönüştüğü yıllardır. İnsanın salt eğitim, propaganda ve zorlama ile tamamen yeni bir insana dönüştürülebileceği inancı. Doğayı değiştirmeye yönelik bu Locke'çu inanç, Stalin iktidarı sırasında buğdaya bile uygulandı. Trofim Lysenko, buğdayın seçim yoluyla değil, deneyim yoluyla dona daha dirençli hale getirilebileceğini ileri sürmüş ve buna karşı çıkanlar vurularak öldürülmüştü. Açlıktan ölen milyonlarca insan, Lysenko'nun yanlış düşündüğünü kanıtladı. Kazanılmış özelliklerin kalıtımı 1964 yılına dek Sovyet biyolojisinin resmi bir doktrini olarak kaldı. Hitler'in genetik belirlenimciliğinin aksine, Stalin'in çevresel çeşitliliği başkalarına da bulaştı.¹⁸

Jung Chang, Çin devrimi üzerine kendi yaşam öyküsünden yola çıkarak yazdığı *Wild Swans* [Vahşi Kuğular] adlı sıra dışı kitapta, insan doğasını değiştirmekte başarısız olduğu için başarısızlığa uğrayan Komünizm'e dair kusursuz bir örnek verir. Chang'ın annesi, 1949 yılında genç bir Komünist yetkili ile evlenir. Bu adam, mevkisini kullanarak eşine ya da ailesinin diğer üyelerine yardım etmeyi ısrarla reddediyor, hatta iltimas yaptığı düşünülsün diye, arabasına karısını almadığından, yazarın annesi uzun bir yolu yaya olarak katediyodu; yetkili, eşinin hayatını kurtaran, mahkûm edilmiş, devrim karşıtı bir gerilla-

17 J. Passmore'dan alıntılanmıştır. *The Perfectibility of Man*. Agu.

18 Bkz. Robert Wright, *New Republic*, 28 Kasım, 1994. sayfa 34.

yı bağışlamayı reddetmiş ve gerillanın zaten kendisinin gözüne girme umuduyla eşiyile gizlice anlaştığını iddia etmişti; eşinin hak ettiğinden daha yüksek bir mevkiye getirildiğine dair telkinlerin en baştan önüne geçmek için, parti hiyerarşisi içerisinde eşinin rütbesini iki kademe düşürmüş ve erkek kardeşinin bir çay pazarlama işinde teşvik almasını veto etmek için müdahalede bulunmuştu; yetkili, tekrar tekrar, ailesi için normal bir tercihte bulunmayı reddediyordu çünkü devrimi her şeyin önünde tutuyor ve akrabalara iyilikte bulunmanın, akraba olmayanlara karşı ayrımcılık yapılması anlamına geldiğine inanıyordu. Adam haklıydı. Şayet bu gibi insanlardan daha fazla sayıda olsaydı Komünizm başarı sağlayabilirdi; gerçi bu, insanların akrabalarına iyilikte bulunamadıkları, biraz sevimsiz bir başarı olurdu. Fakat çoğu insan Wang Shou-yu gibi davranmaz. Hatta, eleştiriden muaf olan Komünist yetkililerin, demokratik rejimlerdeki yetkilere kıyasla rüşvete ve adam kayırmaya, hep daha yatkın oldukları görülmüştür. Evrensel iyilik, insan doğasının harareti karşısında buharlaşır.¹⁹

Herbert Simon'ın ifade ettiği gibi, "Çağımızda, Çin Halk Cumhuriyeti ve Sovyetler Birliği gibi iki büyük ulusun "yeni insanı" yaratmak için mücadele verdiklerine ama çıkarıcı ve kendisinin, ya da ailesinin, ya da ait olduğu zümre ya da etnik grubun ya da bölgesinin ekonomik refahıyla alakadar olan "eski insanın" – belki de "eski bireyin" demeliyiz – halen hayatta ve sağlıklı olduğunu kabullenmekten başka bir sonuca varamadıklarına şahit olduk."²⁰

Neyse ki, Lionell Trilling'in ifadesiyle "kültürel kontrolün dışında, insana ait özelliklerden geriye bir şeyler" kaldığı görülmüştür. Aksi takdirde, Ruslar iflah olmaz ölçüde yoz insanlar olurdu ki böyle olmadıkları açıktır. Karl Marx, ancak melek olsaydık başarı sağlayabilecek bir toplumsal sistem tasarlamıştı; sistem başarısız oldu çünkü bizler hayvandık. İnsan doğası asla değiştirilememişti. Robin Fox "zorbaların ya da iyi niyetli ama

19 Chang, Jung, 1991, *Wild Swans: Three Daughters of China*. Harper-Collins, Londra. Ayrıca Bkz. Wright, *The Moral Animal*. Ağu.

20 Simon, H., 1990, A mechanism for social selection and succesful altruism, *Science* 250: 1665-8.

budala reformistlerin, üzerine kendi (her daim iyicil) mesajlarını istedikleri gibi yazabilecekleri insana özgü bir boş yazı tahtasına razı olmaktansa, insanın kalıtsal bir doğası olmasını umut ederim. Ve sanırım insanın böyle bir doğası vardır. Öyle ki bu doğa fazlasıyla sosyal ve Mill'den, Stalin'e kadar, ahlaki üstünlük taslayan, kibirli manipölatörlerin haksız olduklarını ortaya çıkarabilecek bir doğadır" der.²¹

Toplumu Kim Çaldı?

Şayet rekabetçi bir mücadelenin toplumu yeniden şekillendirme girişimi insanları gaz odalarına götürdüyse ve kültürel dogmanın toplumu yeniden şekillendirmesi ise, Mao'nun Kültürel Devrimi'nin dehşet verici uygulamalarına sahne olduysa, o halde siyasetin içine bilimi sokmaya yönelik tüm fikirleri toptan terk etmek daha güvenli olmaz mıydı? Belki de. Kuşkusuz, insanın toplumsal içgüdüsüne dair bulanık anlayışımızın birden siyasi bir felsefeye dönüştürülebileceğini varsayma tuzağına düşmeyeceğim. Her şeyden önce, bu içgüdü bizlere Ütopya'nın mümkün olmadığını öğretir çünkü toplum, bizzat doğal seçim tarafından doğrudan tasarlanmış bir şeyden çok, çelişen amaç ve tutkulara sahip bireyler arasında yaşanan sıkıntılı bir uzlaşmadır.

Yine de, insan içgüdülerine dair bu kitabın araştırdığı yeni "gen-çıkarıcı" anlayış, hatalardan kaçınmak adına birkaç basit ilkeyi işaret eder. İnsanoğlunun bazı içgüdülerini çoğunluğun iyiliğini, bazı içgüdülerini ise çıkarıcı ve toplum karşıtı/kötü ahlaklı davranışı teşvik eder. Bizler, çoğunluğun iyiliğini teşvik edip, çıkarıcı ve toplum karşıtı davranışlardan caydıran bir toplum tasarlamalıyız.

Örneğin, bariz bir hür teşebbüs paradoksunu göz önüne alın. Şayet Smith, Malthus, Ricardo, Friedrich Hayek ve Milton Friedman'ın haklı olduğunu ve insanın temelde kişisel çıkar dürtüsüyle harekete geçtiğini ilan edersek, bu yaklaşımla insanları daha bencil olmaları yönünde cesaretlendirmez miyiz? Gö-

21 Fox, R., 1989, *The Search for Society: Quest for a Biosocial Science and Morality*, Rutgers University Press, New Brunswick.

rünen o ki, aç gözlülüğün ve kişisel çıkarın kaçınılmazlığını kabullenerek, bunu onaylarız.

Deneme yazıları yazan William Hazlitt kuşkusuz bu bakış açısına inanarak "Malthus'a Cevap" başlıklı yazısında ateş püs-kürüyordu:

Metafiziksel ayrımlar ve felsefenin entrikalarına başvurarak, insanoğlunun dar görüşlü önyargılarının ve taş kalpliliğinin yardımına koşmak ne cömertçe ne de adil bir yaklaşımdır. Hali-hazırda, sahte ağırlıklar eklenmeden bile, bu yöndeki eğilimler fazlasıyla ağır basmaktadır.²²

Diğer bir deyişle, insanların kötü olduklarını telafuz etmememizin nedeni, bunun doğru olmasıdır. Aradan 150 yıldan fazla bir zaman geçtikten sonra, Robert Frank, ekonomi öğrencilerinin, insanların özünde çıkarıcı olduklarını öğrenmelerinin ardından, daha da çıkarıcı bir yaklaşım benimsediklerini keşfetti: mahkûmun ikilemi oyununda, diğer öğrencilere kıyasla, daha çok döneklık sergilediler. *Wall Street* filmindeki gerçek Ivan Boesky* ile kurgu kahramanı Gordon Gekko, açgözlülükten övgü ile bahsediyorlardı. Boesky, 1986 yılının Mayıs ayında, Kaliforniya Üniversitesi, Berkeley Kampüsü'nde yaptığı diploma töreni konuşmasında "Şunu bilmenizi isterim ki, açgözlü olmakta bir sorun yoktur. Açgözlülüğün sağlıklı olduğunu düşünüyorum. Açgözlü biri olsanız bile, bu yine de vicdan azabı duymanızı gerektirecek bir durum değildir" dediğinde, birdenbire bir alkış kopmuştu.²³

Bu gibi öğütlerin, son yıllarda toplumdaki maneviyatın çökmesinden sorumlu olduğu neredeyse aşikardır. Doğamızın daha olumlu özelliklerinin aksine, 1980'lerde bencil ve açgözlü olmayı öğrendik ve yurttaşlık sorumluluklarımızı terk ederek, yaşadığımız toplumların ahlaki çöküşüne yol açtık. Bu, ılımlı solun, artan suç oranı ve azalan emniyete dair standart açıklamasıdır.

22 Hazlitt, W., 1902, A reply to the essay on population by the Rev. T. R. Malthus. *The Collected Works of William Hazlitt*, C. 4. J. M. Dent, Londra.

* 1987 yapımı *Wall Street* filmindeki Gordon Gekko karakteri kısmen Boesky'ye dayandırılmıştır (ç. n.).

23 Stewart, J. B., *Den of Thieves*, Touchstone, New York.

Öyleyse iyi bir toplum yaratmak için yapmamız gereken ilk şey insanoğlunun kişisel çıkar eğilimine dair gerçeği örtbas etmek, hatta daha da iyisi, içlerinde vahşi bir soylunun yaşadığına inandırmak için eşimizin dostumuzun gözünü boyamaktır. Gerçeğin, ne kadar beyaz olursa olsunlar, yalanlardan daha ilginç olduğunu düşünenlerimiz için bu nahoş bir fikir olabilir. Fakat bu nahoşluğu pek fazla dert etmemize gerek yok, zira halihazırda beyaz yalanlara başvuruluyor. Bu kitapta defalarca gördüğümüz üzere, propagandacılar kısmen gururlarını okşamak, kısmen de daha yenilir yutulur bir mesaj vermek için, insanların iyi ve hoş taraflarını abartırlar. İnsanlar soylu vahşilere inanmak isterler. Robert Wright'ın öne sürdüğü gibi:

Yeni [bencil gen] modeli, bencilliğin üzerindeki asil kıyafetleri çekip çıkarır. Unutmayın ki, bencillik nadiren çıplak haliyle bize görünür. Eylemlerinin haklılığını ahlaki açıdan ortaya koyan bizimki gibi bir türün mensupları olarak, bizler kendimizin iyi ve eylemlerimizin savunulabilir olduğuna inanmak üzere tasarlandık. Nesnel anlamda bu önermelerin kuşkulu olduğu durumlarda bile.²⁴

Sadece, rağbet görmeyen şeyler söylemekten keyif alan politikacılar bu konuda ortalığı karıştıracaklardır. Margaret Thatcher skandal yaratan, şu meşhur lafları sarf etmişti: "Toplum diye bir şey yoktur. Erkek ve kadın bireyler ve aileler vardır."

Elbette Thatcher ciddi bir konuya işaret ediyordu. Thatcher'in felsefesinin merkezinde şu fikir yatıyordu: şayet insanoğlunun özündeki fırsatçılığın farkında değilseniz, o zaman hükümetlerin, salt çoğunluğun iyiliği için çalışan azizlerden çok, kişisel çıkarlarını düşünen bireylerden müteşekkil olduğunu da fark edemezsiniz. O halde hükümet, geri kalanlarımız pahasına birbirlerinin gücünü ve mükafatını arttıran çıkar grupları ve bütçeyi şişiren bürokratlar için bir araçtır. Hükümet, toplumsal fayda dağıtan, tarafsız ve dürtüsüz bir makine değildir. Thatcher, hükümetin gayesinden çok, özünde varolan yozlaşmaya karşıydı.

²⁴ Wright, *The Moral Animal*, Agy

Buna karşın, Thatcher ve siyasi müttetikleri, bazı yönlerden açıkça en Rousseau'cu görüşleri dile getiriyorlardı – yönetimler yaratılıştan kötücül insanlara doğruluk/erdemlilik dayatmaz, ama piyasanın esas ahlakını bozar. Thatcher'in akıl hocası Friedrich Hayek, soylu vahşiya hiçbir kural ve düzenleme dayatılmadığı altın bir çağa atıfta bulunur : devletin hiçbir kural ve hükmü olmazsa kaos değil refah yaşanır.²⁵

1995 yılının Aralık ayında biyografisini vererek Newt Gingrich'i yılın adamı ilan eden *Time* dergisi konuyu kısaca özetledi:

Dünyada işler şu şekilde yürüyordu: Liberaller, mükemelleştirilebilir olmasalar da, en azından gelişmeye tabi olduklarından insanlara güveniyorlardı... Muhafazakarlar insanoğlunun özünde kusurlu olduğuna inanıyorlardı... Şimdi ise dünyada işler şu şekilde yürüyor: muhafazakarlar insanların değil hükümetlerin kötü olduğuna inanıyorlar. Öte yandan liberaller, muhafazakarların tehlikeli boyutta hayalperest olduklarına inanıyorlar... Liberaller, bazı insanların yaratılış itibarıyla kötü ve ıslah olmayacaklarına inanmaya hazırdırlar.²⁶

Şayet bu kitapta ileri sürdüklerim doğruysa, o halde muhafazakarlar tehlikeli boyutta hayalperest değildirler zira insan zihni, toplumsal işbirliği tesis etmeye ve doğruluk adına itibar peşinde koşmaya yarayan sayısız içgüdüyü barındırır. Bizler, ne müdahaleci hükümetler tarafından ehlileştirilecek kadar kötü, ne de [hükümetlerin] gerek memurları gerekse de müşterileri olarak, nüfuz alanı geniş hükümetler tarafından, içimizdeki şeytanın ortaya çıkarılmasına yol açmayacak kadar iyiyiz.

O halde bireycinin durumunu inceleyelim: hükümet çözüm değil sorundur. Bu tahlile göre, son birkaç on yıllık süreç içerisinde toplumun maneviyatının çökmesi ve yurttaş ahlakının erozyona uğramasına, açgözlülüğün teşvik edilmesi ve yayılması değil, Leviathan'ın çomak sokması yol açmıştır. Devlet, toplum düzenini tesis etmek için ortak sorumluluk alma yönün-

25 Hayek, F. A., 1979, *Law, Legislation and Liberty*, C. 3. *The Political Order of a Free People*. University of Chicago Press, Chicago.

26 *Time* dergisi, 25 Aralık 1995.

de vatandaşla pazarlık yapmaz, sorumluluk, görev ya da onur hissiyatını yaratmaz ve bunlar yerine itaat etmeyi dayatır. Elbette, edepsiz bir çocukmuş gibi muamele gören insanoğlunun edepsizce davranmasına pek şaşmamak lazım.

Putnam'ın İtalya örneğinin ortaya koyduğu gibi, karşılıklılığın yerini otorite aldığı anda, toplum hissiyatı unutulup gider. Büyük Britanya'da, refah devleti ve karma ekonomiye dayalı şirket bürokrasisi, tümü lütufluk zihniyeti üzerine inşa edilmiş Ulusal Sağlık hizmetleri, ulusallaştırılmış endüstriler ve yarı kamu/yarı özel kurumlar gibi devasa ve merkezîyetçi Leviathan'ları, binlerce etkin toplumsal kurumun – tümü karşılıklılık ilkesine ve zaman içerisinde geliştirilmiş ahlaklı güven ortamlarına dayalı samimi topluluklar, karşılıklı yardımlaşma grupları, hastane vakıfları ve dahası – yerine ikame etti. Yüksek vergiler daha fazla para elde etme imkânı sağladığından, ilk etapta bir kazanç sağlandı. Fakat çok geçmeden, Britanya'daki toplum hissiyatı bariz bir tahribata uğradı. Refah devleti, hükmedici/zorlayıcı yapısından ötürü, destekçilerinde isteksizlik ve kırgınlık, müşterilerinde ise şükran hissi değil kayıtsızlık, öfke ya da sistemi istismara yönelik girişimci bir dürtüye yol açtı. Baskın hükümet, insanları daha az değil daha fazla bencil yapar.²⁷

Geçmişin daha iyi olduğunu öne sürerek, bulanık bir nostaljiye takılıp kalmıyorum. Geçmişte de çoğunlukla otorite altında yaşandı – feodal, aristokratik ya da endüstriyel sisteme dayalı hiyerarşik otoriteler. (Yanı sıra, kuşkusuz bu dönemlerde maddi zenginlik de daha azdı fakat bu yetersiz hükümetin değil, yetersiz teknolojinin bir sonucudur.) Ortaçağ'da derebeylerine bağlı çiftçiler ve fabrika işçilerinin de eşit haklara sahip bireyler arasında güven ve karşılıklılık ilkesine dayalı ilişki tesis etme özgürlükleri yoktu. Bugünü geçmişle kıyaslamıyorum. Fakat, güvenin inşa edilebileceği kadar küçük topluluklarda yaşayan özgür bireyler arasında, meta, bilgi, servet ve gücün özgür iradeyle el değiştirmesine dayalı toplumların geçmişte olumlu örneklerinin yaşandığına yürekten inanıyorum. Sanırım böyle bir toplum, bürokratik devletçilik üzerine kurulmuş bir topluma kıyasla daha eşitlikçi ve yanı sıra daha müreffeh olurdu.

²⁷ Duncan, A. ve Hobson, D., 1995, *Saturn's Children*, Sinclair-Stevenson, Londra.

Britanya'nın eski ve büyük şehirlerinden biri olan Newcastle upon Tyne'a yakın bir yerde yaşıyorum. Şehir, yerel kaynaklara, yerel güçlerce denetlenen sermaye ve topluluğun karşılıklı yardımlaşma vakıflarına dayalı, arı kovanı gibi işleyen bir girişimcilik emsaliyken, iki yüz yıl içerisinde, sanayisi Londra ya da yurt dışından denetlenen (emeklilik fonlarına getirilen vergi indirimi vasıtasıyla insanların birikimlerinin ortak kullanımı sayesinde) ve dönüşümlü olarak başka yerlerden gönderilmiş memurların kadroya alınmasıyla oluşturulmuş, esas işi Londra'dan gelecek hibe/tahsisatı sağlama almak olan, insani hissiyattan uzak bir dizi devlet dairesince yönetilen, çok güçlü bir devletin valiliği haline geldi. Bu tür yerel demokrasiler – eğer hâlâ örnekleri varsa – güvene değil, tümüyle güce dayalıdır. İki yüz yıl içerisinde, bu gibi şehirlerin temelini oluşturan güven ve karşılıklılık ilkesine dayalı önemli gelenekler, her iki kanada ait hükümetler tarafından yıkıma uğradılar. Bunları inşa etmek yüz yıllar sürmüştü. Bu kitabın bir bölümünü yazarken muhteşem kütüphanelerinden faydalandığım Newcastle'nın Edebi ve Felsefi Topluluğu, neredeyse tümü kendi kendini yetiştirmiş bölgedeki büyük mucit ve düşünürlerin, topluluğun tutkulu aydınları olduğu günlerden geriye kalmıştır. Şehir artık, şiddet ve hırsızlığın girişime imkân tanımayacak ölçüde yaygınlaştığı, paramparça olmuş, ruhsuz mahalleleriyle nam salmış bir yer haline geldi. Şehirde yaşayan herkes, yüz yıl öncesine kıyasla maddi anlamda daha iyi durumda ama bunun nedeni hükümet değil gelişen teknolojidir. Toplumsal yozlaşma bariz bir biçimde göze çarpmaktadır. Hobbes aramızda dolaşmaktadır ve kabahat zayıf hükümetin değil aşırı baskın/etkin hükümetindir.

Şayet toplumsal uyum ve ahlakı iyileştireceksek ve şayet toplumun işlerlik kazanmasını sağlayan erdemleri yeniden toplumun bünyesine yerleştireceksek, devletin gücünü ve etki alanını kısıtlamanız çok önemlidir. Bu, herkesin herkese karşı habis bir savaş içerisine girmesi anlamına gelmez. Bu, yetki devri anlamına gelir: insanların yaşamı üzerindeki gücün, idari bölgelere, bilgisayar ağlarına, cemiyetlere, takımlara, yardımlaşma gruplarına, küçük işletmelere devredilmesi – her şey küçük ve bölgesel. Bu, kamu bürokrasisinin büyük bir çözülmeye uğra-

ması anlamına gelir. Ulusal ve uluslar arası yönetimler, sadece milli savunma ve servetin yeniden dağılımı (doğrudan – müdahaleci ve muhteris bürokrasi olmaksızın) gibi asgari işlevlerini üstlensinler. Kropotkin'in, hür bireylere ait bir dünya hayali yeniden canlansın. Herkes edindiği itibara göre toplum içerisinde yükselsin ya da gözden düşsün. Bunun bir gece içerisinde gerçekleşebileceğini ya da hükümetin hiçbir biçimde gerekli olmadığını düşünecek kadar saf değilim. Fakat yaşama dair en ufak ayrıntıları zorla kabul ettiren ve ulusun sırtına devasa bir pire gibi çöken hükümetin gerekliliğini sorguluyorum.

Aziz Augustineus'a göre toplumsal düzenin kaynağı İsa'nın öğretilerinde, Hobbes'a göre egemen güçte/iktidarda, Rousseau'ya göre tek başınalıkta, Lenin'e göre siyasi partide yatıyordu. Hepsi de yanılıyordu. Toplumsal düzenin kökleri, kusursuzca uyumlu ve erdemli bir toplum olmasa da, günümüzdeki mevcut toplumdaki daha iyisini yaratmaya yönelik içgüdüsel kapasitemizi barındıran kafalarımızın içindedir. Kurumlarımızı, bu içgüdüleri canlandıracak biçimde inşa etmeliyiz. Bunun içerdiği en büyük anlam, eşit bireyler arasındaki alış veriş teşvik etmektir. Tıpkı ülkeler arasındaki ticaret, aralarındaki dostluğun gelişmesi adına en iyi reçeteyi sunduğu gibi, imtiyaz ve yetki sahibi bireylerin işbirliği için de en iyi reçeteyi sunar. Eşit bireyler arasındaki toplumsal ve maddi alış veriş teşvik etmeliyiz zira bu güvenin hammaddesidir ve güven de erdemin temelidir.

“Şayet *Bencil Gen* adlı kitabımın insanlara ayrılmış ikinci bir cildi olsaydı, sanırım aşağı yukarı *Erdemin Kökenleri*’ne benzer bir eser ortaya çıkardı.”

Richard Dawkins.

İnsanlar neden topluluklar halinde yaşar? Toplumlar nasıl ortaya çıkmıştır? Peki, insanlar arasındaki işbirliğinin kökeninde ne vardır? Yoksa bizi özveri ve işbirliğine yönelten şey aklımız ya da vicdanımız değil de milyonlarca yıllık genetik programımız mı aslında? Her yıl aynı göç yolunu izleyen kırlangıçlardan bir farkımız yok mu bu açıdan? Matt Ridley bu soruları, antropoloji ve zoolojiden ekonomi ve oyun kuramına kadar uzanan çok geniş bir yelpazede, evrimsel biyolojinin bulgularına dayanarak ele alıyor ve tartışma yaratacak, kıskırtıcı yanıtlara ulaşıyor.

ISBN 978-975-08-1982-7

20 TL